

BASRA KAZASI VAKIFLARI
(1850-1914)

Kerim ÖZDEMİR

Doktora Tezi

Danışman: Prof. Dr. Mustafa GÜLER

2025

Afyonkarahisar

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

BASRA KAZASI VAKIFLARI
(1850-1914)

Hazırlayan

Kerim ÖZDEMİR

**(“Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi” tematik alanında 100/2000 YÖK Doktora
Bursiyeri)**

Danışman

Prof. Dr. Mustafa GÜLER

Afyonkarahisar 2025

ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Doktora tezi olarak sunduğum “**BASRA KAZASI VAKIFLARI (1850-1914)**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Kerim Özdemir
	Numarası	180694201
	Anabilim Dalı	Tarih
	Programı	Tarih
	Program Düzeyi	☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik
Tezin Başlığı		BASRA KAZASI VAKIFLARI (1850-1914)
Tez Savunma Sınav Tarihi		21.07.2025
Tez Savunma Sınav Saati		14:00

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek oy birliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE

MÜDÜR

Bu tez, Enstitü Müdürlüğünce kontrol edilerek, elektronik imza kullanılarak onaylanmıştır.

ÖZET

BASRA KAZASI VAKIFLARI (1850-1914)

Kerim Özdemir

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

Ocak, 2025

Danışman: Prof. Dr. Mustafa GÜLER

Osmanlı Devleti'nin Arap coğrafyasındaki hızlı ilerleyişi akabinde XVI. yüzyılın ortalarında egemenlik altına alınan Basra, imparatorluğun körfez aracılığıyla Doğu ticaretine açılan kapısı niteliğine sahip bir şehir olarak her zaman önem arz etmiştir. Basra'nın diğer bir özelliği İran Şiiiliğine karşı dinî, askeri ve siyasi bir üst konumunda olmasıdır. Bu bağlamda şehrin korunmasına ve dinî, kültürel varlıkların inşasına önem gösterilmiştir. Şehri imar ve ihya etmek için kullanılan vasıtalar arasında vakıf kurumu önemli bir boşluğu doldurmuştur. Cami, mescid, medrese gibi vakıf eserleri şehrin mimari kimliğinin şekillenmesinde önemli bir katkıya sahipken İslam mimarisinin estetiği şehrin yalın bir görünüm kazanmasını sağlamıştır. Bu çalışma Basra merkez kaza ve ona bağlı köylerdeki vakıfları 1850-1914 tarihleri arasındaki zaman diliminde incelemektedir. Çalışmanın amaçlarından biri Basra'daki vakıf ağını tespit ederek ortaya bir envanter çıkarmaktır. Elde edilen bilgiler ışığında vakıfların Basra şehir yaşamında sosyal, kültürel ve ekonomik etkisi araştırılmıştır. Vakıf kurucularının ünvanları üzerinden sosyal statüleri hakkında çıkarımlar yapılmıştır. Vakıf personelinin ücret-ünvan-görev süresi ilişkisi ele alınarak statü çıkarımları yapılmıştır. Personel hakkındaki incelemeler neticesinde şehirde vakıf vazifelerinin belirli kişi ve grupların elinde olduğu saptanmıştır. Vakıflar sayesinde yüzlerce yıl vakıf eser, akar ve araziler korunarak günümüze ulaşmıştır. I. Dünya savaşının başlaması ile ilk kaybedilen topraklardan biri olan Basra'da vakıfların ne zamana kadar faaliyet gösterdiği, işleyiş şekli ve aidiyeti gibi sorulara yanıt aramak araştırmanın hedefleri arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Irak, Basra, Vakıf, Şehir, Cami.

ABSTRACT

THE WAQFS OF BASRA DISRTRICT (1850-1914)

Kerim Özdemir

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMEN OF HISTORY**

January, 2025

Advisor: Prof. Dr. Mustafa GÜLER

Following the rapid expansion of the Ottoman Empire into Arab territories, Basra, which came under Ottoman control in the mid-16th century, emerged as a city of considerable importance. It served as a gateway for the Empire's access to Eastern trade through the Gulf. Another crucial aspect of Basra was its strategic position as a religious, military and political stronghold against Iranian Shi'ism. In this context, great importance was given to the protection of the city and the construction of religious and cultural structures. Among the mechanisms used to develop and revitalise the city, the institution of waqf (endowment) played a vital role. Waqf properties, including mosques, masjids and madrasas, contributed substantially to shaping the city's architectural identity, while the aesthetics of Islamic architecture lent a refined simplicity to Basra's urban landscape. This study examines the waqfs located in the central district of Basra and its surrounding villages during the period between 1850 and 1914. One of the primary objectives of the study is to create an inventory of the waqf network in Basra. On the basis of the information gathered, the social, cultural and economic impact of waqfs on urban life in Basra has been explored. Inferences about the social status of waqf founders were drawn by analysing their titles. The relationships between the salaries, titles and tenure of waqf staff were examined to infer their hierarchical positions. The results show that the administration of waqf responsibilities in the city was predominantly controlled by certain individuals and groups. Through the waqf system, endowments, revenues and lands have been preserved and have endured for centuries. The study also aims to answer questions about the duration, functionality and ownership of waqfs in Basra, particularly in light of the fact that the city was one of the first areas to be lost at the outbreak of the First World War.

Keywords: Iraq, Basra, Foundation, City, Mosque.

ÖN SÖZ

XX. yüzyıla kadar jeopolitik önemi daha çok kıtalararası ticarete dayanan Güney Irak, XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti, Avrupalılar ve İran arasında mücadele merkezi olmuştur. Güney Irak'ta geniş bir hinterlanda sahip Basra ise Hindistan ticaretinin en önemli liman şehirlerinden biri olma özelliğini yüzlerce yıl devam ettirmiştir. Ancak Basra şehri XX. yüzyıl başlarına kadar sahip olduğu önemli konumun artılarını yeteri ölçüde kullanamamıştır. Şehirdeki kanallar, nehirler ve bütün alt yapı sorunları insan sağlığını olumsuz etkilemiştir. Şehri oluşturan sosyal, iktisadi ve dinî alanlardaki vakıf yapıları uzun yıllar harap halde kalmıştır. Önemli gelirlere sahip cami, mescid, medrese, han, hamam, çarşı, bedesten, çeşme, sebilhane gibi vakıf yapılarının bir kısmı dönem dönem suiistimallere maruz kalarak harap hale gelmiş; bazıları ise tamamen ortadan kalkmıştır.

Büyük oranda Basra şehrini oluşturan bu yapıların ortaya çıkarılması şehir kimliği ve tarihi gelişimi hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Bir diğer husus vakıfları tesis edenlerin ve bu kurumlarda çalışanların ortaya konulması şehirdeki sosyal statü gruplarının davranışları hakkında bilgiler vermektedir. Buradan yola çıkılarak sermaye birikiminin hayır işleme, bir diğer adıyla vakıf tesis etme eğilimlerindeki etkisi tartışılmaktadır. Vakıf tesis edenlerin tespiti, şehirdeki sosyal gruplar arasında dinî örgütlerin etkisi ve şehri oluşturan kurumların oluşumu ve işlemesindeki payı hakkında fikir vermektedir. Bu çalışma doğrudan Basra'daki vakıflar ve dolayısıyla şehre dair yapılmış ilk kapsamlı çalışma olma özelliğine sahiptir.

Çalışmanın birinci bölümü şehrin ve bölgenin tanıtımı amacıyla hazırlanmıştır. İlk olarak Basra'nın tarihi süreci anlatılmıştır. Basra yerel elitinin bölgenin idari, siyasi, dinî ve ekonomik hayatındaki etkisi özellikle incelenmiştir. Özellikle tarikat-eşraf ittifakının idarede ve vakıf kurumlarında kadrolaşmasının sonuçları, şehre ve sosyal yaşama etkisi bölümün ikinci başlığında incelenmiştir. Uzun yıllar boyunca toprak mülkiyetinin büyük aşiret gruplarının elinde olmasının etkileri ve sonuçları incelenmiştir. XIX. yüzyılda mülkiyet ve işletmede yaşanan değişimler bölümün üçüncü başlığında ele alınmıştır.

İkinci bölümde Basra Kazasında bulunan vakıflar ve vakıf eserleri ele alınmıştır. 1850 öncesinde vakıfların durumu kısaca izah edilmiş, ardından 1850-1914 yılları arasında kayıtlarda yer alan vakıflar ele alınmıştır. Anlaşılabilirliği artırmak maksadıyla

vakıflar sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Dinî hizmete mahsus vakıflar, eğitim alanındaki vakıflar ve diğer hizmet vakıfları olmak üzere vakıflar üç sınıfta incelenmiştir. Ayrı bir grup oluşturmak için yeterli sayıda olmayan vakıflar diğer başlığı altında toplanmıştır. Burada her vakfın akar sınıfı, hayrat alanları ve tamirat sistematığı büyük oranda biri birine benzediğinden ilgili başlıklarda tekrara düşmemek saikiyle muhasebe defterlerinde yer alan bu bilgiler üçüncü bölümde genel değerlendirmeye aktarılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde şehirdeki vakıf kurucularının ünvanları ortaya konularak statüleri hakkında çıkarımlar yapılmıştır. Vakıf kurma eğilimlerinde ekonomik sermaye birikiminin etkisi araştırılarak örnekler üzerinden değerlendirmelere gidilmiştir. Yine statü, ekonomik sermaye ve vakıf tesis eğilimi bağlamında Osmanlı yönetici sınıfı ve reaya arasındaki benzerlik ve farklar ortaya koyulmuştur. Ardından hayrat sınıfında yer alan vakıf personelinin niceliksel verileri, statüleri, ünvanları gibi bilgiler ortaya konularak şehirdeki toplumsal yapıdaki konumları araştırılmıştır. Burada vakıf akar ve hayratının tamirleri genel değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Son olarak şehirdeki vakıf külliyyatının coğrafyadaki dağılımı ortaya koyulmuştur. Bu sayede şehrin oluşumunda ve gelişiminde vakıf eser ve gayrimenkullerinin etkisine yanıt aranmıştır.

Araştırma çalışma bölgesinin uzaklığı, kaynaklara erişim, yerel isimlerin tespiti gibi çeşitli zorluklar içermektedir. Araştırmanın gelişiminde ve şekillenmesi noktasında değerli zamanlarını ayıran danışmanım Prof. Dr. Mustafa Güler'e, ilk aşamasından itibaren teze katkıları olan tez izleme komitesi ve tez savunma jüri üyesi Prof. Dr. Davut Hut ve Doç. Dr. Mustafa Karazeybek'e, tez savunmasında önemli katkıları olan jüri üyesi Doç. Dr. Abdullah Çakmak'a ve çalışmaya farklı bir bakış açısı kazandıran Doç. Dr. Burcu Kurt'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışmanın son okumaları esnasında yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Alper Başer'e, kıymetli dostlarım Dr. Ferhat Çiftçi'ye, Dr. Yusuf Cihat Zorbacı'ya, Dr. Necla Kızıldağ'a minnet ve şükranlarımı sunuyorum. Çalışmada kullanılan haritaların hazırlanmasında büyük zaman ve mesaisi olan değerli kardeşim Enes Ertan Kulaksız'a, tüm çalışma boyunca desteklerini esirgemeyen Burcu Göközkut'a teşekkürlerimi sunuyorum. Hayatım boyunca maddi ve manevi desteğini esirgemeyen kıymetli anneme ve babama en derin şükranlarımı sunarım.

Kerim ÖZDEMİR
2025, Afyonkarahisar

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI.....	ii
ENSTİTÜ ONAYI.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
GRAFİKLER LİSTESİ.....	xii
TABLOLAR LİSTESİ.....	xii
HARİTALAR LİSTESİ.....	xii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI VE XX. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE BASRA'DA SİYASİ, SOSYAL VE EKONOMİK DURUM

1. BASRA'NIN TARİHÇESİ	21
1.1. OSMANLI HAKİMİYETİNDE BASRA.....	22
1.1.1. Bölgenin Fethi ve Sonuçları.....	22
1.1.2. Kölemen Dönemi	25
1.1.4. Tanzimatın İlanı Sonrasında Yaşanan Gelişmeler.....	26
1.1.7. II. Meşrutiyet	30
1.1.3. İdari Yapı	32
2. BASRA'DA EŞRÂF VE TARİKATLAR.....	35
2.1. KADİRİYYE (KADİRİLİK) TARİKATI.....	39
2.2. RİFAİYYE (RİFAİLİK) TARİKATI	40
3. BASRA'DA TOPRAK SİSTEMİ VE BÜYÜK ÇİFTLİKLERİN DOĞUŞU	41
3.1. TOPRAĞIN İŞLETİLME USULÜ	45

İKİNCİ BÖLÜM

BASRA VAKIFLARI VE VAKIF ESERLERİ

1. 1850 ÖNCESİNDE BASRA VAKIFLARININ DURUMU	49
2. 1850-1914 YILLARI ARASINDA BASRA VAKIFLARI	51
3. DİNÎ HİZMETE MAHSUS VAKIFLAR.....	54
3.1. CAMİ VE MESCİD VAKIFLARI	55
3.1.1. Hz. Ali (İmam Ali) Camii/Makam Vakfı.....	57
3.1.2. Abdullah Ağa (Ayas Paşa) Camii ve Vakfı	59
3.1.3. Aziz Ağa Camii ve Vakfı.....	61
3.1.4. Sarraci Camii ve Vakfı.....	62
3.1.5. Seyf (Hüseyin Paşa) Camii ve Vakfı	63
3.1.6. Ebu Minareteyn Camii ve Vakfı	64
3.1.7. Kattane Camii ve Vakfı.....	65
3.1.8. Arab Camii ve Vakfı	66
3.1.9. Gasib Camii ve Vakfı	67

3.1.10. Haddade Camii ve vakfı.....	67
3.1.11. Ganame Camii ve Vakfı.....	68
3.1.12. Bin İyd Mescid/Camii ve Vakfı	69
3.1.13. Sinan Paşa Camii ve Vakfı.....	69
3.1.14. Uveysiyan-ı Kebir Camii ve Vakfı	70
3.1.15. Uveysiyan-ı Sağır Camii ve Vakfı	71
3.1.16. Şeyh Abdüsselam Camii ve Vakfı	71
3.1.17. Ferik El Sahir Camii ve Vakfı.....	71
3.1.18. Mehicran (Karye) Camii ve Vakfı	72
3.1.19. Davud Hamdânî (Cedide) Mescid/Camii ve Vakfı	72
3.1.20. Beziz Camii ve Vakfı	72
3.1.21. Maarif Mescid/Camii ve Vakfı	73
3.1.22. Zeyn Mescid/Camii ve Vakfı	73
3.1.23. Feyazi Camii ve Vakfı	74
3.1.24. Menavi Lacem-i Kebir Camii ve Vakfı.....	74
3.1.25. Menavi Lacem-i Sağır Camii ve Vakfı	74
3.1.26. Mahile Mescidi ve Vakfı.....	75
3.1.27. Şeyh Mescidi ve Vakfı	75
3.1.28. Âmiye Mescidi ve Vakfı	75
3.1.29. Karye Mescidi ve Vakfı.....	75
3.2. Münderis Olan Cami ve Mescid Vakıfları	76
3.2.1. Kible Cami ve Vakfı	77
3.2.2. Hoca Mahmut Efendi Camii ve Vakfı	78
3.2.3. Bedriye Camii ve Vakfı.....	79
3.2.4. Cezire Mescid/Cami ve Vakfı	79
3.2.5. Kut Bin Ferec Cami ve Vakfı	79
3.2.6. Küngü Cami ve vakfı.....	80
3.2.7. Muhsin-i Mehasin Camii ve Vakfı	81
3.2.8. Büstan Kasap Cami ve Vakfı.....	81
3.2.9. Haffafe Cami ve Vakfı.....	82
3.2.10. Fihame Mescid/Cami ve Vakfı	83
3.2.11. Farsi Mescid/Cami ve Vakfı	83
3.2.12. Mecmua Mescid/Cami ve Vakfı	84
3.2.13. Mahmud-ı Bağdadi Mescid/Camii ve Vakfı.....	84
3.2.14. Kuttu'l-Hust Mescid/Cami ve Vakfı	85
3.2.15. Hz. Nebavi/Mescid-i Nebi Cami vakfı.....	85
3.2.16. Hadidraniye Mescid/Cami ve Vakfı.....	85
3.2.17. Zıriravi Mescidi ve Vakfı.....	86
4. EĞİTİM ALANINDAKİ VAKIFLAR	86
4.1.HATİCE EŞ-ŞEYH Dervişü'l-Abdüsselam Vakfı	87
4.2.RAHMANİYE MEDRESESİ VE VAKFI	87
4.3. SÜLEYMANİYE MEDRESESİ VE VAKFI.....	88
5. KÖPRÜ VE SEBİLHANELER.....	89
5.1. ZÜBEYR KÖPRÜSÜ VAKFI	89
5.2. GURBAN KÖPRÜSÜ VAKFI	90
5.3. MUSTAFA EFENDİ SEBİLHANESİ VE VAKFI.....	90
6. AİLE VAKIFLARI	91
7. DİĞER HİZMET VAKIFLARI.....	92
7.1. DAVUD PAŞA VAKFI	92
7.2. HALİL AĞA BAĞLARI VAKFI.....	92

7.3. HZ. ZÜBEYR TÜRBEŞİ VE VAKFI.....	93
7.4. İBRAHİM EL HALİL VAKFI.....	94
7.5. SEYYİD AHMED ER-RİFAİ TÜRBE/TEKKE VAKFI.....	95
7.6. KADİRİYE TEKKESİ VAKFI	96

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BASRA'DA VAKIFLARIN SOYAL, EKONOMİK, MİMARİ VE KÜLTÜREL İZLERİ

1. BASRA VAKIF KURUCULARI, ÜNVANLARI VE SOSYAL STATÜLERİ	100
2. BASRA'DAKİ VAKIF GÖREVLİLERİ VE SOSYAL STATÜLERİ.....	107
2.1. İMAM	108
2.2. HATİP	113
2.3. MÜEZZİN	115
2.4. VAİZ	118
2.5. DEVİR HÂN	118
2.6. HÂDİM	120
2.7. SAKA	122
3. GELİR KAYNAKLARININ TÜRLERİ, İŞLETİLME USULLERİ VE BASRA'DAKİ DAĞILIMI.....	125
3.1. İCARE-İ VAHİDE USULÜNE GÖRE İŞLETİLEN VAKIF MALLARI	125
3.2. İCARETEYN USULÜNE GÖRE İŞLETİLEN VAKIF MALLARI.....	126
3.3. MUKATAA USULÜNE GÖRE İŞLETİLEN VAKIF MALLARI	128
4. AKAR VE HAYRATIN TAMİR VE DEĞİŞİMİ	132
5. VAKIF MALLARININ AMACI DIŞINDA KULLANIMI.....	134
6. VAKIF MÜESSESELERİNİN BASRA ŞEHİR YAPISINA VE HAYATINA ETKİSİ	135
6.1. VAKIFLARIN ŞEHİR COĞRAFYASINA DAĞILIMI	139
6.1.1. Aşar Nahiyesi	140
6.1.2. Menavi Paşa Mahallesi.....	141
6.1.3. Ribat Mahallesi	142
6.1.4. Seymer Mahallesi.....	143
6.1.3.1. Seymer Mahallesi'ndeki Vakıf Eserler.....	144
6.1.3.2. Seymer Mahallesi'ndeki Vakıf Gayrimenkuller.....	144
6.1.5. Kible Mahallesi	145
6.1.6. Mişrak Mahallesi	146
6.1.5.1. Mişrak Mahallesi'ndeki Vakıf Eserler	147
6.1.5.2. Mişrak Mahallesi Vakıf Gayrimenkulleri.....	148
6.1.7. Sai Mahallesi	149
6.1.8. Kattane Mahallesi.....	151
6.1.9. Menavi Lacem Köyü	151
6.1.10. Beraziye Köyü	153
6.1.11. Meytan Köyü.....	153
6.1.12. Uveysiyan Köyü	154
6.1.13. Ümmünniac Köyü.....	154
6.1.14. Mehicran Köyü	155
6.1.15. Hamdan Köyü	156
6.1.16. Yusufan Köyü	157
6.1.17. Sarraci Köyü	157

6.1.18. Devasir Köyü.....	159
6.1.19. Tavil Köyü	160
6.1.20. Muğire Köyü	161
SONUÇ	162

KAYNAKÇA.....	166
EKLER DİZİNİ.....	177
EKLER	178

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1. Basra'daki Vakıf Kurucularının Ünvanlara Göre Oransal Dağılımı	104
Grafik 2. Basra'da Görev Yapan İmamların Ücretleri	112
Grafik 3. Basra Kazası'nın Hatip Ücretleri	115
Grafik 4. Basra'daki Müezzinlerin Aylık Ücretleri.....	116
Grafik 5. Basra'daki Devirhân Ücretleri	120
Grafik 6. Basra'daki Hâdimlerin Aylık Ücretleri.....	121
Grafik 7. Basra Mukataalarının Yıllık Ortalama Gelirleri	131

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Basra'da Bulunan Cami ve Mescidler.....	53
Tablo 2. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra'da Bulunan Medrese, Tekke, Köprü, Makam ve Sebilhaneler	53
Tablo 3. Aziz Ağa Vakfı Akarları ve Hayratının Tamirleri.....	62
Tablo 4. Seyf Cami Vakfı'nın Tamirleri	64
Tablo 5. Basra Kazası'nın İmamları	110
Tablo 6. Basra Kazası Müezzinleri.....	116
Tablo 7. Basra Devirhânları	119
Tablo 8. Basra Hâdimleri.....	122
Tablo 9. Basra'da Görev Yapan Sakalar.....	124
Tablo 10. Aşar'daki Vakıf Gayrimenkuller.	141
Tablo 11. Menavi Paşa Mahallesi'ndeki Vakıf Gayrimenkuller.	142
Tablo 12. Ribat Mahallesi Vakıf Gayrimenkuller.	142
Tablo 13. Seymer Mahallesi'ndeki Vakıf Gayrimenkuller.....	144
Tablo 14. Mişrak Mahallesi'ndeki Vakıf Gayrimenkuller.	149
Tablo 15. Sai Mahallesi'ndeki Vakıf Gayrimenkuller.....	150
Tablo 16. Menavi Lacem Köyü'nün Vakıf Eserleri.	152
Tablo 17. Beraziye Köyü'ndeki Vakıf Gayrimenkuller.	153
Tablo 18. Meytan Köyü'ndeki Vakıf Gayrimenkuller	153
Tablo 19. Uveysiyan Köyü'ndeki Vakıf Gayrimenkuller.....	154
Tablo 20. Hamdan Köyü (Mukataası) Vakıf Gayrimenkulleri.....	156
Tablo 21. Sarraci Köyü (mukataası) Vakıf Gayrimenkulleri.....	158
Tablo 22. Devasir Köyü'ndeki Vakıf Gayrimenkuller.	160
Tablo 23. Tavis Köyü'ndeki Vakıf Gayrimenkuller	161

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1. Basra Vakıf Eser ve Gayrimenkulleri.	54
Harita 2. Basra Vakıf Mukataa Bölgeleri.....	129
Harita 3. İmam Ali Makam ve Camii'nin Konumu.	137
Harita 4. Eski Basra'daki Vakıf Eserler.....	139
Harita 5. Aşar Nahiyesi'nin Konumu.....	140
Harita 6. Seymer Mahallesi'nin Konumu.	143
Harita 7. Mişrak Mahallesi'nin Günümüzdeki Konumu.....	148
Harita 8. Sai Mahallesi'nin Konumu.	150
Harita 9. Basra'da Vakıf Eser Ya Da Gayrimenkul Bulunan Köyler	152
Harita 10. Ümmünniac Köyü.	155
Harita 11. Hamdan'ın Konumu.....	157
Harita 12. Sarraci Köyü'nün Muhtemel Konumu.....	159
Harita 13. Tavis Köyü'nün Konumu.....	160

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

- a.g.e.:** Adı geçen eser
a.g.m.: Adı geçen makale
A.MKT: Sadaret Mektubi Kalemî
AE.SMMD: Sadaret Mektubi Kalemî Muhallefat Defterleri
BEO: Bab-ı Âli Evrak Odası
Bkz: Bakınız
BOA: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
C.: Cilt
Çev: Çeviren
DH.HMŞ: Dahiliye Hukuk Müşavirliği
DH.MKT: Dahiliye Mektubi Kalemî
Dia: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.: Editör
EV.d: Evkaf Defterleri
HAT: Hatt-ı Hümayun
Haz.: Hazırlayan
İ.AZN: İrade, Adliye ve Mezahib
İ.DH: İrade, Dahiliye
İ.EV: İrade, Evkaf
İ.RSM: İrade Rüşumat
İsam: İslam Araştırmaları Merkezi
MVL: Meclis-i Vala
No: Numara
p.: Page
pp.: pages
S.: Sayı
ss.: Sayfa sayısı
ŞD: Şura-yı Devlet
TK.GM. d.: Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Defterleri
Vd.: Ve diğerleri
VGM. d.: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defterleri
Y. MTV: Yıldız Arşivi, Mütenevvi Maruzat
Y.A.RES: Yıldız Arşivi, Resmi Maruzat

GİRİŞ

İnsanlar tarih boyunca yardımlaşma ve dayanışma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu insani ihtiyaç toplumlar arasında farklı eğilimler ortaya çıkarmıştır. Eğilimlerin şekillenmesinde toplumsal özellikler, ekonomi, dinî inançlar ve yaşayış tarzı belirleyici etken olmuştur. Medeniyet oluşturabilecek niteliğe ve sermayeye sahip toplumlar arasında yardımlaşma eğilimlerinin farklı adlar ve farklı yapılar ile kurumlaşmış olduğu görülmektedir. Semavî dinlerde *hayırseverlik* kavramı yardımlaşma ve dayanışma eğilimlerinin çıkış noktası olarak fikri altyapıyı oluşturmuştur. Semavî dinlerde hayırseverlik Allah'ın şefkatini ve taktirini kazanmak için yapılan eylem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple ilahî metinlerde telkin edici hükümler ve örnekler bulabiliriz. Müslüman toplumların duruma bakışını etkileyen en önemli unsur kuşkusuz Kur'an'dır. Kur'an ayetlerinde doğrudan zekât ve sadakaya dair açık telkinler ve şartlar mevcuttur. Bakara Suresi 43. ayette¹ zekâtın önemi çok açık şekilde vurgulanmıştır. Tevbe suresi 60. ayette² sadaka ve zekâtı eş anlamlı kullanarak kimlerin bundan faydalanabileceğine dair sınıflandırma ve hüküm koyulmuştur. Diğer semavi dinlerde de benzer yönelimler mevcuttur. Sadaka kelimesinin kök hali *sdk* صدق kökü Semitik dillerde de aynı kök halinde bulunmakta ve benzer anlamlarda kullanılmaktadır. Aramice'de *şidkâ* kelimesi formasyon değiştirilerek *şedekâ* halini almış ve birine armağan vermenin karşılığı olarak kullanılmıştır. Açık bir kanıt olmasa da Arapça'daki *sadaka* kelimesinin kökeni olabileceği üzerinde durulmaktadır³. Eski İsrail toplumlarında artı ürünün periyodik olarak yoksullara, yetimlere, hizmetçilere dağıtılmasındaki amaç Tanrının ödülü olarak görülen iyi hasadı elde etmek ve İsrail halkını felaketlerden korumaktır⁴. Yine benzer şekilde hayırseverlik Tanrı'nın iyiliğini aramanın ve onun yargılamasından kaçınmanın aracı olarak gerekçelendirilmiştir⁵. Hristiyanlık'ta da yardımlaşmayla ilgili telkinler ve yönelimler mevcuttur. Hristiyan vaizler sadakayı ve hayırseverliği İsa'nın sevgisini kazanmak ve ona duyulan bağlılığın önemini göstermek için yapılan bir eylem olarak tanımlamışlardır. Onlara göre hayırsever

¹ Kur'an-ı Kerim, Bakara Suresi, Ayet 275. "Namazı kılın, zekâtı verin. Rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin¹. ve 275. ayette *Şüphesiz iman edip salih ameller işleyen, namazı dosdoğru kılan ve zekâtı verenlerin mükafatları Rableri katındadır. Onlara korku yoktur. Onlar mahzun da olmayacaklardır.*"

² Kur'an-ı Kerim, Bakara Suresi, Ayet 60. "*Sadakalar (zekatlar), Allah'tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslam'a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.*"

³ Franz Rosenthal, "Sedaka, Charity", *Hebrew Union College Annual*, volume:23, Issue 1, 1950, p.412-415.

⁴ Frederick B. Bird, "A Comparative Study of The Work of Charity in Christianity and Judaism." *The Journal of Religious Ethics*, Volume: 10, Issue 1, 1982, s.146-147.

⁵ Bird, a.g.m., s.153.

olmak Tanrı gibi merhamet göstermek olarak yorumlanmıştır⁶. İfade edilen yardımlaşma, hayır işleme temayülleri ve pratikleri farklı dinlerde olmasına rağmen benzer bir profil çizmektedir. Bireyin kendisine hizmet etmenin yanı sıra toplum yararına da hizmet etmek, ihtiyaç sahiplerini gözetmek, bireyin tanrıya bağlılığını gösteren uygulamalar olarak görülmektedir. Burada bağlayıcı bir unsur olarak Semavî geleneğin rolü bulunmaktadır. Hayırseverlik, her dinin içinde kendine özgü ritüeller veya sistemler olarak meydana çıksa da özde aynı insani güdüler ve kültür temelinden gelmiştir.

İslamiyet'te insanların hayır işleme pratikleri vakıf kurumunu ortaya çıkarmış ve böylece yardımlaşma eğilimi kurumlaşmıştır. Bu vakıfların kuruluşlarında dinî gayeler temel unsur olsa da başka etken durumlar da mevcuttur. Vakıf kurma eğilim ve motivasyonlarından bir diğeri de bireyin kendini gösterme, saygınlık kazanma ve kendini tanıtmaya ihtiyacıdır⁷. Bireyler toplum içinde itibar oluşturma ya da itibarını koruma unsuru olarak da hayır işlemiş ya da bu amaç ile müesseseler inşa etmişlerdir. Vakıf kurma motivasyonlarından bir diğeri belki de en önemlisi servetin korunması olarak karşımıza çıkmaktadır. Selçuklu ve Osmanlı döneminde devlet görevlileri servetlerini korumanın bir yolu olarak vakıf eserleri inşa ettirmişlerdir. Sermayenin muhafazası amaçlanmış olsa bile işin sonunda olumlu bir davranış meydana gelmiştir. Balkanlar'dan Anadolu'ya, Kuzey Afrika ve Arabistan'dan Osmanlı Devleti'nin en güney vilayetleri olan Şam, Bağdat ve Basra'ya kadar olan topraklarda birçok vakıf eseri tesis edilmiştir.

Tesis edilen vakıflar bulundukları şehirleri imar ve inşa etmişlerdir. Şehirlerin oluşumundaki birçok yapı ve sistem doğrudan vakıflarla ilişkilidir. Bir şehrin hayratı ve akarları ile birlikte vakıf külliyyatının tespiti aslında şehri oluşturan amillerin de ortaya çıkarılması anlamına gelmektedir. Müslüman şehir araştırmalarına vakıf kaynaklarının dahil edilmesi araştırmalara zenginlik katmaktadır. Ortadoğu ve Müslüman şehirlerinin tamamı dinî yapı merkezli ve çevresinde ticari alanların olduğu klasik bir yapı meydana getirir. Osmanlı döneminde dinî yapıların tamamı han, kervansaray gibi yapıların da ekseriyeti vakıflar tarafından finanse edilmekte yani vakıf ürünü olarak karşımıza çıkmıştır. Basra Kazasındaki vakıfların tespitindeki amaç da aslında şehre dair bilgiler edinmektir. Vakıf akarlarının hareketliği vasıtasıyla şehirdeki ticari hayat hakkında yerel bilgiler edinmek mümkün olmaktadır. Ayrıca vakıf kurumlarında görevli imam, hatip,

⁶ Bird, a.g.m., s.163.

⁷ Amy Singer, *İyilik Yapı Denize At Müslüman Toplumlarda Hayırseverlik*, çev: Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s.23.

müezzin, hâdim, devirhân, saka gibi personel hakkındaki bilgiler ve bu kişilerin şehirdeki etkin tarikat yapılarıyla olan ilişkisi şehirdeki sosyal yapıya dair farklı bilgilere ulaşmayı mümkün kılmaktadır. Ayrıca vakıf arazilerinin istisnai durumlar ve suiistimaller hariç devlet tarafından bile müdahaleye kapalı oluşunun arazi kanunlarının ve idari düzenlemelerin oluşturduğu etkileri ve değişimleri incelenebilmektedir.

Çalışmanın Konusu ve Kapsamı

Basra 1538-1846 yılları arasında Osmanlı egemenliğine girmiş ve 1914'e kadar Osmanlı idaresinden kalmıştır. Bu uzun dönem boyunca şehirde birçok vakıf eseri inşa edilmiştir. Günümüzde bu yapılar tarihi kültür varlıkları kapsamında korunmaya devam etmektedir

Bu çalışmanın konusunu 1850-1914 yılları arasında Basra Kazası'nın ekonomik ve kültürel yapısını biçimlendiren vakıflar ve vakıf eserlerinin incelenmesi oluşturmaktadır. Basra merkez kaza ve bağlı köylerde bulunan vakıflar ve ilişkili müesseseler ele alınacaktır. Burada bilinmeyen vakıfları gün yüzüne çıkarmak asıl gaye iken, halihazırda bilinenleri de ayrıntıları ile kayıt altına almak hedeflenmiştir. Ayrıca bölgedeki vakıfları teşkilat ve işleyiş bakımından Anadolu'da bulunan vakıflar ile mukayese etmek, bölgedeki Osmanlı etkisini vakıflar eliyle ortaya koymak ve 1914'e kadar vakıfların ve vakıf gayrimenkullerinin durumunu tespit etmek amaçlanmıştır. Diğer taraftan Hindistan ve Çin'den gelip Basra Körfezi yolu ile Ortadoğu bölgesine, Şattü'l-Arap suyu-Fırat ve Dicle nehirleri vasıtası ile Anadolu'ya, Akdeniz yoluyla Avrupa ve Akdeniz ülkelerine ulaşan ticaret yolunun tam üzerinde bulunan Basra şehrinin ve şehir oluşumuna katkı sağlayan vakıf kurumlarının bölgedeki ve şehirdeki fonksiyonu da üzerine düşünülen konulardır.

Tanzimat'ın ilanı sonrasında yaşanan gelişmeler ve merkezi otoritenin Basra'da da artması ile merkez ile evrak trafiğinin artmasını sağlamıştır. Bu sebeple arşiv kaydının bollaştığı 1850 tarihi başlangıç yılı, İngilizlerin 1914 yılında Basra'yı işgali de araştırmanın bitiş tarihi olarak seçilmiştir.

Çalışmanın Yöntemi, Zorlukları, Riskleri ve Sınırlılıkları

Araştırma Osmanlı arşivlerinde bulunan belgeler üzerine inşa edilmiştir. Arşivlerde bulunan defterler farklı sınıflarda veriler içerdiği için araştırmaya belirli sınıftakiler dahil edilmiştir. Basra vakıf muhasebe defterleri aylık, üç aylık, yıllık, 2 yıllık, 3 yıllık gibi farklı sürelerde tutulmuştur. Bunların aynı yerde kullanılması kıyas imkânını

ortadan kaldırmış olup yıllık gelir ve gider grafikleri oluşturulurken yalnızca yıllık muhasebeler kullanılmıştır. Farklı sürelerdeki diğer defterlerden ise grafikler haricindeki verilerin oluşturulmasında kullanılmıştır. Kayıtların okunması ve tespitlerin yapılması neticesinde literatürde bulunan veriler inşa edilen yapının üzerine eklenmiştir. Ulaşılan tespitler neticesinde mahalle, sokak, köy, çarşı, cami, mescid, han ve hamamların konumları haritalar üzerinde belirlenmiştir. Çalışma boyunca arşiv kayıtlarının okunması, sınıflandırılması ve tespitlerin yapılmasında farklı zorluklarla karşılaşmıştır. Bunların başında Türkçe literatürde doğrudan Basra şehrine ve şehri oluşturan mimari yapılara ait bir çalışma bulunmaması gelmektedir. Basra'daki mahalle, sokak , köy gibi birimlerin, kanal, nehir gibi doğal ve yapay oluşumların, cami, mescid, çarşı, han, hamam, çeşme, türbe, makam gibi vakıf eserlerin isimlerinin Türkçe karşılıklarının tespiti oldukça uğraştırıcı ve riskli olmuştur. Arapça literatürde bu isimlerin karşılıkları bulunmasına rağmen sesli harfler belirli olmadığından Türkçe'ye aktarırken farklı şekillerde okunuşlar ortaya çıkmıştır. Arşiv kayıtlarında isimlerin farklı yazımları da tespitleri zorlaştıran bir diğer etken olmuştur. Bu sebeple yerel isimlerin doğru tespiti araştırmanın risklerinden birini oluşturmaktadır.

Diğer bir husus vakıf eserlerin konumlarının belirlenmesinde yaşanan zorluk olmuştur. Vakıf eserlerin günümüze ulaşmış olanlar harita üzerinde tespit edilmiştir. Ancak çok bilinen ve merkezde bulunan eserlerin tespiti daha kolay iken daha küçük camiler ve özellikle mescidlerin konumlarının tespiti oldukça uğraştırıcı olmuş, bazen de tespit imkânı olmamıştır. Mahalle ve sokakların harita üzerindeki konumları da benzer şekilde tespit edilmiştir. Ancak mahalle, sokak ve köyler harita üzerinde belirlenirken XIX. yüzyıldaki mahalle ve köylerin sınırlarına dair veri bulunmadığı için günümüzdeki harita verileri kullanılarak belirlenmiştir. Bu sebeple XIX. yüzyıldaki verilerle karşılaştırıldığında oluşabilecek farklılıklar araştırma riskleri arasındadır.

Osmanlı dönemi Basra arşiv kayıtları arasında vakıflara dair evrak oldukça kısıtlıdır. Basra'ya dair XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise vakıflar ile ilişkili evrakın genelini muhasebe kayıtları oluşturmaktadır. Vakıflara dair diğer idari kurum fonlarında bulunan evrak ise daha yüzeyseldir. Vakıflar açısından en temel bilgilerin yer aldığı vakfiye defterlerine erişilememesinin vermiş olduğu eksiklik muhasebe defterlerinin fazlaca kullanılması neticesinde büyük oranda giderilmiştir. Yerel araştırmalar açısından en önemli kaynaklar olan mahkeme kayıtlarına erişim ise mümkün olmamıştır. Mahkeme kayıtlarına dair ayrıntılı bilgi aşağıda verilecektir. Basra mahkeme kayıtlarına erişim

imkânı olmadığı için bu kayıtları kullanan yerel araştırmacıların yapmış olduğu çalışmalardan istifade edilerek bu eksiklik giderilmeye çalışılmıştır.

Arşiv kayıtlarının dipnotlarda gösterilmesinde fon adı verildikten sonra “,” ile ayrılmış, ardından defter, gömlek ya da dosya numarası verilmiş ve yine “,” ile ayrılmıştır. Son olarak varak ya da sayfa numarası verilerek belgenin tam yeri gösterilmiştir. Bu usul temel alınmış olup tüm dipnotlarda varak ya da sayfa şeklinde belirteçler kullanılmamış, varak ise rakamdan sonra a, b şeklinde belirtilmiş, sayfa ise doğrudan numarası verilmiştir.

Literatür Değerlendirmesi

Osmanlı şehir tarihi çalışmalarında Irak coğrafyası son zamanlara kadar az sayıda araştırmacının ilgisine mazhar olmuştur. Irak coğrafyasında ise araştırmacılar Musul ve Bağdat üzerinde odaklanırken Basra ikincil planda kalmıştır. Burada zikredilecek kaynakların amacı Irak coğrafyasında araştırmacıların hangi bölge ve hangi konulara ilgi duyduklarını ortaya koyarak Basra çalışmalarının daha da özelinde vakıf çalışmalarının yerini tayin etmektir. Dina Rizk Khory *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul 1540-1834* adlı eserinde Musul’un siyasi-idari ve toplumsal hayatını açıklamak için iltizam sistemi, vergilendirme pratikleri üzerine eğilmiştir⁸ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)* adlı eserde Musul’un idari ve askeri teşkilatını detaylı bir şekilde incelemiştir. Şehri oluşturan mahalleler, dinî, sosyal yapılar, kaleler, kapılar gibi mimari kimlik ortaya çıkarılmıştır. Aşiret yapıları, zirai ürünler, ziraat sahaları, vilayette uygulanan vergi usulü ve vergi türleri gibi geniş alanlarda detaylı bilgiler sunulmuştur⁹. Dilshad Fadel Muhammed, *Osmanlı Devleti’nde Musul Vilayeti (1878-1918)* isimli yüksek lisans tezinde literatür bilgisini kullanarak Musul’un idaresi, sosyal, ekonomik ve eğitim hayatı hakkında yüzeysel bir anlatım sunmuştur¹⁰. Davut Hut tarafından hazırlanan *Musul Vilayeti’nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)* adlı doktora tezi Musul’un ayrı bir yönetim birimi olarak vilayet olmasına giden sürecini ve idari yapılanmasını ortaya koymuştur. Tanzimat’ın Musul’a yansımaları, vilayet

⁸ Eserin orijinali 1997 yılında İngilizce olarak yayımlanmış olup 2003 yılında Türkçe tercümesi basılmıştır. Kullandığımız baskı Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları’na ait 2017 yılı baskısıdır. Bkz. Dina Rizk Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul 1534-1834*, Cambridge University Press, 1997; Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul 1540-1834, Çev: Ülkün Tansel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

⁹ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2003.

¹⁰ Dilshad Fadel Muhammed, *Osmanlı Devleti’nde Musul Vilayeti (1878-1918)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tokat 2021.

nizamnamelerinin tatbiki, ıslahat çalışmaları, 1890 yılından itibaren yaşanan reformist siyaset, II. Abdülhamid'in merkezileşme siyaseti karşısında Musul'daki uygulamalar, tarım ve ekonomi tezin odaklandığı alanlar olmuştur¹¹. Doğrudan Musul özelinde yapılmış çalışmalar idari yapı, vergilendirme sistemi, sosyal ve ekonomik yapı çevresinde şekillenmiştir.

Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi* adlı eserde Musul, Bağdat ve Basra üçgeninde Irak'ın idari yapısını, eşraf ve merkez ilişkilerini incelemiştir. Tanzimat sonrasında yaşanan reform süreci ve yerel yöneticiler ile olan sürtüşme, aşiret sorunları ve İngiliz tahakkümü çalışmada işlenen konular arasındadır. Basra'nın idaresi noktasında Mutasarrıflıktan vilayete geçiş süreci ve eşrafin bu durumdaki rolleri anlatılmıştır¹². Ebubekir Ceylan, *Modern Irak'ın Osmanlı Kökenleri*, adlı eserinde Osmanlı Irak'ını Bağdat merkezli bir anlatımla bölgenin idaresine dair aydınlatıcı bilgiler vermiştir. Yazar, merkez-çevre ilişkisini kurarak Bağdat'ın idare sistemini ve sistemdeki nüfuz değişimini anlatmıştır. Ayrıca modernleşme sürecinde Irak'ta yaşanan idari değişimler, toprağın mülkiyeti ile yönetim mekanizmasının bağlantısını ortaya koymuştur¹³. Keiko Kiyotaki tarafından 1997 yılında tamamlanan *Ottoman Land Policies in The Province of Bagdad, 1831-1881* adlı doktora tezinde Bağdat merkezli olarak toprağın tasarrufu, vergilendirilmesi izah edilmiş Tanzimat'ın bunlar üzerindeki etkisi anlatılmaya çalışılmıştır. Mithat Paşa'nın vilayette yapmış olduğu idari reformlar ve toprağın yerel halka dağıtılmasına dair çalışmaları ayrıca incelenmiştir¹⁴.

¹¹ Davut Hut, *Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006. Kuzey Irak'ta Musul ve Kerkük vilayetlerini tarihi, sosyal ve ekonomik yönden inceleyen diğer bir çalışma için bkz. Sinan Maruf, *Osmanlı Döneminde Musul ve Şehrîzor (Kuzey Irak) Vilayetlerinin Sosyal ve İktisadî Durumu (1831-1914)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.

¹² Yazarın bu çalışması 1994 yılında tamamladığı doktora tezine dayanmaktadır. Ardından çalışma 2006 yılında İngilizce olarak basılmış olup 2020 yılında Türkçe'ye tercüme edilmiştir. bkz. Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq (1890-1908)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Manchester, 1994; *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, Routledge, Londra 2005; II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi, Çev: Zehra Savan, Küre Yayınları, İstanbul 2020.

¹³ Bu çalışma 2006 yılında tamamlanan doktora tezinin 2011 yılında İngilizce olarak basılması ve 2022 yılında Türkçeye tercümesi ile ortaya çıkmıştır. Bkz. Ebubekir Ceylan, *Ottoman centralization and modernization in the province of Bagdad, 1831-1872*, Basılmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006; *The Ottoman origins of modern Iraq : political reform, modernization and development in the 19th century Middle East*, I.B. Tauris, London 2011; *Modern Irak'ın Osmanlı Kökenleri*, Çev: Kenan Koçak, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2022.

¹⁴ Keiko Kiyotaki, *Ottoman Land Policies In The Province of Bagdad, 1831-1881*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Wisconsin-Madison, United States 1997. Aynı tez 2019 yılında kitaplaştırılmıştır. Bkz. *Ottoman Land Reform in the Province of Bagdad*, Leiden: Brill, 2019. Kitabın değerlendirmesi için bkz. Burcu Kurt, Kitap İncelemesi: *Ottoman Land Policies In The Province of Bagdad*, by Keiko Kiyotaki, *Archivum Ottomanicum*, Ed. Barbara Kellner-Hainkele- Pal Fodor, 2021.

Anlaşılabacağı üzere doğrudan Bağdat ya da Bağdat'ı merkeze alan daha geniş kapsamlı çalışmalarda da idari ve toplumsal yapı konuları ele alınmış son dönemlerde bölgeye ilginin arttığı görülmüştür. Çetinsaya ve Ceylan'ın çalışmaları alanda önemli bir kapı açarak araştırmacıların ilgisini bu yöne çekmiştir.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupalıların Irak coğrafyasına olan ilgisi bölgeye birçok araştırma gurubu gönderilmesine vesile olmuştur. Bunlardan biri Hanna Batatu'dur. Irak'ın polis teşkilatı, siyasi partiler ve diğer siyasi oluşumlar hakkında bilgiler sunan gizli kayıtları ve İngiliz istihbarat raporları kullanılarak hazırlanan *The Old Social Classes and the Revolutionary Movement of Iraq* adlı eser Irak'ın toplum yapısını farklı bir bakış açısı ile ortaya koymaktadır. Eserin birinci ve ikinci bölümünde yazar, Irak'ta bulunan kabile temelli etnik yapıyı, dinî temelli yapıları ve aristokrasinin gelişimini açıklamaktadır. Araştırmanın özellikle temel sosyal grupların tanıtıldığı ve incelendiği ikinci bölümünden istifade edilmiştir¹⁵.

Bu çalışmalardan başka Irak'ı konu alan birçok tez, kitap ve makale çalışması bulunmaktadır¹⁶. Charles Issawi'nin *Fertile Crescent, 1800-1914* adlı eseri Irak ve Suriye'de birçok şehir hakkında ayrıntılı bilgiler sunarken Basra yine kenarda mütevazı bir şehir olarak kalmış görünmektedir. Eserde Basra'nın nehir yolu taşımacılığı ve yaşanan problemler hakkında bilgiler sunulmaktadır. Irak'ın liman şehri olması münasebetiyle şehirdeki vergilendirme ve gümrük sistemi gibi konular işlenmiştir. Davud Paşa ve Mithat Paşa dönemlerine ayrıca yer ayrılmıştır. Mithat Paşa'nın Bağdat ve Basra'da yapmış olduğu reformlara yer verilmiştir¹⁷. John Gordon Lorimer tarafından İngiliz çıkarları için gerekli istihbarat bilgisinin toplanması maksadıyla hazırlanan *Gazetteer of the Persian Gulf* adlı eser merkez Arabistan ve Basra Körfezi hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir. Eserin ilk cildi tarihsel bilgiler, ikinci cildi coğrafya bilgisi sunmaktadır. İkinci ciltte Basra şehir ve toplum yapısı, hakkında önemli bilgiler

¹⁵ Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton University, Princeton 1978.

¹⁶ Nevzat Artuç, "Tanzimat Döneminde Bağdat", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C.V, S.2, Aralık 2018; Kamaran Abdürrezzak Braim, *Davut Paşa Döneminde Irak'ın Siyasî Durumu ve Islahatları 1817-1831*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2020; II. Abdülhamid Irak'ını yüzeysel olarak değerlendiren bir çalışma için bkz. Muhammed El-İbadi, *II. Abdülhamid Döneminde Irak Bölgesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük 2022; Arap şehirleri arasından Kahire'yi merkeze alan bir çalışma için bkz. Nelly Hanna, "Survey of Urban History of Arab Cities in the Ottoman Period", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.III, S.6, 2006.

¹⁷ Charles Issawi, *Fertile Crescent, 1800-1914 A Documentary Economic History*, Dover Publications, New York 1988, s. 115-117.

yer almaktadır¹⁸. Bu eserler pragmatist bir anlayış ile hazırlanmış olsa da bölgeye dair teferruatlı bilgiler sunması açısından başvuru kaynakları olmuşlardır.

Irak coğrafyasında vakıfları konu edinen çalışmalar da yapılmıştır. Bunlardan biri Vamiz Sarhan Er-Rubaye tarafından hazırlanan *Bağdat Vakıfları (1534-1830)* adlı çalışmadır. Yazar Bağdat'ta bulunan vakıfları ve eserlerini merkez ve merkez dışı olarak iki kısımda ele almıştır. Cami, mescid, tekke, türbe, makam, mektep, medrese, kütüphane, sebilhane, köprü hamam gibi vakıf eserlerini ve bu kurumlarda çalışan görevlileri tanıtmıştır¹⁹. Diğer bir çalışma olan Isam Albayaty tarafından hazırlanan *Musul ve Kerkük Vakıfları H.922-1112/M.1516-1700* adlı doktora tezi ise Kuzey Irak'taki vakıf çalışmalarını tamamlayıcı özelliğe sahiptir²⁰.

Görüldüğü üzere Musul ve Bağdat'ı merkeze alan birçok çalışma bulunmaktadır. Basra ise uzun süre araştırmacılar tarafından merkeze alınan bir konu olmaktan ziyade Bağdat eyaleti dahilinde olması münasebetiyle bahsedilen bir yer olmuştur. Basra'yı merkeze alan çalışmalardan biri Taif Çekim tarafından hazırlanan *1551 M. (959 H.) Tarih ve 282 No'lu Tapu-Tahrir Defterine Göre Basra*²¹ isimli yüksek lisans tezidir. 1551 tarihli tahrir defteri özelinde Basra'nın XVI. yüzyılına odaklanmıştır. Macid Muhammed Binzuba'nın *Vilayet Nizamnâmelerinin Basra'da Tatbiki Meselesi (1864-1867)*²² adlı yüksek lisans tezi vilayet nizamnâmelerini ele almıştır. Yazar bu çalışmasıyla Basra'da Osmanlı idaresini kronolojik olarak ortaya koymuştur. Tanzimat Fermanı'nın ardından yönetim alanında yapılan yeni düzenlemeler neticesinde hazırlanan vilayet nizamnamelerinin Basra'daki etkileri bu çalışmada ayrıca incelenmiştir. Basra'nın idari yapısını bir bütün halinde ele alarak alanında önemli bir boşluğu doldurmuştur. Mehmet Korkmaz tarafından hazırlanan *Basra Körfezi'nde Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri (1847-1914)*²³ adlı doktora tezi şehirdeki donanma, tersane ve nehir taşımacılığı konularını

¹⁸ Birinci cilt için bkz. John Gordon Lorimer, *Gazetteer of the Persian Gulf Oman and Central Arabia*, Vol.I, Historical, Calcuta 1915. İkinci cilt için bkz. *Gazetteer of the Persian Gulf Oman and Central Arabia*, Vol.II, Geographical and Statistical, 1908.

¹⁹ Vamiz Sarhan Er-Rubaye *Bağdat Vakıfları (1534-1830)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2020.

²⁰ Isam Albayaty, *Musul ve Kerkük Vakıfları H.922-1112/M.1516-1700*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020. Aynı yazarın Musul vakıflarını özetlediği makalesi için bkz. "Osmanlı Döneminde Musul Vakıfları H.922-1004/M.1517-1595", *Türk&İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.IX, S.32, 2022.

²¹ Taif Çekim, *1551 M. (959 H.) Tarih ve 282 No'lu Tapu-Tahrir Defterine Göre Basra*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1996.

²² Macid Muhammed Binzuba, *Vilâyet Nizamnâmelerinin Basra'da Tatbiki Meselesi (1864-1867)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

²³ Mehmet Korkmaz, *Basra Körfezi'nde Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri (1847-1914)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.

incelemiştir. Selda Sert, *Bir Toprak Rejimi Olarak Emlâk-ı Hümâyûn: Basra Örneği (1876-1909)* adlı çalışmasında II. Abdülhamid'in Basra'da satın alıp Arazi-i Seniyye'ye dahil etmiş olduğu arazileri ayrıntılı olarak ortaya çıkarmıştır. Yazar, Arazi'i Seniyye teşkilatının Basra'daki şubesi ve işleyişi, arazilerin işlenmesi, mahsulün miktarı gibi birçok konuyu detaylı incelemiştir²⁴. Bu çalışma Basra'daki Arazi'i Seniyyeye dahil edilen mukataa arazilerini göstermesi açısından bu çalışma için ayrıca önemlidir. Arazi'i Seniyye mukataalarının vakıf mukataalarından farkı bu sayede ortaya çıkarılabilmektedir. Burcu Kurt tarafından hazırlanan *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum (1908-1914)*²⁵ adlı eser Basra'yı merkeze alan ve doğrudan sosyal yapı ve merkez idare ilişkisine odaklanan ilk çalışma olma özelliğini taşımaktadır. Çalışma Basra'nın yönetim yapısı, yerel güç merkezleri, toplum ve toprak yapısı hakkında detaylı bilgi sunmaktadır.

Basra özelinde yapılan çalışmalar oldukça sınırlı olup mevcut çalışmaların çoğunluğu aşiret yapıları, yerel eşraf, şehir yönetimi, nehir ulaşımı, tersane faaliyetleri gibi konulara odaklanmıştır. Basra'da vakıf çalışmaları ise XVI. yüzyıl özelinde ve sahabenin vakıfları özelinde incelenmiştir. XIX. yüzyıl Basra'sındaki vakıflar ve şehir yapısının tamamını konu alan çalışma bulunmamaktadır. XVI. yüzyıl Basra vakıflarını konu alan iki çalışma önemlidir. Fadime Demirdöğen tarafından hazırlanan *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra*²⁶ adlı doktora tezi XVI. yüzyıl Basra'sını Tahrir Defterleri, Mühimme Defterleri ve Maliyeden Müdevver Defter serileri özelinde ele almıştır. Çalışmanın dördüncü bölümünde Basra'daki vakıflara dair zengin bilgiler sunulmuştur. Aynı yazara ait diğer bir çalışma ise adı geçen tezden üretilen *XVI. Yüzyılda Basra Vakıfları (1590 Tarihli Tahrir Defterine Göre)*²⁷ adlı çalışmadır. Makale XVI. yüzyıl Basra vakıflarını 1590 tarihli tahrir defteri özelinde ele almıştır. Bu çalışmada 1590 yılında Basra şehir merkezi ve şehre bağlı köylerde yer alan cami, mescid, makam, türbe, medrese gibi büyük müessese ve vakıflara yer verildikten sonra değirmen vakfı, cüzhân vakıfları gibi nispeten daha küçük vakıflar hakkında da bilgiler verilmiştir. Diğer bir çalışma, Reyhan Şahin Allahverdi tarafından hazırlanan “Basra'daki Sahabe Türbe ve

²⁴ Selda Sert, *Bir Toprak Rejimi Olarak Emlâk-ı Hümâyûn: Basra Örneği (1876-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.

²⁵ Yazarın bu eseri 2012 yılında tamamlanan *II. Meşrutiyet Dönemi Basra Vilayeti (1908-1914)* adlı doktora tezinin 2015 yılında kitap olarak basılması neticesinde ortaya çıkmıştır. Bkz. Burcu Kurt, *II. Meşrutiyet Dönemi Basra Vilayeti (1908-1914)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012; *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum (1908-1914)*, Küre Yayınları, 2015.

²⁶ Fadime Demirdöğen, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2023.

²⁷ Fadime Demirdöğen, “XVI. Yüzyılda Basra Vakıfları (1590 Tarihli Tahrir Defterine Göre)”, *Vakıflar Dergisi*, S.LV, Haziran 2021.

Mescidleri ile Vakıflarının Osmanlı Dönemindeki Durumu”²⁸ adlı makaledir. Bu makalede genel hatlarıyla Hz. Ali Cami, Hz. Zübeyr bin Avvam, Hz. Talha bin Ubeydullah, Hz. Enes bin Mâlik, Hz. Hasan-ı Basrî türbe ve mescidlerine ait vakıflar ele alınmıştır.

Arapça literatürde Basra tarihini ve vakıflarını konu alan çalışmalar aşağıda gösterilmiştir. Bu çalışmaların en önemli özelliği yerel araştırmacılar tarafından yapılmış olmasıdır. Bölgede vakıflara ve vakıf eserlerine yerel bir gözle bakma imkânı veren bu çalışmaların bir diğer özelliği de yerel kaynakları daha etkin bir şekilde kullanmaları olmuştur. Özellikle Basra mahkeme kayıtlarının kullanıldığı araştırmalardan istifade edilmiştir. Diğer taraftan Türkiye’de bulunan Osmanlı arşiv kayıtlarının kullanılmaması olmasının olumsuz etkileri hemen hepsinde görülmektedir. Bu çalışmalardan biri Yunus eş-Şeyh İbrahim es-Samarrai tarafından yazılan *Tarih-i Mesâcidi’l-Basra El-Zübeyr-Ebu’l-Hasib-El-Fav* adlı kitaptır. Dört bölümden oluşan kitabın ilk bölümünde Basra, İkinci bölüm Zübeyr, üçüncü bölüm Ebulhasib, dördüncü bölüm Fav’da bulunan cami ve mescidleri tanıtmaktadır. Birinci bölüm ilk 50 sayfadan oluşmaktadır. Bu bölümde yazar Basra’nın önemli cami ve mescidlerini tanıtmaktadır. Günümüzde mevcut camiler tanıtılmış olup bunların bir kısmı Osmanlı döneminden kalmıştır. Araştırma kapsamında tespit edilen camiler hakkında bilgilerin de yer aldığı çalışma konuya yerel bir bakış açısı sunması ile değerlidir²⁹. Felah Hasan Abdü’l-Hüseyin, *Ba’zu’l Cevânibi’l İktisâdiyye ve’l İçtimâiyye li Medîneti’l Basra Kemâ Evruduhâ’l-Rehâleti’l Urubiyyûn* adlı makalesinde Basra’yı ziyaret eden Avrupalı seyyahların verilerine göre şehir hakkında mimari ve ticari çıkarımlar yapmıştır. Daha çok XVI. yüzyıl seyyahlarını inceleyerek Basra şehir surları, mahalleleri hakkında bilgiler vermiştir. Yazar daha çok şehrin ticari potansiyeli üzerinde durmuştur³⁰. Bir diğer kaynak Armin Serkis Hisrof ve Halil İbrahim Ali tarafından hazırlanan *El-‘İmâretü’l-‘Osmâniyye fî Medîneti’l-Basra Dirâsetün Tefsîkiyyetün Tahlîliyyetün li’l-‘İmâre ve’n-Nesîci’l-Hazarî fî’l-Fetreti’l-Osmâniyye* adlı makaledir.

²⁸ Reyhan Şahin Allahverdi, “Basra’daki Sahabe Türbe ve Mescitleri ile Vakıflarının Osmanlı Dönemindeki Durumu”, *Vakıflar Dergisi*, S. 52, Aralık 2019.

²⁹ Yunus eş-Şeyh İbrahim El- Samarrai, *Tarih Mesâcidi’l-Basra El-Zübeyr-Ebu’l-Hasib- El-Fav*, El- Arabiyye El-Mavsuât, 2023.

³⁰ Felah Hasan Abdü’l-Hüseyin, “*Ba’zu’l Cevânibi’l İktisâdiyye ve’l İçtimâiyye li Medîneti’l Basra Kemâ Evruduhâ’l-Rehâleti’l Urubiyyûn*”, *Mecelletü’l Mevrid*, C.XVIII, S.4, Şitâ’ 1989.

Doğrudan Basra şehrinin mimari oluşumunu ele alan çalışma Osmanlı döneminde inşa edilen idari binaları incelerken vakıf eserlerinden bahsetmemiştir³¹.

Basra'nın coğrafi, siyasi ve idari tarihine dair bilgiler veren genel çalışmalar da bulunmaktadır. Abdülkadir Baş Ayan El-Abbasi, *El-Basra Fi Edvârihet-Tarihiyye* adlı eseri bunlardan biridir. İslamiyet öncesinden başlayarak Osmanlı dönemine kadar olan olayları kronolojik olarak anlatan klasik bir tarih kitabıdır³². Bir diğeri İnâs Sa'di Abdullah'ın kaleme aldığı *Tarihü'l Irak el-Hâdis* adlı eserdir. Irak'ın tamamına dair bilgiler bulunan bu çalışmada bölgenin siyasi ve idari tarihi anlatıldıktan sonra aşiretlerin bölgedeki etkisi üzerinde durulmuştur. Tarımsal üretimde köylülerin konumu ele alınan konular arasındadır. Irak'ta çeşitli sebeplerle ortadan kalkan şehirler ve Osmanlı döneminde gelişen şehirler seyyahların gözlemlerini dikkate alarak incelenmiştir³³. Bir diğeri Arapça kaynak Ali Zarîf el-Âzımî, tarafından hazırlanan tarih kitabıdır. Kitap daha çok Basra'nın siyasi tarihini işlemektedir. Basra'nın kuruluşundan itibaren Osmanlı döneminin sonuna kadar olan süreyi ele almıştır³⁴.

Basra Mahkeme Kayıtları (Şer'iyye Sicilleri)

Osmanlı dönemini konu alan yerel tarih çalışmalarına dair en önemli kaynaklardan biri mahkeme kayıtlarıdır. Münib Cuma Yusuf Merre, 1996 yılında hazırladığı çalışmasında sicillerin Arap Körfezi ve Basra Araştırmaları Merkezi ve Basra Üniversitesi Kütüphanesi'nde olduğunu ifade etmektedir. Yazar defterlerin dağınık halde olduğunu ve sayısının dört yüz civarında olduğunu eklemiştir³⁵. Basra sicillerinin Amerikan işgali sırasında yandığı tahmin edilmekteydi³⁶. Savaş sebebiyle sicillerin ahvalinin ne olduğu bilinmemekte ise de sonraki yıllarda yapılan çalışmalarda kullanılması, sicillerin hala varlığını göstermektedir. Bu araştırma süresince sicillere erişim mümkün olmamıştır. Ancak sicilleri kullanan kaynaklardan istifade edilerek bu boşluk kısmen de olsa kapatılmaya çalışılmıştır. Aşağıda Basra'ya ait siciller kullanılarak hazırlanan çalışmalar kronolojik sırayla verilmiştir.

³¹ Armin Serkis Hisrof, Halil İbrahim Ali, "El-'İmâretü'l-'Osmâniyye fî Medîneti'l-Basra Dirâsetün Tевsikiyyetün Tahliyyetün li'l-'İmâre ve'n-Nesici'l-Hazarî fî'l-Fetretî'l-Osmâniyye", *Journal of Social Sciences and Humanities*, I. Uluslararası Irak'ta Osmanlı İzleri Sempozyumu Özel Sayısı, 2021.

³² Abdülkâdir Baş Ayan El-Abbâsî, *El-Basra fî Edvârihe't-Tarihiyye*, Matbua Darü'l-Basra, 1961.

³³ İnâs Sa'di Abdullah, *Tarihü'l Irak el-Hâdis*, Mektebetü Adnân, Bağdat 2014.

³⁴ Ali Zarîf el-Âzımî, *Muhtasar Tarihi'l Basra*, Mektebetü's- Sekafeti'd-Diniyye, Kahire 2024.

³⁵ Münib Cum'a Yusuf Merre, *Tarihü'l Hayâtü'l İctimâiyye fî Livâi'l Basra 1247-1333 h./1831-1914 M.*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muthâ Üniuersitesi, Ürdün 1996, s.8-9.

³⁶ Kurt, a.g.t., s.12.

Münib Cuma Yusuf Merre, *Tarihü'l Hayâtü'l İctimâiyye fî Livâi'l Basra 1247-* adlı yüksek lisans tezi Basra özelinde hazırlanmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde Basra nüfusu dinî, etnik, dilsel özellikler ve sosyal açıdan değerlendirilmiştir. İkinci bölümde toplumun bayram, nikah, giyim tarzı gibi gelenek ve görenekleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde insanların çalışma saatleri ücretler, fiyatlar, eğlence ve sağlık koşulları gibi günlük yaşama dair özellikler işlenmiştir. Dördüncü bölümde toplumsal örgütler, sendika gibi sosyal organizasyonlar incelenmiştir. Beşinci bölümde eğitim, âlimler, öğretmenler, kütüphane gibi bilimsel ve kültürel yaşam irdelenmiştir. Altıncı bölümünde bu çalışmanın alanında giren şehir surları, dükkânlar, çarşılar, camiler, mescidler, hanlar, hamamlar gibi mimari yapılar incelenmiştir. Yazar, Osmanlı dönemi mahkeme kayıtlarından ve Basra'daki dönem gazetelerinden istifade etmiştir³⁷. Teysîr Muhammed Halîl el-Zevâhirî'ye aittir. *Tatavvûrû'l Basra el-Umrânî fî'l Ahdi'l Osmânîyyi'l-Âhir* adlı makalede özellikle Mithat Paşa dönemi vurgulanarak, Osmanlı'nın son döneminde Basra şehrinin gelişimi mahkeme kayıtları ışığında ele alınmıştır. Ancak çalışmada, şehri oluşturan unsurlardan yalnızca liman, köprü, yollar ve şehir surları incelenmiştir³⁸. Talib Câsim Muhammed el- Garîb'in *Cevâmi'u Merkezu Medîneti'l-Basra fî'l-Ahdi'l-Osmânî Dirasati't-Tarihiyye* adlı makalesidir Çalışmanın ilk bölümünde Osmanlı yöneticileri tarafından inşa ettirilen camiler ele alınmıştır. İkinci bölümde çeşitli dinî grupların yaptırdığı camilere, üçüncü bölümde ise esnaf ve zanaatkârlar tarafından tesis edilen camilere yer verilmiştir. Dördüncü ve son bölümde ise mahalle camileri incelenmiştir³⁹. Bu çalışmayı orijinal kılan Osmanlı dönemi Basra mahkeme kayıtlarını ve birkaç vakfiye kaydının kullanılmış olmasıdır. Talib Câsim Muhammed el-Garîb'in bir diğer çalışması *El-Arâzî el-Vakfiyyetü fî'l Basra Hilâle Ahdi'l Osmânî* adlı makalesinde Basra'daki Osmanlı dönemi vakıflarını incelemiştir. Elimizde olmayan Basra kadı sicilleri ve vakfiye kayıtlarından istifade edilmesi çalışmayı orijinal kılmaktadır⁴⁰. Raşa Abdu'l-Kerim, *Dirâsetü'n fi't-Turâsi'l- Basrî mine'l-İmâreti'l-İslâmiyye fî Mescîdi'l Basra Nemüzece Min (13h/132h hatta 1442h/749m)* adlı makalesinde Basra camisi olarak tarif ettiği İmam Ali Camisi'ni incelemiştir. Caminin konumu, kim tarafından yapıldığı, kullanılan

³⁷ Münib Cum'a Yusuf Merre, a.g.e.

³⁸ Teysîr Muhammed Halîl el-Zevâhirî, "Tatavvûrû'l Basra el-Umrânî fî'l Ahdi'l Osmânîyyi'l-Âhir", *Mecelletü Külliyyâtü'l Âdâb Camiatü Bağdat*, S.48, 2000.

³⁹ Talib Câsim Muhammed El-Garîb, "Cevâmi'u Merkezu Medîneti'l-Basra fî'l-Ahdi'l- Osmânî Dirasati't-Tarihiyye", *Mecelletü Adâbü'l-Basra*, Sayı: 43, 2007.

⁴⁰ Talib, Câsim Muhammed el-Garîb, "El-Arâzî el-Vakfiyyetü fî'l Basra Hilâle Ahdi'l Osmânî", *Amarabak*, C.I, S.1, Haziran 2010, s.119.

malzemeler ve yıllar içinde yaşanan değişimler bu makalede incelenmiştir⁴¹. Mahkeme kayıtlarını kullanan bir diğer çalışma Vamiz Sarhan Ziyab tarafından hazırlanan *Devru'l İbadetü ve'l İlmi fi'l Basra Hilale Ahdi'l Osmânî* adlı çalışma İstanbul'daki Osmanlı arşivinden istifade ederek XVI. ve XVII. yüzyıl Osmanlı döneminde Basra'daki ibadet mekânlarını konu almıştır. Bu çalışmada XVI. ve XVII. yüzyıllarda 17 adet cami, 5 adet medrese tespiti yapılmıştır⁴².

Seyahatnameler

Basra konumundan dolayı birçok seyyahın uğrak noktası olmuştur. Şehri ziyaret eden seyyahlar vasıtasıyla şehrin sosyal hayatı, ekonomisi, nüfusu, ticari malları, tarım ürünleri, toprak sistemi, aşiretleri, yöneticileri ve tarikatları hakkında bilgiler edinilmiştir. Bu seyyahlardan biri olan İbn Batuta, şehri 1327 yılında ziyaret ederek önemli gözlemlerde bulunmuştur. Eserinin yirmi ikinci bölümünde Basra şehrinden bahsetmiştir. İbn Batuta, daha çok dinî bir bakış açısıyla şehirdeki ziyaretgahlara değinmiştir. Camiler ve şehrin mimari yapıları hakkında bilgi vermemiştir⁴³.

Jean Baptiste Tavernier, şehri 1639 ve 1652 yıllarında iki kez ziyaret etmiştir. Ulaşım konusunda ayrıntılı bilgiler veren seyyah daha çok seyahatinde karşılaştığı zorluklardan bahsetmiştir. Yol boyunca geçtiği yerleşim birimleri, yerel yöneticiler, vergi usulleri gibi konularda bilgiler vermiştir. Nehirlerin bölgedeki etkisinden bahsederken bölgeyi Hollanda'ya benzetmiştir. Bölgenin sulak alanlar sayesinde tarım ve hayvancılığa çok uygun olduğu, çok sayıda hayvan bulunduğu ve süt ve tereyağı üretiminin bolluğunu vurgular. Seyyahın ayrıntılı bilgiler verdiği diğer bir konu şehirdeki dinî yapıdır. Hristiyanlar ve kiliseleri hakkında bilgiler verdikten sonra özellikle Vaftizci Aziz Yahya Hristiyanlarını anlatır. Birçok konuda ayrıntılı bilgiler veren seyyah şehri iki kez ziyaret etmesine rağmen çarşılar, dükkânlar, camiler ve diğer mimari yapılar hakkında bilgiler vermemiştir⁴⁴.

⁴¹ Raşa Abdu'l-Kerim Faleh Hasan, "Dirâsetü'n fi't-Turâsî'l- Basrî mine'l-İmâreti'l-İslâmiyye fi Mescîdî'l Basra Nemüzeccen Min (13h/132h hatta 1442h/749m)", *Mecelletü Dirâseti'l Basra*, C.XVI, s. 41, 2021. Yazar makalenin başlığında parantez içindeki tarih kısmında "1442h" olarak vermiştir. Bu tarihin miladi olduğu dolayısıyla yazım yanlışlığı açıktır.

⁴² Vamiz Sarhan Ziyab, "*Devru'l İbadetü ve'l İlmi fi'l Basra Hilale Ahdi'l Osmânî*", *Mecelletü Âdâbü'l Mustansırıyyetü'l İnsâniyyat*, C.XLVIII, S.107, 2024.

⁴³ Ebû Abdullah Muhammed Battûta Tancî, *İbn Batuta Seyehatnamesi*, Çev: A. Sait Aykut, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

⁴⁴ Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyehatnamesi Stefanos Yerasimos'un Anısına*, Ed: Stefanos Yerasimo, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

Evliya Çelebi, 1671 yılında Basra'yı ziyaret etmiş ve önemli gözlemlerde bulunmuştur. Şehrin idari yapısına dair bilgiler verdikten sonra, Basra Kalesi, kale kapıları, köprüler ve meydanlara ilişkin gözlemlerini aktarmış; ardından mimari yapıları tasvir etmiştir. Şehrin XVII. yüzyıldaki durumunun ortaya konulması ve bu döneme ait cami, çarşı, hamam gibi mimari yapıların diğer yüzyıllarla karşılaştırılması noktasında söz konusu eserlerden önemli ölçüde faydalanılmıştır⁴⁵.

Carsten Niebuhr'un eseri Ortadoğu araştırmaları açısından başvuru kaynağı olarak görülmektedir. 1761-1767 yıllarındaki Ortadoğu ve Hindistan seyahatini haritalar ve çizimlerle anlatan yazar, toplumlar ve coğrafya üzerine gözlemlerini yazmıştır. Hindistan dönüşünde Basra'ya uğrayan Niebuhr, Basra hakkında gözlemlerde bulunmuş ve yerel olarak ulaştığı bilgileri kullanarak eserine aktarmıştır⁴⁶.

1848-1852 yılları arasındaki inceleme gezisi sonucunda Mehmet Hurşit Paşa'nın kaleme aldığı *Seyehatnâme-i Hudûd* altı bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Basra'nın coğrafyası, sosyal yapısı, aşiretler, nehirler, su yolları, tarım ve bu tez için oldukça önemli olan mukataa bölgelerini ayrıntılarıyla açıklamıştır. İkinci bölümde Bağdat, Üçüncü bölümde Şehrizar, dördüncü bölümde Musul, beşinci bölümde Van, altıncı bölümde Bâyezîd Livası anlatılmıştır⁴⁷.

1884-1888 yılları arasında eski Trabzon Valisi Âli Bey'in İstanbul'dan Hindistan'a yaptığı inceleme gezisi sırasında yol güzergahı üzerinde bulunan Basra'dan da kısaca bahsetmiştir. Yazar şehrin iklim koşulları ve ulaşımına dair anlatımlara yer vermiştir⁴⁸.

1916-1917 yıllarında Bombay'dan Basra'ya seyahat eden bir gezinin gözlemlerini anlattığı "The Land of The Date A recent Voyage from Bombay to Basra and back, fully descriptive of the ports and people of the Persian Gulf and the Shat'-el Arab, their conditions, History and customs. 1916-1917" adlı kitapta yazar, Bombay-

⁴⁵ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyehatnamesi: Bağdat-Basra-Bitlis-Diyarbakır İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriş-Van*, 4. Kitap, C.II, Haz: Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

⁴⁶ Danimarkalı asker olan Carsten Niebuhr Danimarka kralı tarafından doğu seyahatine gönderilmiştir. 1767 yılında Danimarka'ya dönüşünün ardından eseri 1774 yılında birinci cilt 1778 yılında ise ikinci cilt olarak basılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa L. Bilge, "Niebuhr, Carsten", *Dia*, C.XXXIII, İstanbul 2007. Eserin birinci cilt için bkz. Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, vol. I, Gedruckt in der Hofbuchdruckerey Nicolaus Möller, Kopenhagen 1774. İkinci cilt için bkz. *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, Vol.II, Gedruckt in der Hofbuchdruckerey Nicolaus Möller, Kopenhagen 1778.

⁴⁷ Mehmet Hurşit Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, Çev: Alâattin Eser, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1997.

⁴⁸ Âli Bey, *Dicle'de Kelek İle Bir Yolculuk Seyahat Jurnalı [İstanbul'dan Bağdad'a ve Hindistan'a] Min sene 1300 ilâ sene 1304*, Çev: Cahit Kayra, Büke Yayınları, İstanbul 2003.

Basra arasındaki güzergahtaki gözlemlerini anlatmaktadır. 40, 41 ve 42. bölümlerde Basra şehrine dair tasvirler yapılmıştır⁴⁹. Şehirdeki hayvanlar ve bitki türlerine dair gözlemlerini ifade ettikten sonra hurma bitkisi ile özel olarak ilgilenmiş ve uzun uzun anlatmıştır. Eser tamamlayıcı bilgiler içermesi açısından değerlidir.

Salnameler

Diğer bir kaynak Basra salnameleridir. İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), Osmanlı Salnâmeleri veri tabanında Basra'ya ait müstakil olarak 6 adet salname bulunmaktadır. 1890 yılından başlayan bu salnameler 1902 yılında son bulmaktadır. Ancak 1875, 1882, 1883 yılı Bağdat Salnâmeleri içerisinde Basra'ya da yer verilmiştir⁵⁰. Basra Vilayeti'nin tamamıyla alakalı coğrafî, tarihi, idari, ekonomik, adlî, askerî, sosyal birçok konuda ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir. 1890 ve 1891, 1893, 1896, 1900, 1902 tarihli salnameler incelenmiş olup, cami, mescid, mektep, medreselere ait kısmî bilgiler bulunurken vakıflara ait bilgilerin yer almadığı gözlenmiştir. 1890 yılı salnamesi Basra'nın genel tanıtımı için oluşturulmuş olup ayrıntılı bilgiler içermektedir. Salnamenin 102. sayfasında Basra merkezdeki cami, mescid ve medreseler hakkında bilgiler verilmiştir⁵¹. 1891 tarihli salnamede vakıflarla ilgili izahat bulunamamıştır. Ancak şehirdeki mekteplere yer verilmesi sayesinde Ebu Minareteyn Camii'nin Basra İkinci İptidai Mektebi olarak kullanılmış olduğu bilgisine ulaşılmıştır⁵². 1893 tarihli salnamede şehirdeki memurlar, devlet ricali, rütbeler, nişanlar, nüfus ve coğrafyaya dair bilgiler sunulmuşken eserler ve vakıflar yer almamıştır⁵³. 1896 tarihli salnamede diğerlerine benzer bilgiler yer almış olup merkezden gelen Dahiliye Nezareti, Maliye Nezareti, Maarif Nezareti ve çeşitli konular ile alakalı emir özetlerine genişçe yer verilmiş, şehirdeki vakıf eserlere dair bilgiler yer almamıştır⁵⁴. 1900 tarihli salname de diğerlerine benzer bilgileri hâvi olup şehrin eser ve vakıfları hakkında bilgiler barındırmamaktadır⁵⁵. 1902 tarihli salnamenin 130-132. sayfalarında Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nden gönderilen emirlerin özetleri yer almaktadır. Özetlerde memur tayini, ücret ödemeleri,

⁴⁹ C. M. Cursetjee, *The land of the date: a recent voyage from Bombay to Basra and back, fully descriptive of the ports and peoples of the Persian Gulf and the Shat'-el-Arab, their conditions, history and customs: 1916-1917*, Dhanjibhoy Dosabhoy, Bombay 1918.

⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Eroğlu v. Vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara 2005. Ayrıca bu çalışmaya göre 1899 tarihli olarak gösterilen salnâme İsam Salnâmeleri Veri Tabanı'nda bulunmamaktadır.

⁵¹ Basra Vilayeti Salnamesi, 1308/1890, s.103.

⁵² Basra Vilayeti Salnamesi, 1309/1891, s.337.

⁵³ Basra Vilayeti Salnamesi, 1311/1893.

⁵⁴ Basra Vilayeti Salnamesi, 1314/1896.

⁵⁵ Basra Vilayeti Salnamesi, 1318/1900.

yeni oluşturulan nizamnâmeler, vergi tahsil usulü gibi genel konulara dair bilgiler yer almış olup hususi olarak şehirdeki vakıflara dair bilgi yer almamıştır⁵⁶.

Arşiv Kaynakları

Gerek doğrudan Basra vakıfları ile ilgili kaynaklar, gerek dolaylı olarak şehirdeki vakıflar ve eserler hakkında bilgiler ihtiva eden kaynaklar ya da literatürde şehri tanımak için istifade edilen kaynakların bir kısmı tanıtılmış olup araştırmanın orijinalliğini sağlayan arşiv kaynakları hakkında izahat yapılacaktır.

Araştırma konusunun temelinde vakıflar olan bir çalışmada vakfiyeler kuşkusuz en önemli arşiv materyallerindendir. Vakfın kurucusu, kuruluş tarihi, amacı, işleyiş şekli, gelir kaynakları, kimlere hizmet ettiği ve şartları gibi temel bilgileri ihtiva eden vakfiyelere ulaşılammış olması vakıflar ve eserleri hakkında bilgi toplamayı önemli ölçüde zorlaştırmıştır. Yerel araştırmalar için en temel arşiv malzemesi olan mahkeme kayıtları her türlü konuda bilginin bulunabileceği rehber niteliğinde bir kaynak türü olup vakıflar ya da eserleri hakkında önemli bilgiler barındırır. Mahkeme kayıtlarında zaman zaman vakfiye suretlerinin bulunması vakfiyelerine ulaşılammayan vakıflar için ikinci bir alternatif niteliği taşımıştır. Ancak Basra mahkeme kayıtlarına erişim imkânı bulamadığı için çalışmada istifade edilememiştir.

Araştırmanın ana malzemesini T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi evrakı oluşturmaktadır. Arşiv içerisinde en çok istifade edilen evrak türü ise vakıf muhasebe defterleri olmuştur. Daha çok vakıfların gelir ve gider tür ve miktarlarının yer aldığı bu kayıtlar düzenli olarak tutulması sayesinde vakıfların faaliyetlerinin takibi noktasında önemli bir rehber niteliği göstermiştir. Kayıtlar ekseriyetle 1 yıllık süreyle tutulmuş olup, aylık, üç aylık gibi sürelerle tutulan defterler de bulunmaktadır. Çalışmada yıllık gelir ve giderlerin kıyaslandığı grafiklerde yalnızca yıllık muhasebeler kullanılmış olup kıyas yapılmayan kısımlarda aylık, üç aylık ya da daha farklı süreler için tutulan muhasebe kayıtları kullanılmıştır. Vakıf isimleri ve belirli bir süre zarfındaki gelir tür ve miktarlarını muhtevi defterler tek başlarına sığ bilgiler içeriyor gibi görünse de art arda getirildiğinde yıllar arasındaki gelir miktarlarındaki farklar, akar türlerinde yaşanan değişimler, ortadan kalkan ya da sonradan eklenen cihetler, vakıf personeline dair görev süresi, ücret değişimleri gibi istatistikî bilgilerin yanı sıra birden fazla vakıf cihetini zapt eden kişilerin tespiti gibi muhtelif bilgiler ortaya

⁵⁶ Basra Vilayeti Salnamesi, 1320/1902, s.130-132.

çıkılmaktadır. Bu bağlamda vakfiyelerin eksikliği muhasebe defterlerinden fazlaca istifade edilerek kapatılmıştır. İncelenen vakıf muhasebe defterlerinden bazılarını örnek olarak sunmak yerinde olacaktır.

EV. d. fonunda 15131 numara ile kayıtlı defter 11 varaktan ibarettir. 1853 yılından başlayıp 1854 yılına kadar olan sürede bir yıllık muhasebeyi içermektedir. Gelir türleri ve miktarları yazıldıktan sonra personel ücretleri ve çeşitli masraflar yazılmıştır.

EV.d. fonunda 16124 numarası ile kayıtlı defter 1856 yılından başlayıp 1857 yılına kadar olan bir yıllık süredeki muhasebeyi içermektedir. 16126 numaralı defterle aynı bilgileri içermektedir. Tahminen önce 16124 yazılmış daha sonra 16126 numaralı defter icmal olarak çıkarılmıştır. Zira 16124 numaralı bu defter 14 varak olup daha kapsamlı bilgiler içermektedir. 7. varaktan sonraki sayfa numarasız olduğu için bu sayfaya 7c ve 7d numaraları verilmiştir.

EV. d. fonunda 16126 numara ile kayıtlı defter yukarıdaki defterle aynı tarih ve kayıtları muhtevidir. Defterde ilk önce vakfın arazi, arsa, dükkân türü akarların nakdi gelirleri yazılmış, ardından hurma gelirleri aynı olarak verilmiştir. En son vakıf personeline dair harcamalar yer almıştır. Vakıfların genel masrafları ya da tamir harcamaları bu defterler yer almamış olup defter sonunda bazı vakıfların masrafları ve tamir harcamaları gösterilmiştir. Toplamda 11 varak olan defterin kayıt usulü belirtilmemiş olsa da incelenen diğer defter serilerinin incelenmesi sayesinde bazı çıkarımlar yapılabilir. Vakıfların kayıt sırasının zenginlik esaslı olmadığı, şehir merkezine yakınlığına göre kaydedilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

EV. d. fonunda 19643 numara ile kayıtlı defter 1865 Eylül ayından 1866 yılı Ağustos ayına kadar 1 yıllık muhasebeyi içermektedir. Toplamda 4 varak olup vazife kayıtlarını içermektedir.

EV. d. fonunda 20494 numara ile kayıtlı defter toplamda 4 varak olup 1867 Eylül ayından Aralık ayına kadar üç aylık gelir kaydını içermektedir.

EV. d. fonunda 21527 numara ile kayıtlı defter toplamda 6 varaktır. Nisan 1870 yılından Ocak 1876 yılına kadar 5 senelik gelir muhasebesini birer yıllık dönemler şeklinde vermektedir.

EV. d. fonunda 21528 numara ile kayıtlı defter toplam 7 varak olup 1870 ile 1876 yılına kadar 5 senelik gelir muhasebesini birer yıllık zaman dilimine ayırmıştır. Yukarıdaki defterden farklı vakıfları içermektedir.

EV. d. fonunda 23734 numara ile kayıtlı defter toplam 8 varaktır. 1875-1877 yılları arasındaki iki yıllık mutad masrafları içermektedir.

EV. d. fonunda 23778 numara ile kayıtlı defter 1876 yılının ilk üç ayına ait muhasebeyi havidir. Basra'da bulunan bazı vakıfların müsakkafat (üstü çatılı bina türü yapılar) türü akarlarından elde edilen olan gelirleri gösteren muhasebe defteridir. Hz. Nebevi, Abdullah Ağa, Seyf Cami, Büstan Kasab Cami, Hz. Ali Cami, Maarif Cami, Rahmaniye Medresesi, Mustafa Efendi Sebilhanesi, Gureban Köprüsü, Hz. Zübeyr Köprüsü, Süleymaniye Medresesi ve Davud Paşa vakıflarını içermektedir.

EV. d. fonunda 24358 numaralı defter 13 Aralık 1878 yılı Aralık-Şubat arasındaki 3 aylık zaman diliminde Basra şehrinde bulunan ve Haremeyn hazinesi tarafından mazbut olarak idare edilen vakıfların mutad olarak yaptığı harcamaları ve personel ödemelerini göstermektedir. Toplamda 5 varaktır. 24996 numara ile kayıtlı defter 1881 yılı gelirlerini içermektedir.

EV. d. fonunda 39266 numara ile kayıtlı defter toplam 138 görüntüden oluşmakta olup 275 sayfadır. Mart 1891'den başlayıp Mart 1894 yılına kadar olan 4 yıllık sürede muhasebeler üçer aylık tutulmuştur. Basra vakıflarını hâvi bir masraf defteridir. İlk üç aylık kısımda vakıf personel maaşları, tamir, temizlik türünden masraflar yer alırken ikinci üç aylık kısımda vakıfların erzak türünden masrafları ayrı olarak kaydedilmiştir. Bu durum döngüler halinde devam etmiştir.

Arşiv vesikaları içerisinde araştırmanın konusu itibariyle doğrudan kullanılacak kaynaklar arasında bulunmasa da vakıfların kökenlerini ve önceki yüzyıllardaki durumunu tespit etmek için kullanılacak en önemli kaynak şüphesiz ki tapu tahrir defterleridir. Basra'ya ait müstakil olarak ikisi mufassal dördü icmal olmak üzere toplam altı adet tahrir defteri bulunmaktadır. Bunlardan ilki M.1552 yılına ait Cumhuriyet Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)'da Tapu Tahrir Defteri (TTd.) fonunda 282 numara ile kayıtlıdır ve mufassal bir defterdir⁵⁷. İkincisi M.1559 yılına ait yine aynı fonda 313 numara ile kayıtlı timar ruznamçe defteridir⁵⁸. M.1575 tarihli üçüncü defter aynı fonda 534 numarası

⁵⁷ BOA, TTd., 282;

⁵⁸ BOA, TTd., 313.

ile kayıtlı icmal defteridir⁵⁹. Dördüncü defter de 1575 tarihli icmal bir defterdir. Önceden Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı tarafından 562/287 numara ile kayıtlı iken güncel olarak 230 numara ile kayıtlıdır⁶⁰. Beşinci defter M.1590 yılına aittir. Önceden Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı tarafından 561/94 numara ile kayıtlı iken güncel olarak 30 numara ile kayıtlı mufassal bir defterdir⁶¹. Altıncı defterin üzerinde tarihlendirme yapılmamış olup aynı fonda 1022 numarası ile kayıtlı icmal tahrir defteridir⁶². Çalışmanın tarih sınırları dışında kalmasına rağmen eski vakıfları tespit etmek maksadıyla 30 numaralı ve 1590 tarihli defterin 209b varağından itibaren 213b'ye kadar olan kısımda Basra vakıfları incelenmiş 1590 yılındaki vakıf nicelik ve niteliği hakkında bilgi toplanmıştır.

Araştırmada faydalanılan diğer bir arşiv Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'dir. Yapılan tarama çalışması sonucunda şehirde bulunan vakfiyelere ulaşılammıştır. Ancak VGM. d. fon kodlu 139 ve 166 numaralı vakıf muhasebe defterlerinden istifade edilmiştir. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde vakıfların durumunun tespiti hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Katar Dijital Kütüphanesi bölge araştırmaları açısından önemli bir merkez konumundadır. Özellikle İngiliz belge külliyyatının kullanıma sunulması kütüphanenin önemini artırmıştır. Ancak daha çok siyasi, idari, askeri ve ticari konularda bilgi ve belge bulunmaktadır. Doğrudan vakıfları ya da vakıf eserlerini içeren belgelere ulaşılammış, şehrin çeşitli bölgelerine ait harita ve resimlerden istifade edilmiştir.

⁵⁹ BOA, TTd., 534.

⁶⁰ BOA, TK.GM. d., 230; Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, *Kuyûd-ı Kadîme Arşiv Katalogu*, Haz: Sevgi Işık vd., Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayın No: 4, Ankara 2012, s.99.

⁶¹ BOA, TK.GM. d., 30; Demirdöğen, a.g.m., s.119; BOA, TK.GM. d., 230; Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, *a.g.e.*, s.31.

⁶² BOA, TTd., 1022.

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI VE XX. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE BASRA'DA SİYASİ, SOSYAL VE EKONOMİK DURUM

Bölgenin coğrafyası siyasi, sosyal ve ekonomik olayları şekillendirmiştir. Temelde kumul ya da çöl olarak adlandırılan düzlüklerin zor şartları birlikte yaşamayı gerektirdiğinden büyük aile gruplarının oluşmasına sebep olmuştur. Çöl alanlarında hayvancılık ve tarım yapmak oldukça zor olduğundan insan gücüne olan ihtiyaç birlikte çalışmayı teşvik etmiştir. Irak coğrafyasında İslamiyet öncesine dayanan aile birlikleri günümüzde hala varlığını sürdürmektedir. Büyük aile yapıları yüzlerce yıl boyunca konfedere bir yapıya sahip olmuşlar ve devlet yapılarına uyum sağlamayı, vergi vermeyi reddetmişlerdir. Bu sebeple bölgede hakimiyet kuran birçok devletle siyasi ve sosyal problemler yaşamışlardır. Osmanlı döneminde dahi zaman zaman bölgenin idaresinde sorunlar yaşanmıştır. Büyük kabilelerin göz ardı edildiği yönetimler çoğunlukla başarısız olmuş, halk tarafından kabul görmemiş ve kısa ömürlü olmuştur. Bu sebeple Osmanlı merkezi yönetimi özellikle Bağdat ve Basra'da yerel ailelerin nüfuzunu dikkate alarak bunların söz sahibi olduğu ya da idareyi paylaştığı yönetim mekanizmaları geliştirmiştir.

Bölge siyasi, idari ve ekonomik tarihine etki eden diğer bir unsur nehirler olmuştur. Fırat ve Dicle nehirleri bölgenin hayat kaynağıdır. Bu nehirler çöl alanını tarım alanı haline dönüştürerek insanların beslenmesini sağlamıştır. Aynı zamanda Basra'nın güneyinde sel zamanlarında oluşan göl ve bataklıklarda yetişen kamış bitkisi bölgede mimari yapıların en temel malzemesini oluşturmuştur. Nehirlerin bölge insanının hayatında oynadığı hayati bir rol de ulaşım imkânı sunması olmuştur. Özellikle Kurnadan sonra Fırat ve Dicle'nin birleşmesiyle oluşan Şattü'l-Arap Nehri Basra ve Körfez arasında orta sınıf gemilerin bile kullanabileceği bir su yolu oluşturmuştur. Bu su yolu yılın belli mevsimlerinde Bağdat'a ulaşım imkânı vermekteydi. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgeye İngilizlerin de gelmesiyle vapurların kullanılması ulaşımı farklı bir boyuta taşımıştır. Bu nehirlerin askeri harekatlarda lojistik amaçlı kullanıldığı da bilinmektedir.

Nehirlerin Bağdat ve Basra ekonomisinde oynadığı rol tartışılmazdır. Sulama imkânı ile tarımsal verimlilik artmış ve tarımsal ürünler ticari bir mal haline gelmiştir. Nehirlerin bahar aylarında yükselmesi taşkınlara sebep olmaktaydı. Basra'nın büyük

kısmını ulaşılamaz hale getiren ve birçok zarara sebep olan taşkınlar hurma bitkisi için bir nimet olmuştur. Basra’da hurma palmyesi popülasyonunun bu denli fazla olmasında bölgenin bolca sulanması etkili olmuştur. Bölgenin özel durumu bol suya ihtiyaç duyan hurma ve pirinç gibi bitkilerin yetiştirilmesine olanak vermiştir. Yetiştirilen hurmalar şehrin temel ticari ürünü haline gelmiştir. Petrolün bulunmasına kadar en önemli ticari emtia hurma olarak kalmıştır. Gerek bu hurmaların ihracatında gerek Hint mallarının Kuzeye aktarılmasında nehir yolu taşımacılığı tercih edilmiştir. Burada Fırat ve Dicle’nin birleştirici ve tamamlayıcı etkisi görülmektedir. İnsanların yaşayışlarından, beslenmelerine, ulaşımına, birbirleriyle ilişkilerine, barınma şekillerine, mimari yapılara, ölüme ve yaşama kadar her şeyde nehirlerin etkisinden söz edilebilir. Bölgede coğrafyanın insan üzerindeki etkisi tarihi, siyasi, sosyal ve ekonomik sürecinde tamamında etkili olmuştur.

1. BASRA’NIN TARİHÇESİ

Kadim bir şehir olan Basra uzun dönemler boyunca farklı isimlerle anılmıştır. Keldâniler zamanında “Teredon, Terdum” olarak adlandırılmıştır. Hurma Palmiyesi popülasyonunun çokluğundan dolayı Yunanlar şehre “Palmira” adını vermişlerdir. Fırat ve Dicle, Karun gibi büyük nehirlerin birleşme noktası olan bölge sık sık sel ve taşkınlara maruz kalmış, bazı dönemlerde terkedilerek harebeye dönmüştür. Araplar, Keldânilerden kalan yıkıntılardan dolayı “Hureybe, Haribe” yani harabe adını vermişlerdir. Sasaniler döneminde ise şehir *Vehistebad Erdeşir* adını almıştır⁶³.

635-636 yılında Irak’ın fethi akabinde Hz. Ömer’in emriyle Utbe bin Gazvan tarafından tesis edilmiştir⁶⁴. Kamıştan bir mescidi bulunan Basra, zaman içinde kerpiçten mescid ve evlerle dolmaya başlamıştır. Ancak bedevi saldırılarından korunmak ve suya daha kolay ulaşmak gibi gerekçelerle zaman içinde bu günkü mevkiine taşınmıştır⁶⁵. İlk

⁶³ Rukiye Yıldız, *Abdülkadir Baş Ayân El-Abbâsî’nin Hayatı ve “El-Başra Fi- Edvârihe’t-Tarihîyye” Eserinin Tercümesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2022, s.34-36.

⁶⁴ Andrew Petersen vd., “Discovering Early Islamic Basra: The Origins and Development of Iraq’s Southern Metropolis”, *Journal of Material Cultures in the Muslim World*, BRill, Volume: 4, 2023, s.124.

⁶⁵ Fütuhu’l Büldân’da şehrin kuruluşu ile ilgili farklı rivayetler yer almaktadır. İleri okuma için bkz. el-Belâzurî, *Fütuhu’l Büldân/Ülkelerin Fetihleri*, s.396-400. Abdülhalik Bakır, “Basra”, *DİA*, C.V, İstanbul 1992, s.109-110; Nami Erdoğan, *Lugat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye II. Cilt (Transkripsiyon-İnceleme-Madde Başlı İndeksi)*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2017, s.159; Mehmet Hurşit Paşa, *a.g.e.*, s.3; Yakup Ercan, *İslam Tarihi Kaynakları ve Seyahatnamelerde Basra*, Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, Samer Yayınları, Kahramanmaraş 2021, s.18.

konumu Ubulla kasabasının güneybatısında Zübeyr Kasabası'na yakın bir yerde çölde yer almaktaydı⁶⁶.

Abbasiler döneminde en parlak dönemlerini yaşayan Basra, eğitim, iktisat, tıp, kelim, hadis, fıkıh bilim alanlarında öne çıkan kurumları ile dikkat çekmiştir. Özellikle dil alanında gelişme göstermiş, Kufe ile rekabete girmiştir. Basra'da yetişen dilcilere "Basriyyûn", Kufe'de yetişen dilcilere "Kufiyyûn" denilmiştir. Meşhur filozof Kindî Basra'da yetişmiş çok değerli bir alimdir⁶⁷.

Abbasi halifesi Ebû Cafer el-Mansûr şehrin etrafını surlarla çevirmiş ve hendekler kazdırarak şehrin güvenliğini artırmıştır. Buna karşın şehir birçok baskın ve isyanla karşılaşmıştır⁶⁸. 869'da Zeng (Zenc) isyanı ile şehir tam anlamıyla talan edilmiştir. Bu isyan Basra'nın gördüğü en büyük yıkım olarak bilinmektedir. Ardından Karmatîlerin isyanı ve kargaşa döneminin ardından Büveyhilerin hakimiyeti başlamıştır⁶⁹. Böylece Abbasi Hilafeti Şii Büveyhilerinin hakimiyetine geçmiştir. 100 yılı aşkın süreyle hüküm süren Büveyhi hakimiyetine Tuğrul Bey tarafından 1063 yılında son verilmiştir. Moğolların bölgede yaptığı büyük saldırılar sonrasında Abbasi Devleti resmen yıkılmıştır⁷⁰. Şehir ve çevresi 1335 yılında İlhanlılar, 1383 yılında Timurlular, 1410 yılında Karakoyunlular, 1470 yılında Akkoyunlular, 1508 yılında Safeviler ve 1534 yılında ise Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmiştir⁷¹.

1.1. OSMANLI HAKİMİYETİNDE BASRA

1.1.1. Bölgenin Fethi ve Sonuçları

XVI. yüzyılda Orta Doğu'da hakimiyetini hızla genişleten Osmanlı Devleti'nin hedeflerinden biri de Bağdat ve Basra olmuş; 1534 yılında I. Süleyman'ın Irakeyn Seferi neticesinde bölge Osmanlı toprağı yapılmıştır. Irakeyn Seferi için dönemin defterdarı İskender Paşa'nın teklifi ile ordu önce Tebriz'e hareket etmiştir. Tebriz 1534 yılı Temmuz ayında teslim alınmıştır. Eylül ayında İbrahim Paşa komutasındaki ordu, Uçan mevkiinde Kanuni'nin ordusu ile birleşmiş ve seferin ikinci hedefi olan Bağdat üzerine yola

⁶⁶ Andrew Petersen, Alastair Northedge, "The Archaeology of The Early Islamic Basra: Challenges And Potential", Basra its History, Culture and Heritage Proceedings of the Conference Celebrating the Opening of the Basrah Museum September 28-29, 2016, Ed: Paul Tomas Collins, British Institute for the Study of Iraq, 2019, s.53; Andrew Petersen vd., "The Origins and Development of Iraq's Southern Metropolis", s.126.

⁶⁷ Ercan, a.g.e., s.37.

⁶⁸ A. S. Bazmee Ansari, "Zutlar", *DİA*, C.XLIV, İstanbul 2013, s.514.

⁶⁹ B. Darkot, M. Tayyip Gökbilgin, "Basra", *İA*, MEB, C.II, Ankara 1977, s.321; Ercan, a.g.e., s.37-40.

⁷⁰ Ercan, a.g.e., s.43,44.

⁷¹ Darkot, Gökbilgin, a.g.m., s.322; Bakır, a.g.m., s. 111.

çıkılmıştır. Safevi kumandanı kaçtığı için 1534 yılında Kanuni, şehre kolay bir şekilde girmiştir. İlhakın ardından Sultan 4 ay Bağdat'ta kalmış ve çeşitli idari düzenlemeler yapmıştır. Bu süre zarfında Haruniye, Hille, Şehriban, Luristan, Vâsıt, Muşa'sa, Cezayir, Katif, Bahreyn hâkimleri Sultana çeşitli hediyeler göndererek itaatlerini bildirmişlerdir. Aslında İran şahına bağlı olarak Basra şehrine hâkim olan Raşid bin Megamis de oğlu Mani vasıtasıyla Sultana itaatini bildirmiştir. Kanuni kendisini buranın hâkimi olarak tanımış ve yerinde bırakmıştır. Ancak Basra'nın Osmanlı'ya kesin olarak ilhakı ise Kanuni'nin Boğdan Seferi esnasında gerçekleşmiştir. Kanuni, Edirne'de iken Raşid, oğlu Mani'yi ve veziri Mir Mehmet'i elçilik heyeti ile Edirne'ye göndermiştir. Elçi heyeti 1538 yılında tertip edilen Divan-ı Hümâyûn'a kabul edilmiştir. Heyet, Raşid'in ubudiyet-nâmesini, getirdikleri hediyeleri ve Basra'nın anahtarlarını Kanuni'ye sunmuştur. Kanuni, Raşid'e sancak ve berat ihsan ederek Basra'yı yönetmesine müsaade etmiştir. 1538 yılından itibaren Basra, Osmanlı'ya bağlı olmak koşuluyla Raşid'in yönettiği bir eyalet durumuna gelmiştir. Bu tarihten sonra Osmanlı'nın bölgedeki hükümdarlığının nişanesi olarak paralarda Osmanlı sultanının adı hutbelerde okunmuştur. Yalnızca Raşid değil bölgedeki birçok Arap reisi tâbiyetini bildirip Osmanlı sultanının hakimiyetini kabul etmişlerdir. Böylece bölgede İran şahının nüfuzu önemli ölçüde kırılmıştır⁷².

Raşid'ten sonra 1546 yılında yerine geçen oğlu Mani ile ilişkiler bozulmaya başlamıştır. Ardından vilayet idaresi bölgenin en nüfuzlu şeyhlerinden Şeyh Yahya'ya geçmiştir. Yahya açık bir şekilde Osmanlı hâkimiyetine muhalif tavır sergilemiştir. Osmanlılar Fırat Nehri üzerinde Zekiye bölgesinde bir kale inşa etmek istemiş ancak Şeyh Yahya buna karşı mücadele etmiştir. Ardından Kanuni, Irak'tan Basra'ya kaçan kimselerin iadesini istediğinde Şeyh Yahya buna da olumsuz cevap vermiştir. Bunun üzerine I. Süleyman, Bağdat valisi Ayas Paşa'yı Basra'nın yeniden ilhakı için görevlendirmiş ve Ayas Paşa 1546 yılında askeri kuvvetle Basra'ya girmiştir⁷³.

İlhaktan sonra şehrin yönetimi Bağdat valisi Ayas Paşa'ya verilmiştir. Ayas Paşa şehirde bir cami yaptırmış ve önemli gelirler vakfetmiştir. Devletin Basra'daki

⁷² Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sâhillerinde Osmanlılar Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 25, 1971., s.55; Zekeriya Kurşun, "Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Siyaseti: Bağdat, Basra ve Lahsa Beylerbeylikleri (1534-1672)", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve toplum Bilimleri Dergisi*, S.12, 2018, s.13; Abdurrahman Sağırlı, "Cezâyir-i Irak-ı Arab veya Şattü'l-Arab'ın Fethi- Ulyanoğlu Seferi-1565-1571", *Tarih Dergisi*, S. 41, Haziran 2012, s. 44.

⁷³ Yusuf Halaçoğlu, "Basra", *DİA*, C.V, İstanbul 1992, s.112; Özbaran, a.g.m., s.57; Kurşun, a.g.m., s.14, 15; Sağırlı, a.g.m., s. 44-45.

nişanelerinden biri olan bu yapı zengin vakıf kaynakları sayesinde 1970 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.

Bu tarihten sonra Basra'nın yönetimi merkezden atama şekli ve ocaklık statüsüne çevrilmiştir, ardından şehrin alınmasında önemli katkıları olan Bilal Mehmet Paşa'ya Basra'nın muhafızlığı verilerek taltif edilmiş, daha sonra Bilal Mehmet Paşa'ya bir milyon akçe salyane ile Basra beylerbeyliği verilmiştir⁷⁴.

Irak'ın kuzeyi ve Suriye'nin kuzeyi timar sistemine dahil edilmiş, dirlikler dağıtılarak klasik yönetim tarzı benimsenmiştir. Ancak Güney Suriye ve özellikle Irak'ın güneyinde Basra'da timar sistemi uygulanmamış tahrirler sadece vergi amaçlı yapılmıştır⁷⁵. Yerel kuvvet ve nüfuz unsurları devlete intikal edilememiş, dolayısıyla devlet bu güç unsurlarıyla sürekli bir çatışma içinde olmuştur. Basra'da birçok kez yerli hanedanlar merkeze muhalif durumlarıyla gündeme gelmiştir. Büyük bir nüfuz ve ekonomik güce sahip olan Efrasiyab bir şekilde beylerbeylik yetkisini ele geçirmiş ve güçlü bir yönetim kurmuştur. Ardından oğlu Ali ve torunu Hüseyin paşalar döneminde nüfuzu daha da artmış, neredeyse tamamen bağımsız hale gelmişlerdir. IV. Murat'ın Bağdat seferinin ardından Bağdat valileri bu asi yerel hanedanlarla mücadele etmişlerdir. Basra genel itibarıyla Bağdat'ın kontrolünde ve korumasında bir statüye sahip olmuştur. Basra'da çıkan sorunlarda ekseriyetle Bağdat yönetimi görevlendirilmiştir. 1645 yılında Bağdat Valisi Küçük Musa Paşa, Basra'da önemli bir güç olan ve Osmanlı'ya muhalif olan Ali Paşa üzerine sefer yapmış, yeniden Osmanlı nüfuzunu tesis etmeyi başarmıştır. Ali Paşa'nın 1652 yılında ölümü üzerine oğlu Hüseyin Paşa ve amcaları arasında yönetim mücadelesi yaşanmıştır. Bağdat Valisi Murtaza Paşa yüklü para karşılığında diğerlerine karşı Ahmed Bey'i destekleyerek Basra Beylerbeyi olmasını sağlamıştır. Ancak bu durum diğer gruplar arasında isyana sebep olmuş ve Murtaza Paşa Bağdat'a kaçmak zorunda kalmış, siyasi durum değişince Hüseyin Paşa'ya Basra Beylerbeyliği verilmiştir. Beylerbeyliği döneminde Hüseyin Paşa, Basra'da iki büyük cami yaptırmıştır. Bunlardan biri Ebu Minareteyn, diğeri Seyf Camii'dir. Eserler ve vakıfları tezin ikinci bölümünde işlenecektir.

⁷⁴ Darkot, Gökbilgin, a.g.m., s.322; Halaçoğlu, a.g.m., s.112; Muhammet Yıldırım, *XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz, Yemen, Basra Körfezi ve Habeşistan Politikaları*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek lisans Tezi, Isparta 2001, s.75.

⁷⁵ Mustafa Öztürk, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", *History Studies*, S. 2, 2010, s.242; Muzaffer Kural, *On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunun Basra Körfezi Politikası*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013, s. 19.

Hüseyin Paşa bölgedeki nüfuzunu kullanarak Lahsa beylerbeyini azledip burayı Basra'ya bağlamıştır. Bu uygulamalardan rahatsız olan Osmanlı yöneticileri Bağdat valisi Kara Mustafa Paşa aracılığıyla, Hüseyin Paşa'yı mağlup ederek idareyi Yahya Paşa'ya vermiştir. Basra kalesinin muhafazasına 1500 yeniçeri 3000 civarında kul yerleştirmiştir. Kara Mustafa Paşa, Basra'da miri, vakıf, mülk ve mukataa ile şer'i ve örfi vergileri tespit ettirmiş ve gelir gider dengesini tesis etmiştir. Yaptığı bu yararlı çalışmalar sonucunda Kara Mustafa Paşa'ya Basra beylerbeyliği verilmiştir⁷⁶. Osmanlı yönetimi yerel aşiret güçleriyle çatışma ve güç mücadelesi içerisinde olsa da en makul olanları seçip onlara paşa ünvanı ve yönetici olarak da beylerbeyi statüsü vererek bölgeyi yönetmeyi başarmıştır. Özellikle Güney Irak'ta İran sınırındaki aşiretlerle olan çatışmaların en temel sorunu aşiretlerin birbirleri arasında ve zaman zaman da Osmanlı Devleti ile güç ve para mücadelesine girmeleri olmuştur.

1.1.2.Kölemen Dönemi

1724 yılında Hasan Paşa oğlu Ahmed Paşa'nın Bağdat valisi olması bölgede köklü değişimleri başlatmıştır. Hasan Paşa, İstanbul'da bulunduğu sırada gördüğü saray yapısını Bağdat'ta kurmaya çalışmıştır. Daha da ileri giderek Tiflis pazarlarından topladığı Gürcü, Abhaz ve Çerkez köleleri getirerek kul sistemi diyebileceğimiz bir yapı inşa etmiştir. Bu köleler aynı devşirme sisteminde olduğu gibi iyi eğitim alarak bürokraside önemli mevkilere gelmişler. Ardından Bağdat ve Basra idaresinde görev almaya başlamışlardır⁷⁷. Böylece Paşa, Osmanlı idaresi altında kısmen özerk bir yapının temellerini atmıştır. Devlet merkezinden bu bölgeye valiler atansa da bunlar halk tarafından kabul görmüyor ve yerel toplum yapısını bilmediklerinden aşiret gruplarını kontrol etmekte zorlanıyorlardı. Bu sebeple devlet yerelde yetişen kölemen valilerini atamak zorunda kalıyordu. Nitekim 1749 yılında Süleyman Paşa'nın atanmasıyla birlikte Basra'da fiilen kölemen dönemi başlamıştır⁷⁸. Osmanlı idaresi Kölemenlerin Bağdat ve Basra'daki nüfuzundan memnun olmasa da bunu uzun süre değiştirememiştir. Merkezden vali göndererek Kölemen idaresinin nüfuzunu kırma girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Valiler ya suikast ile öldürülmüş ya da çok kısa süre görevde kalabilmişlerdir. Bu şekilde Kölemen idaresi yaklaşık 82 yıl devam etmiştir.

⁷⁶ Halaçoğlu, a.g.m., s.113; Funda Demirtaş, "1701 Basra Seferi Osmanlı Ordusunun Yürüyüşle Sağladığı İtaat", *İstem Dergisi*, C.XI, S.21, 2013, s.91.

⁷⁷ İnâs Sa'di Abdullah, a.g.e., s.338-339.

⁷⁸ Ceylan, a.g.e., s.75-78.

Merkezde yaşanan bazı gelişmeler yeni dönemin zeminini hazırlamıştır. II. Mahmud'un Yeniçeri ordusunu ortadan kaldırması devlet genelinde yankı uyandırmıştır. Devlet genelinde yeniçeriler için hızlı bir tasfiye süreci başlamıştır. Bağdat'ta Davud Paşa da emrindeki yeniçerileri lağvetmek zorunda kalarak güç kaybetmiştir. Daha önce defalarca denenmesine rağmen kölemen valileri ortadan kaldıramayan Osmanlı idaresi, bu sefer işe daha ciddi yaklaşmıştır. Davud Paşa'nın Defterdar Sadık Efendi'yi öldürmesi üzerine Ali Rıza Paşa 15 bin asker ile sefere çıkmıştır. Ali Rıza Paşa bölgedeki bazı aşiretlerin ve Bağdat halkının desteğini almayı başarmıştır. Davud Paşa'nın teslim olması halinde affını garanti eden ferman çıkarılması da durumu kolaylaştırmıştır. Ayrıca şehirde yaşanan veba salgını Davud Paşa'nın askeri gücünü önemli ölçüde zayıflatmıştır. Ali Rıza Paşa neredeyse hiç savaşıma gerek kalmadan Davud Paşa'yı devirmeyi başarmıştır. Merkezileşmenin güney vilayetlerdeki tezahürü olarak son Kölemen valisi olan Davud Paşa'nın 1831 yılında ortadan kaldırılması önemli bir dönüm noktası olmuştur. Memluk (Kölemen) idaresine son verilerek Bağdat ve dolayısıyla Basra doğrudan merkezden yönetilir duruma getirilmiştir⁷⁹.

1.1.3. Tanzimatın İlanı Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

Tanzimatın uygulanması her bölgede aynı tarihte olmamıştır. Bağdat ve Basra gibi merkezden uzak bölgelerde yeni düzen daha geç tatbik edilebilmiştir. Bunun sebepleri arasında bölgenin etnik, siyasi ve dinî yapısı önemli yer tutmaktadır. Sünni İslam'ın güçlü merkezleri olan Bağdat ve Basra'da İran'ın Şii politikaları bölgede huzursuz bir ortam yaratmıştır. Merkezi otoritenin güç kazanması ve asayiş ortamının sağlanması Tanzimatın getirdiği düzenlemeler için uygun ortamı sağlamıştır.

Burada ağırlıklı olarak Basra'nın siyasi ortamından ziyade Sünni dinî gruplar (şeyhler, Seyyidler, tarikatlar) ve yerel elitlerden oluşan idarecilerin Tanzimat sonrasındaki güç değişimleri ele alınacaktır. Eşraf ve Ulemanın kısmen denetimden yoksun olması onlara nüfuz ve çeşitli imkânlar sağlamıştır. Bu grupların merkezle olan ilişkilerinde Tanzimat sonrasında yaşanan değişim ve getirdiği sonuçlar özellikle incelenmiştir.

Kölemen idaresinin sonlanmasının ardından yeni dönemin ilk valisi Ali Rıza Paşa, aşiretler üzerinde daha fazla kontrol sağlama girişimlerini devam ettirmiştir. Aneze,

⁷⁹ Saleh Haider, *Land Problems of Iraq*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The London School of Economics, Cambridge 1942, s.210-212; Ceylan, *a.g.e.*, s. 83-85.

Şemmer aşiretleriyle silahlı mücadeleye girmiştir. Ardından Necib Paşa (1842-1849) Müntefik, Aneze, Ubeyd, Hazal gibi büyük aşiretleri kontrol altına almak için seferler düzenlemiştir. Aşiret çatışmaları Abdi Paşa (1849-1851) ve Namık Paşa (1852- ?, 1861-1868) Zubeyd aşireti ile çatışmaya girerek Dicle'den Fırat'a uzanan genel bir aşiret isyanı çıkmasına sebep olmuştur. Ardından Müntefik, Sadun ve Beni Lam aşiretleri ile silahlı mücadeleye girmiştir. Aşiretleri silahlı güç ile kontrol altına alma girişimleri başarısız uzak olduğu gibi bölgeyi daha da kaos içine sokmuş, huzur ve güven ortamını bozduğu gibi ticaretin de olumsuz etkilenmesine sebep olmuştur⁸⁰.

Bağdat ve Basra için önemli çalışmaları bulunan Mithat Paşa'nın Bağdat'a gelişi bir dizi yeniliği başlatmıştır. Paşa, askeri alandaki düzenlemelerle işe başlamış, asker toplamanın bir usule göre yapılması için düzenlemeler yapmış ve askeri kura usulünü uygulamaya koymuştur⁸¹. Tanzimat düzeni uygulamalarından olan asker almada kura usulü diğer vilayetlere göre daha geç uygulanabilmiştir. Bağdat, Kerbela ve Divaniyye sancaklarında 1869 yılında, Basra'da ise ancak 1873 yılında uygulanabilmiştir⁸². Mithat Paşa'nın yapmış olduğu düzenlemeler arasında başı bozuk halde bulunan yaklaşık sekiz bin asker ve zaptiye kuvvetini yeniden teşkilatlandırarak 2400 süvari ve 4000 piyade olmak üzere 6400 kişiden oluşan bir zaptiye alayı teşkil etmiştir. Bu alay askerlerine dönemin askeri sistemine uygun olarak üniforma giydirilmiş ve silah olarak İngiltere'den getirilen şeşhaneli tüfeklerle teçhiz edilmiştir⁸³.

Askeri ve idari düzenlemeler neticesinde bölgede devlet nüfuzu hissedilir derecede artmış, Basra tersanesi ıslah edilmiş, kışla, hastane gibi büyük yapılar tesis edilmiştir. Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde işlemekte olan İngiliz vapurlarına karşılık İdare-i Nehriyye ve Basra-İstanbul arasında işleyen Ummân-ı Osmâni adlı iki şirket kurmuştur⁸⁴.

Bir dizi düzenleme de toprağın işlenmesi ve mülkiyeti meselesinde yapılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında yüzlerce yıl büyük çiftlikler şeklinde nüfuzlu aileler

⁸⁰ Haider, a.g.e., s.214-216.

⁸¹ Adem Korkmaz, "Mithat Paşa'nın Bağdat Valiliği", *Tarih Dergisi*, Sayı 49, Yıl 2009, İstanbul 2010, s.114, 118. Askeri kura usulü 1846 yılında çıkarılan kura kanunu ile uygulanmaya başlamış ve ardından eksiklikleri giderilerek uygulanmıştır. 1869 yılında kura usulüne ilişkin ek düzenlemeler getirilmiştir. Ardından Padişahın onayı ile 1870 yılında "*Tensikat-ı Cedide-i Askeriyye Tevfikan Tanzim Olunan Kur'a Kanun-nâme-i Hümayunudur*" adıyla yeni kanun yayımlanmıştır. Yedi bölümden oluşan kanun yetmiş yedi maddelik bir düzenlemeyi hâvidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayten Can Tunali, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma*, (yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.

⁸² Korkmaz, a.g.e., s. 56.

⁸³ Korkmaz, a.g.m., s.119; İnâs Sa'di Abdullah, a.g.e., s.442-447.

⁸⁴ Halaçoğlu, a.g.m., s.114.

tarafından yönetilen arazilerin küçük parçalar halinde halka dağıtılması siyaseti güdülmüştür. İlk olarak Gözlüklü Reşit Paşa bu girişimde bulunmuştur. Reşit Paşa, bölgedeki bazı toprakları miri statüsüne geçirmiştir. Ardından Namık Paşa ve Mithat Paşa dönemlerinde benzer politika devam etmiştir. Mithat Paşa Basra’da toprak düzeni ve göçer aileler üzerine önemli düzenlemeler getirmiştir. Miriye çevrilen arazilerin bir kısmı parçalar halinde halka dağıtılmış ve tapular verilmiştir. Göçer halde yaşayan aileler de topraklandırılarak tarıma mecbur bırakılıp iskân edilmiştir. Miri topraklar mukataa olarak işletilmekteyken tohum devlet tarafından verilir, halk (*fellah*) toprağı eker ve biçer, mahsulden ise dörtte-beşte bir oranında gelir elde ederdi. Halk toprağın sahibi olursa zaten ekip biçtiğı toprağın gelirinin tamamına sahip olacaktı. Ekonomik refahın artması dolayısıyla siyasi problemlerin de azalmasını sağlayacaktı. 1858 Arazi Kanunnamesinin uygulaması anlamına gelen bu sistem temelde çiftiği doğrudan devlete bağlayarak meşihat usulüne son vermeyi hedeflemiştir⁸⁵. Ancak pratikte durumun pek de istenildiğı gibi olmadığı anlaşılmaktadır. Uygulamanın sosyal ve politik açıdan kazançları göz ardı edilemeyecek kadar olumluyken işin ekonomik boyutu o kadar da makul seyretnemiştir. Tapu sahibi küçük çiftçilerin sahip oldukları arazileri sel baskınlarına karşı korumak için setler inşa etmeleri ya da kurak dönemlerde kullanmak için kanallar inşa etmeleri için gereken işçi gücü ve ekonomik sermayeye sahip değillerdi. Diğer taraftan küçük çiftçiler mahsulü toplayıp piyasa şartlarını düşünmeden hemen satmak zorundaydı. Yetersiz ekonomik sermayeleri çiftçileri yüksek faizle borçlanmaya da itmiştir. Büyük çiftçinin aksine küçük çiftçiler üretim, kredi, lojistik, pazarlama açılarından dezavantajlı durumdaydı⁸⁶.

Mithat Paşa, Basra’daki hurma bahçelerinin vergilendirmesinde önemli düzenlemeler yapmıştır. Tahmin usulüne dayalı bir sistemle harrâslar tarafından belirlenen vergi miktarları genelde suiistimale uğruyordu. Bu nedenle Mithat Paşa, eskiden uygulanan cerib sistemin yeniden kullanılmasını sağlamıştır. Cerib sisteminde hurma koruluğunun büyüklüğüne göre vergi miktarı belirlenirdi. Hurma ağacı sayının

⁸⁵ Kurt, “Meşihat Usulü’nün İlgaşı”, s.222-223.

⁸⁶ M. Palgrave, büyük çiftçileri “*eski sistemin belkemiğı*” olarak tanımlamıştır. M. Palgrave, Büyük toprak sahiplerini talepleri karşılayabilen, bir kriz anında dayanak olabilen, küçük toprak sahiplerini zor durumdan kurtarabilen kişiler olarak görmüştür. Palgrave, “Onların ortadan kalkması ile her şey hızla çökmeye başladı. Artık ortada, yıllık giderleri ve vergi yükünü taşıyamayacak kadar zayıf, tek bir kötü hasatla tamamen ezilen, topraklarının o küçük ve verimsiz parçasında hiçbir iyileştirme yapmaya gücü yetmeyen, üzerine sermaye yatırımı yapmaya cesaret edemeyen bir ‘üretim paylaşan dilenciler’ yığını var. Kimse toprağını iyileştirmeye çalışmıyor, çünkü iyileştirilse bile bu, yalnızca devlete ödenecek vergilerin artmasına ve nihayetinde yasal ve miras yoluyla parçalanmanın getireceğı yıkıma yol açacak” diyerek devam etmiştir. Haider, *a.g.e.*, s.513-516.

gözetilmediği bu sistemde boş alanlar için de vergi alınıyordu. Çiftçiler daha fazla hurma ağacı diktiği için çiftçi ve devlet daha fazla gelir elde ediyordu. Sonuç olarak Basra'nın geliri 48 yük kuruştan 70 yük kuruşa çıkmıştır. Olumlu dönüşleri olan sistem İngilizlerin Basra'yı işgaline kadar kullanılmıştır⁸⁷. Mithat Paşa döneminde Bağdat ve özellikle Basra'da tarımın yapılabilmesi su kanalları açılması ve var olanlarının temizlenmesi ve setlerinin yenilenmesine önem verilmiştir. Bahar aylarında nehir taşkınları Bağdat'ın güneyinden itibaren Basra'nın büyük bölümünü sular altında bırakıyor ve mevsim sonrasında ise kuraklık hâkim oluyordu. Taşkınların önlenmesi ve ihtiyaç halinde sulama yapabilmek için su kanallarının açık tutulması ve setlerinin sürekli yenilenmesi gerekiyordu⁸⁸.

Merkezin taşradaki temsilcileri olan valiler Basra gibi en uzak bölgelerde bile bu temsil mekanizmasını zor koşullar altında yürütmeye gayret etmişlerdir. II. Abdülhamid döneminin temel politikası, gücü devlet merkezinde toplayarak ülkenin dağılmakta olan yapısını daha pratik ve etkin bir biçimde kontrol altında tutmak olarak özetlenebilir. Osmanlılarda daha önceden de uygulanan bu sistem II. Abdülhamit döneminde biraz daha farklı bir şekilde zuhur etmiştir. Abdülhamid'in merkeziyetçiliği daha önceki dönemlerde olduğu gibi gücü devlet merkezinde toplamaktan ziyade tüm erki doğrudan kendi bünyesinde toplamak olmuştur. II. Abdülhamid modern eğitimi destekleyerek yaygınlaşması için önemli girişimlerde bulunmuştur. Bu sayede güçlü bir bürokrat sınıfı oluşturmuştur. Hatta eğitimin yaygınlaştırılması noktasında Basra'da bulunan münderis vakıflardan da istifade edilmiştir. II. Abdülhamid güçlü bir bürokrasi ile yönetimini merkezde (daha çok kendinde) toplamıştır. Buna rağmen Basra'daki valilerin çoğunluğu askeri kökenlidir. Bu durumda bölgenin etnik ve siyasi yapısı etkili olmuştur. II. Abdülhamid, Bağdat ve Basra yerel elitiyle de sıkı ilişkiler yürütmüş bu sayede nüfuzunu artırmıştır. Ancak bölgedeki toprakların bir kısmının Arazi-i Seniyye olarak devlet eline ve hükümete yakın aileler eline geçirilmesi bölge eşrafını ve büyük aileleri rahatsız etmiştir. Bu sebeple yaşanan sıkıntılar yöneticilerin sürekli değişimine sebep olmuştur. II. Abdülhamid döneminde Basra'da 20 vali görev yapmıştır⁸⁹. Arazi-i Seniyye'ye ait büyük araziler İttihat Terakki yönetimi tarafından Maliye Nezareti'ne aktarılmıştır. II. Abdülhamid'in kurmuş olduğu Arazi-i Seniyye sistemi sayesinde arazilerin işlerliği ve

⁸⁷Ceylan, *a.g.e.*, 259; İssawi, *a.g.e.*, s.119. Cerib için bkz. Mustafa Fayda "Cerib", *DİA*, C.VII, Ankara 2019, s.402.

⁸⁸ İssawi, *a.g.e.*, s.115-116.

⁸⁹ Çetinsaya, *a.g.e.*, s.49-51; Sert, *a.g.e.*, s.48.

sulama kanallarının bakımı düzenli olarak yapıldığından verim yüksekti. Maliye Nezareti'ne devrinden sonra çiftçiler arazileri terk etmiş, sulama kanalları dolduğundan düzgün sulama yapılamamıştır. Örneğin Düceyl Kanalı'nın suladığı arazilerden Arazi'i Seniyye döneminde 5 bin ton buğday elde edilirken devrinden sonra 2 bin tonun altına düşmüştür⁹⁰.

Bunlar haricinde II. Abdülhamid, Arapların devlete bağlılığını sağlamak için çeşitli düzenlemeler yapmıştır. II. Abdülhamid döneminde daha çok birleştirici unsur olarak İslamcılık temel alınmıştır. Daha sonraki yönetim milliyetçilik merkezli politika izlemiş ve bir millet kimliği oluşturmaya gayret etmişlerdir. Türk kimliğinin oluşturulması ve öne çıkarılması aslında Arap kimliğinin de oluşmasına örnek olmuş ve zemin hazırlamıştır. Arap milliyetçiliği tam anlamıyla I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla daha yüksek sesle dile getirilmeye ve ayrılıkçı belirtiler göstermeye başlamıştır. Batılı güçlerin ekmeğine yağ sürmek anlamına gelen Arap kimliğinin oluşumu ve akabinde Osmanlı'dan bağımsız müstakil devletçiler tabii ki İngilizler ve Fransızlar tarafından desteklenmiştir. Arap aydınları tarafından birçok cemiyet kurulmuş ve Paris'te, Beyrut'ta, Şam'da, İstanbul'da merkezi yönetimi eleştiren onlarca muhalif gazete çıkarılmıştır⁹¹.

1.1.4.II. Meşrutiyet

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ardından meşruti yönetim göreve gelmiş, Abdülhamid'in kurmuş olduğu merkezi yönetimi ve oluşturmuş olduğu kadroları adaletsiz, liyakatsiz, ehil olmamakla suçlayarak hızlı bir tasfiye sürecini başlatmıştır. Birçok vali görevine son verilmiş yerlerine yenileri atanmıştır.

II. Abdülhamid döneminden kalan memurlar yolsuzluk ve ihanet gibi ağır suçlamalara maruz kalarak yargılanmışlardır. Eylül 1906'da Basra valiliği görevine atanan Abdurrahman Hasan Bey, meşrutiyet yönetiminin göreve gelmesinin hemen akabinde 1908 yılında bu tür suçlamalarla soruşturma geçirmiş ancak bir buçuk yıl geçmesine rağmen soruşturma sonuçlanmadığı için genel af kapsamında göreve iadesi gerçekleşmiştir. Mart 1909'da Basra vali vekili ve defterdarı Şevket Bey, merkeze gönderdiği telgraflarla “devr-i sabık” enkazının bir an evvel vilayetten gönderilmesi

⁹⁰ Haider, *a.g.e.*, s.420-422.

⁹¹ Arapçılık, Arap milliyetçiliği ve bu hareketin duyurulmasını sağlayan gazeteler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Davut Hut, “Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği”, *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.I, Ortadoğu Özel Sayısı, 2016.

gerektiğini ifade etmiştir⁹². Ardından 8 Eylül 1910 tarihinde Basra valisi olarak atanan eski Kerbela mutasarrıfı Celal Bey için ise ileri görüşlülüğü ve iktidar sahibi olmasına vurgu yapılmıştır. 14 Aralık 1912 tarihinde Basra valiliğine atanan Melik Bey de İstikamet ve İktidar sahibi olarak nitelenmiştir. 27 Mart 1913 tarihinde daha önce Sivas valisi olan Alaeddin Bey Basra valisi olarak atanmıştır. II. Abdülhamid yönetiminin adaletsizliğinden şikâyet eden yeni yönetim yaptığı atamalarda eski köhnemiş sistemin aksine ehil ve kabiliyet sahibi donanımlı kişileri tercih ettiklerini savunmuşlardır. Kısa sürede nitelikli, işinin erbabı personel yetiştirmek mümkün olmadığından personel sıkıntıları yaşanmıştır. Dolayısıyla görevden ihraç edilen eski devlet adamları yeni hükümette vali, mutasarrıf, kaymakam olarak tekrar görev almışlardır. Memur atamalarında dikkat edilen bir kriter de kişilerin bölgeye ve bölge dili olan Arapça' ya vâkıf olmalarıydı⁹³.

Meşrutiyet idaresi devr-i sabık dönemini birçok konuda eleştirmiş ancak eleştirilen konularda gerçek anlamda bir ilerleme yaşanmamıştır. Aksine usulsüzlük ve asayiş sorunları artarak devam etmiştir. Askeri kökenli memurların bölgede kullanımını eleştiren meşrutî yönetim kısa bir süre mülkiyeli memur ataması yapmıştır. Daha sonra güvenlik ve asayiş gerekçelerinin yanı sıra bölgedeki huzursuzluğun temeli olarak büyük aileleri kontrol altına almak amacıyla vali atamalarında eskiden olduğu gibi asker kökenli kişileri tercih etmişlerdir⁹⁴.

Nüfuzlu grupların geçim kaynağı olan mukataa arazilerini halka dağıtmak ve gücü yerele dağıtmak XIX. yüzyılda temel amaç olarak görülse de bir türlü başarıya ulaşmamıştır. 1909 yılında Basra Valisi olarak görev yapan Süleyman Nazif Bey, bedeviyi medenileştirmenin tek yolunun onu toprağa mahkûm ederek eline silah yerine tarım aleti almasını sağlamak olarak özetlemiştir⁹⁵. Daha önceki dönemlerde güç kazanarak bölgeyi gayri resmi olarak yöneten eşraf taifesinin gücünü kırmak temel gaye olarak görülmüştür. Bu bağlamda Basra Valisi Süleyman Nazif Bey bölgenin en etkili yerel gücü olarak Nakib ailesi ile mücadele etmiştir. Ailenin başında bulunan ve aynı zamanda Basra mebusu Seyyid Talib'in, bölgedeki varlığı riskli görülerek İstanbul'da ikameti istenmiştir. Ancak Seyyid Talib 1910 yılında Basra'ya geri dönmüştür. Nakib ailesi dışında Züheyrzâde, Mişrizâde, Sadunizâde aileleri de vilayette nüfuz sahibiydiler.

⁹² Kurt, *a.g.e.*, s.146, 147.

⁹³ Kurt, *a.g.e.*, s.94, 96.

⁹⁴ Kurt, *a.g.e.*, s.158,159.

⁹⁵ Kurt, "Meşihat Usulü'nün İlgası", s.232.

Seyyid Talib, Muhammara Şeyhi Hazal ve Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah ile iş birliği yaparak silahlı gücü ile vilayette eşkıyalık yaparak asayiş bozmuştur. Süleyman Nazif Bey, Basra Mebusu Seyyid Talib'in nüfuzunu biraz olsun kırmak için Seyyidler'in Vilayet İdare Meclisi'ne katılmasını menetmiştir. Böylece eskiden beri süre gelen bu adet son bulmuştur⁹⁶. Vilayetteki yerel güçleri temsil eden eşraf taifesi İngilizler tarafından da desteklenmiştir. Bu grupların devlete karşı âsi davranışlarında İngiliz etkisi önemli rol oynamıştır. İngiliz işgaline giden sürecin baskın bir şekilde başladığı daha bu tarihlerde anlaşılmaktadır. Nüfuz sahibi bölge eşrafı aslında Osmanlı ve İngilizler arasında mücadele noktasını teşkil etmiştir. Seyyid Talib en-Nakib'in devlete muhalefeti bu yıllarda açık olarak görünmekte olup giderek keskinleşerek devam etmiştir.

1.1.5. İdari Yapı

Osmanlı klasik taşra yönetimi sancak merkezli idari sistemi esas almıştır ve yönetim unsurlarını buna göre organize etmiştir. Bu sisteme göre köylerin birleşimiyle kazalar, kazaların birleşimiyle sancaklar teşekkür etmiş ve birkaç sancağın bir araya toplandığı eyalet adı verilen büyük yönetim birimleri oluşturulmuştur. Bu yönetim birimlerinde hayati öneme sahip temel bir idari, iktisadî ve askerî mekanizma olan timar sistemi uygulanmıştır. Osmanlı klasik dönem idari yapılanması olarak bilinen bu sistem Irak'ın güney bölgesinde uygulanmamış, tahrirler genelde vergi düzenleme amaçlı yapılmıştır. Basra ekseriyetle payitahtın, merkezi aşiretlerden seçtiği ve paşa ünvanı ile atadığı valiler tarafından yönetilmiştir.

Osmanlı'ya ilhakının ardından Basra'da tahrir yapılmıştır. Ancak yapılan tahrir toprağın mülkiyeti, vergi mükelleflerinin ve miktarlarının belirlenmesi amaçlarını taşımış, diğer Osmanlı eyaletlerinde olduğu gibi askeri bir amaç güdülmemiştir. Basra'da dirlik dağıtılmamış, yöneticilere gelirleri maaş olarak verilmiştir. Klasik timar sistemi uygulanmadığı için *salyaneli* eyalet statüsünde olmuştur. Ayas Paşa'nın fiilen Basra'ya girmesi akabinde Bilal Mehmet Paşa'ya 1 milyon akçe salyane ile Basra beylerbeyliğinin verilmesi Basra'nın salyaneli bir eyalet statüsünde yönetileceğini göstermiştir.

Yapılan ilk tahrir sonrasında Basra Eyaleti oluşturularak sancaklara bölünmüştür. 1555 tarihli tahrir defterine göre Basra Eyaleti, Garraf, Zekiye, Şeres, Sadr Süveyb, Maharzi, Kapan ve Katif sancaklarıyla Şimal, Cenub, Aşşar ve Kurna nahiyelerinden

⁹⁶ Burcu Kurt, "Irak'ta "Muktedir" ve "Müşteki" Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey'in Basra Valiliği", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.VII, S.2, 2012, s.160-161.

meydana gelmekteydi⁹⁷. 1572 yılında ise Garraf, Hemmâr, Medîne, Kurna, Rahmâniye, Zekiye, Fethiye, Sadr Süveyb, Turre-i Cezayir, Zernuk, Ebu Arbe, Ma'dan Kin Kinad, Vâki, Caruz, Taşköprü, Akçakale, Arca, Maharri, Şerir ve Remle livalarından meydana gelmektedir⁹⁸. XVIII. yüzyılın başlarında ise merkez sancak ile toplam 8 sancaktan oluşmaktaydı. Bunlar *Kıyab*, Badiye, Sabusne, Seremle, Suş, Gazan, Safiye sancaklarıydı⁹⁹. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Basra Vilayeti, Zübeyr, Kuveyt, Müntefik, Haffar, Devrekistan, Kaban ve Neşve sancaklarından meydana gelmekteydi¹⁰⁰.

Basra bazı dönemler müstakil olarak yönetilse de genel olarak Bağdat'a bağlı olarak idare edilmiştir. 1861 yılında tekrar Bağdat'a bağlı bir kaymakamlık şekline getirilmiştir. Bu durum Basra'ya ait vakıf kayıtlarında da görülmektedir¹⁰¹. Merkezden uzak olmasından dolayı alınan kararların ve idarede yapılan değişikliklerin Basra'da uygulanması zaman almaktaydı. 1864 yılında yapılan idari düzenlemeler Basra'da tatbik edilmemiştir. 1867 nizam namesi ile Basra tekrar teşkilatlandırılarak Bağdat Eyaleti'ne bağlı bir sancak statüsüne getirilmiştir¹⁰². Bu nizamnameye göre eyaletler *vilayet*, sancaklar da *liva* adlarını almıştır. Eyaletlere göre daha küçük birimler olarak oluşturulan vilayetlerin alt birimi olarak liva, kaza, nahiye ve karye idari yapısı esas alınmıştır. Vilayet, sancak, kaza ve nahiyelerde idare meclisleri kurulmuştur. Yeni düzenleme ile Bağdat, Şehrizar, Süleymaniye, Musul, Delim, Kerbela, Divaniye, Amara, Müntefik ve Basra ile on sancaktan mürettep Bağdat Vilayeti oluşturulmuştur¹⁰³.

1870 yılına kadar Basra Sancağı; Basra, Fav ve Kurna kazalarından oluşmaktaydı. Bu dönemde Bağdat Valisi Namık Paşa, Kuveyt'i Osmanlı idaresine katmak için çeşitli girişimlerde bulunduysa da bu çabalar sonuçsuz kaldı. Kuveyt halkının özellikle vergi yükünden çekinmesi, bu başarısızlıkta önemli bir rol oynadı. Daha sonra göreve gelen Midhat Paşa, bu sorunu çözmek adına farklı bir yol izledi. Vergi baskısının azaltılmasının halk üzerindeki etkisini göz önünde bulundurarak, Kuveyt halkına hurmadan vergi alınmayacağına dair güvence verdi. Bu taahhüt, bölge şeyhlerini ve halkı Osmanlı idaresini kabul etmeye ikna etti. Böylece 1870 yılında Kuveyt, Osmanlı topraklarına

⁹⁷ Halaçoğlu, a.g.m., s.112.

⁹⁸ Özbaran, a.g.m., s.57.

⁹⁹ Kural, a.g.e., s.26.

¹⁰⁰ Mehmet Hurşid Paşa, a.g.e., s.3.

¹⁰¹ BOA, EV.d., 20228, 2b.

¹⁰² Burcu Kurt, "Meşihat Usulü'nün İlgaı: II. Meşrutiyet Dönemi Basra Vilayetinde Toprak Reformu Teşebbüsleri", OTAM, S.37/Bahar 2015, s.221; Binzuba, a.g.e., s.66-67.

¹⁰³ Korkmaz, a.g.m., s.115; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s.62-63.

resmen katıldı ve Kuveyt Şeyhi Abdullah Es-Sabah, kaymakam olarak atandı. Bu gelişmeyle birlikte, 1870 yılı itibarıyla Basra Sancağı dört kazadan oluşmaya başladı: Basra, Kurna, Kuveyt ve Fav. Takip eden yıl, 1871’de Basra Sancağı’nın idari sınırları daha da genişletilerek Necid ve Ahsa bölgeleri de bu yapıya dâhil edildi. 1874 yılında ise Basra, artık bir sancağın ötesine geçerek müstakil bir vilayet hâline getirildi. Yeni oluşturulan Basra Vilayeti; merkez sancak olan Basra’nın yanı sıra Müntefik, Amara ve Necid sancaklarını da kapsıyordu. Bu dönemde daha önce Bağdat’a bağlı olan Müntefik Sancağı da Basra’ya bağlanmıştı. Merkez sancak olan Basra’nın içinde Kurna ve Kuveyt kazaları yer alıyordu. Kuveyt ise, Es-Sabah Aşireti’nin yönetiminde fahri bir statüyle Osmanlı idaresine bağlanmış ve tüm vergilerden muaf tutulmuştu. 1880-1884 yılları arasında Basra kısa bir süreliğine yeniden Bağdat’a bağlandıysa da, Bağdat’taki Kölemen nüfuzunun sona ermesinden sonra Basra tekrar müstakil bir vilayet olarak düzenlendi. Bu yeni yapıda yine Basra, Müntefik, Amara ve Necid sancakları yer alıyordu¹⁰⁴.

1891-1902 yılları arasında vilayet yeniden yapılanmıştır merkezi Basra sancağı olmaz üzere olmak üzere Müntefik, Ammare, Necid sancaklarından oluşmaktaydı. Basra Sancağı, merkezi Basra Kazası olmak üzere Kurna ve Kuveyt kazalarından oluşmuştur. Kuveyt’in yönetimi daha farklı bir yapıda gerçekleşmiştir. Kuveyt Kazası fahri bir yönetime sahip olmuştur. Bu sebeple nahiyeleri merkez kazaya bağlıdır. Kuveyt Kazası’nın nahiyeleri Ebulhasib, Fav, Harise ve Zübeyr olarak görünse de bu nahiyeler aslında Basra Kazası’na bağlıdır. Böylece Şattü’l-Arap ile toplamda beş nahiyeden oluşmaktadır. Kurna Kazası ise kendi içinde nahiyelerden oluşmaktaydı. Medine, Beni Mansur, Dir ve Şerş, Neşve nahiyelerinden meydana gelmekteydi¹⁰⁵.

1908 yılında Müntefik Sancağı, Müntefik merkez kaza olmak üzere Şuku’ş-Şuyûh, Şatra ve Hay olmak üzere toplam üç kazadan meydana gelmekteydi. Müntefik Kazası ise kendi içinde Batiha ve El-Ezirc nahiyelerinden oluşmaktaydı. Sancağın diğer kazası olan Şuku’ş-Şuyûh Kazası, Hamar ve Kerme nahiyelerinden oluşmaktaydı. Sancağın üçüncü kazası Şatra, Bidaa ve Diçe nahiyelerinden oluşmaktaydı. Dördüncü kaza olan Hay ise kale-i Sükker ve Muhayrice nahiyelerinden oluşmaktaydı.

¹⁰⁴ Kurt, *a.g.e.*, s.29; Binzuba, *a.g.e.*, s.79-80; Selda Kaya Kılıç, “19. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. LII, S.2, 2014, s.322.

¹⁰⁵ İslam Araştırmaları Merkezi (İsam), Osmanlı Salnâmeleri Veri Tabanı, D02878, 1308/1891, s.90; 1314/1896, s.158; 1318/1900, s.205; 1320/1902, s.153.

Vilayetin diğ er sancağı Necid, Katif ve katar kazalarından meydana gelmiştir. Necid merkez kazaya bağılı Meyruz, Cafer, Ayun, Uceyr isimlerinde dört nahiye bulunmaktaydı.

Vilayetin dördüncü sancağı Ammare, şatrat 'l- Ammare ile iki kazadan oluşmaktaydı. Merkez kaza Ale'l-Garbi, Zübeyr, Ale'l-şarki, Duveric, Mecer-i Kebir ve Mecer-i Sağır nahiyesi ve oluřmaktaydı¹⁰⁶.

2. BASRA'DA EşRâF VE TAR KATLAR

Genel olarak Irak coğrafiyasında kabilecilik İslamiyet öncesine dayanmaktadır. İslamiyet'le birlikte dinî bir kimlik de kazanarak güçlenmişlerdir. Müntefik, Aneze, Rebia, Kaab, Kays, şemmer, Beni Lam, Temim bölgedeki büyük kabilelerden bazılarıdır. Bu aşiretlerin bir kısmı tamamen göçebe halde çöl arazisinde yaşarlar. Diğ er kısmı ise yarı göçebe olarak hayvancılıkla uğrařırlardı¹⁰⁷. XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki modernleşme dalgası ile birlikte bu kitlelerin büyük  oğunluğ  şehirleşmiş ve yerleşmeye başlamıştır. şehir yönetimi ve dinî yaşamda söz sahibi olmuşlardır.

Aşiret liderleri olan şeyhler ile tarikat önderleri olan şeyhler, tarikat mensubu olan Seyyidler, şerifler ve molla, hacı, ağı  nvanlarına sahip diğ er dinî ve siyasi kişiler Basra eşrafını oluşturmuştur. Bağıdat ve Basra'da eşraf demek aynı zamanda dinî , siyasi ve idari lider demektir. Bu kavramlar i  içe geçmiş bir yapı oluşurmaktaydı. Seyyidler dinî fonksiyonu olan ve aynı zamanda sahip oldukları kitleler sayesinde nüfuz oluşturabilmiş ve idari-siyasi kademelerde yer almışlardır. şerif, hacı, ağı ve mollalar diğ erlerine göre daha küçük nüfuz gruplarından oluşmuşlardır. Aşiret liderleri olan şeyhler daha önceleri aile lideri konumunda olup daha çok soy birliğıne dayalı bir statüye sahip olmuşlardır. Daha çok savaşçı olan kabile şeyhleri, ağılar ve beyler Osmanlı'nın idari kadrolarında görev alıp, vergi toplayıcı konumuna geldiklerinde siyasi bir kimlik de kazanmıřlardır¹⁰⁸. Bölgede silahlı gücü oluşturan grup bunlardı ve siyasi-idari fonksiyonları vesilesiyle de toprağın işlenmesinde, kullanımında, dolayısıyla da şehir yönetiminde söz sahibi olmuşlardır.

İslamiyet'in gelişinden yüzyıllar sonra görüş farklılıkları sebebiyle ortaya çıkan tarikatlar bölge kabilelerini farklı gruplara bölünmeye, bir yol seçmeye zorlamıştır.

¹⁰⁶ Kurt, a.g.e., s.29-30.

¹⁰⁷ İnâs Sa'di Abdullah, a.g.e., s.515.

¹⁰⁸ Batatu, a.g.e., s.64-65.

Gelinen noktada aşiretlerin siyasi ve dinî kimlikleri oluşmuştur. Bölgede Başta Rıfâilik, Kadirilik ve Nakşibendilik olmak üzere Mevlevilik, Bektâşilik, Suhreverdiyye, Halvetiyye, Safeviyye gibi Sünni tarikatlar haricinde Kuzey Irak'ta Sünni olmayan tarikatlar da faaliyet göstermiştir. Bağdat'ta Kadirilik baskın tarikat gücü iken Basra'da Rıfâilik tarikatı daha kuvvetli olmuştur¹⁰⁹. Basra şehrinde Sünni ve Şii gruplar bir arada yaşamışlardır. Sünniler Mişrak, Seyf, El-Başa, Kible mahallelerinde yoğunlaşmışlardır. Ancak diğer mahalle ve köylerde de Sünni gruplar bulunmuştur. Şehrin asıl sakinleri Maliki mezhebinden olan Araplardır. Hanefiler Bağdat ve Musul'dan gelmişlerdir. Şafiiler ise etnik olarak Kürt olup İran'dan gelmişlerdir. Hanbeliler ise Necid'ten gelmişlerdir. Ayrıca Vehhabîlik Şeyh Muhammed b. Abdülvehhab tarafından burada kurulmuştur. Sünni grupların şehirde ancak %30'luk kısmı oluşturmuşlardır. Şiiler ise çoğunlukla İran'dan gelmişler ve şehrin yaklaşık olarak yarısını oluşturmuşlardır. Şiiler, Farsî, Şattü'l-Arap, Hızır, Seymer, Ebu'l-Hasan, Cısr El-Ubeyd, Nazaran, Ebulhasib mahallelerinde toplanmışlardır. XVIII. yüzyıl ortalarında Sünniler şehirde çoğunluğu oluştururken bu tarihten sonra özellikle İran'ın 1775 yılında Zend Kerim Han döneminde işgalinden sonra Basra'da Şii varlığı hızlı bir artış göstermiştir¹¹⁰.

Basra'da iki büyük aile dinî, siyasi ve ekonomik hayata yön vermiştir. Bunlardan ilki Nakib ailesidir. Diğerisi ise Baş Ayan ailesidir. Özellikle Nakib ailesi Rıfâiyye Tarikatı'nın vakıflarını kontrol altına alıp yöneterek önemli derecede kazanç sağlamıştır. Diğer taraftan Bâb-ı Âlî ile de iyi ilişkiler yürütüp idari kadrolarda yapılandıklarından güçleri daha da artmış durumda, eşrafi yönetme kudretine sahip olmuşlardır. Şehirdeki cami imamları, dinî okullar, esnaflar ve mahalle idarecileri Nakib ailesinin şehir yapılanmasını oluşturmuştur. Eşraf yapılanmasının vakıflar üzerindeki olumsuz etkileri çalışmanın üçüncü bölümünde işlenecektir. Tanzimat sonrasında Basra'da yönetim siyaset ve ticaretle söz sahibi olan önemli nakibü'l- eşraflar arasında Şeyh Ebu'l-Huda es-Sayyadî, Seyyid Muhammed Said, Seyyid Receb, Seyyid Talib Paşa gösterilebilir¹¹¹.

Eşraf, Seyyidler, Şerifler, Sünni ulema devlet nezdinde hep ayrıcalıklı olmuşlardır. Sahip oldukları imtiyazlarla edindikleri servetleri onları toplumda daha itibarlı konumda tutmuştur. Dinî eğitim ellerinde olduğundan toplum düşüncesini kontrol

¹⁰⁹ Mesut Akdoğan, "Osmanlı Döneminde Irak'ta Tasavvufî Hayata Genel Bir Bakış", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S.6, 2022, s.2-7; Çetinsaya, s.19-20.

¹¹⁰ Münib Cuma Yusuf Merre, *a.g.e.*, s.39-41.

¹¹¹ Pierre-Jean Luizard, "XIX. ve XX. Asırlarda Irak'ta İsnâaşeriyye ve Vehhâbilik Karşısında Tarikatların Durumu", *Doğuştan Günümüze Tasavvufa Dair Çalışmalar On Üç Asırlık İhtilaflar ve Mücadele*, Ed: Frederick De jong- Bern Radtke, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s.218-219; Çetinsaya, *a.g.e.*, s.20.

etme erkine de sahip olmuşlardır. Devletin merkezileşme siyaseti durumun değişmesine sebep olmuştur. Bir süredir devam eden Kölemen idaresi 1831 yılında Davud Paşa'nın tasviyesi ile neticelenmiştir. Yeni idare daha merkezi bir siyaset güttüğünden yerel elitlerin (eşraf) siyasi ve ekonomik itibarları zedelenmiştir¹¹².

II. Abdülhamid'in yönetimi devralması ile değişen siyasi hava neticesinde ulema yeniden güç kazanmıştır. II. Abdülhamid takip ettiği panislamist siyasette ve hilafet makamını canlandırma çabasında ulemaya ihtiyaç duymuştur. Dolayısıyla ulema ve eşrafın imtiyazları eskiden olduğundan daha fazla artmıştır. Diğer imtiyazlara ilaveten yerli elitlere askerlikten muafiyet makul bir imtiyaz halini almıştır¹¹³. Seyyid Muhammed Said II. Abdülhamid'in desteğiyle gücünü daha da artırmıştır. Vilayet İdare Meclisi'ne doğal üyeliğin yanında Hazine-i Hassa İdaresi'ne başkan yardımcılığı yapmıştır. Kuveyt ve Katar ile hükümet arasında ara buluculuğu vasıtasıyla önemi daha artmıştır. 1896 yılında ölümü ile oğlu Seyyid Recep Nakib olmuştur. Seyyid Talib Paşa ailenin en önemli isimleri arasında yer almıştır. Hükümet bölgede riskli gördüğü ya da asayiş bozduğu gerekçesiyle eşraf önderlerini görevlendirerek Basra'dan uzaklaştırmıştır. Seyyid Talib, Şura-yı Devlet üyesi olarak İstanbul'a çekilmişti. Ardından Basra'da önemli aileler arasında olan Zuheyrzâde ailesi lideri Ahmed Paşa'da aynı şekilde Şura-yı Devlet üyesi olarak İstanbul'a çekilmiştir¹¹⁴.

Yerel elitlerin ve ulemanın vakıflara dahl ve taarruzu bu dönemde daha da artmıştır. Mevcut vakıfların bir kısmı geliri olduğu halde binası harap olmuş ve hayır fonksiyonunu kaybetmiş olduğu gerekçesiyle münderis vakıflar sınıfına alınarak maarif nezaretine aktarılmıştır. Bu uygulama ile gaye suiistimale uğrayan vakıfların tespit edilmesi, bunların devlet eline alınıp eğitim için, özellikle de sıbyan mekteplerinin yaygınlaştırılması için kullanılması olarak belirlenmiştir. Ancak vakıfların yönetimini elinde bulunduran eşraftan kimseler bu tür vakıf gelirlerini çeşitli hileler ile ellerine geçirmişlerdir. Bu hususa bir örnek Sinan Paşa Vakfı'nın akar ve hayratı ile ilgilidir¹¹⁵. Bağdat Beylerbeyi Sinan Paşa Şeyh Habibullah ve soyuna önemli gelirler vakfetmiştir. Eşraftan Nakibüleşraf ve Vilayet İdare Meclisi azası olan Mekkeli Seyyid Mahmud Efendi, şehirdeki bir kadını ve kendi torunu Seyyid Hüseyin'i Şeyh Habibullah

¹¹² Luizard, *a.g.m.*, s.220.

¹¹³ Luizard, *a.g.m.*, s.221.

¹¹⁴ Çetinsaya, *a.g.e.*, s.21-23.

¹¹⁵ Cıgalazâde Sinan Paşa, 1586 yılında Bağdat Beylerbeyi iken, 1596 yılında vezîriâzamlığa yükselmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut H. Şakiroğlu, "Cıgalazâde Sinan Paşa", *DİA*, C.VII, İstanbul 1993, s.525.

soyundanmış gibi göstermiş ve uzun yıllar vakıf gelirlerini kullanmışlardır. Şikâyet üzerine durum araştırılmış ve Habibullah soyunun XVIII. yüzyılda kesilmiş olduğu tespit edilmiştir. Nakibüleşraf ve Vilayet İdare Meclisi azası olan Mekke'li Seyyid Mahmud Efendi, sahtecilik ile uzun yıllar boyunca vakıf gelirlerini kullanmıştır. Sinan Paşa Vakfı şehirde çok büyük arazi ve diğer akarlara sahiptir. Öyle ki arazilerin yalnızca bir kısmının işlenmesiyle yıllık 400 bin kuruş gibi devasa bir gelir sağlanmıştır¹¹⁶.

Eşrafın vakıflar üzerindeki kontrol ve tesirine bir başka örnek de Bağdat ve Basra Maarif Müdürlüğü'nde tahvil memuru olan Ahmed Ragıp Efendi sıbyan mektebi açılması için oluşturulan Evkaf-ı Munderise Sandığı'ndan 20 bin kuruşu aşan miktarda borç almış ve parayı işleterek gelir sağlamak bahanesiyle tacire borç vermiştir. Vakıf sandığını kendi malıymış gibi gören ve kullanan Ahmed Ragıp Efendi'nin bu davranışı şikâyetle konu olunca görevine son verilmiştir.

Bir başka örnekte Basra müftüsünün vakıf akarlarını mülküymüşçesine kullanımı görülmektedir. Basra müftüsünün yetkisini kullanarak bazı vakıfları eline geçirmesi şikâyetle konu olunca 1894 yılında Nezaret'ce araştırılmış ve vakıflar müftü elinden alınarak eski haline getirilmiştir. Diğer konu 1906 yılında yine Basra müftüsü çevresinde cereyen etmiştir. Eskilerden beri Basra müftülerine Haliliye Medresesi akarlarından bir kısım arazi ve hurmalık arpalık olarak tahsis edilmiştir. Vakfın munderis olmasından sonra gelirler maarif sandığına aktarılmış, eski usule uygun olarak da gelirlerin bin kuruşu her ay Basra müftülerine ayrılmıştır. Toplanan vakıf akarlarının maarife gönderilmesi gerekirken müftü sahip olduğu konumu kullanarak göndermemiş kendisi tasarruf etmiştir Basra müftüsü aynı zamanda Evkaf İdaresi komisyon başkanı ve vilayet idare meclisinde aza reisliği görevlerine de sahiptir. Müftünün akrabası olan Abdülmecit Bey'in de Vilayet Mektubî Kalemi mümeyyizi olması müftünün elini kuvvetlendirmiştir.¹¹⁷ Eşrafın şehirde idari, siyasi ve ekonomik olarak ne derece baskın olduğunu göstermesi açısından yukarıdaki örnekler önem arz etmektedir.

1908 yılında Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulması ile başlayan meşruti yönetim dinî idareciler, ulema ve eşraf tarafından iyi karşılanmadı. Zira güçleri dinî bir kökene dayanıyordu. Halife/sultan ile eşraf, ulema arasındaki yakınlığın en temel vasıtası Sünni İslam kaynaklıydı. Şeyh, derviş, seyyid, şerif gibi dinî şahsiyetler Sultan/Halife'nin

¹¹⁶ Kerim Özdemir, Mustafa Güler, "Modern Eğitime Geçişte Finansman Sorununa Çözüm Olarak Basra Evkaf-ı Munderisesi", *Kesit Akademi Dergisi*, S. 40, Eylül 2024, s.125-126.

¹¹⁷ Özdemir, Güler, *a.g.m.*, s.124-125.

gösterdiği hürmetten fazlasıyla istifade etmişlerdir. Yeni gelen Jöntürk hareketi ile bu kişiler güç kaybına uğramıştır. Yeni yönetim bu gurubun etkinliğini kırmak için girişimlerde bulunmuştur. Seyyidlerin yüksek görevlere gelmelerini yasaklamışlardır. Eşraf ve ulemanın gelir kaynağı olan ve denetimden uzak olan vakıflara ise vergi getirilmiştir. Rıfâiyye mensubu Talib en-Nakib İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne destek verdiği için bu muameleden muaf tutulmuş ve Mebusan Meclisi'nin Basra temsilcisi olmuştur. Zamanla İttihatçı yönetim ile Sünnî dinî zümre ve yerel elitler arasındaki ilişki iyice keskinleşmiştir. Basra'da Bağdat'a göre daha ılımlı bir muhalefet güdülmesinde Talib Paşa etkili olmuştur. 1914 yılında İngiliz işgaline kadar merkez ve yerel elitler arasındaki gerginlik devam etmiştir. Arap özerkliği fikri ortaya ilk bu zamanlarda çıkmıştır. Bu fikri savunan ve merkeze muhalif olan zengin Araplar, tüccarlar ve büyük toprak sahipleri temelde aynı tabandadır. Yerel elitlerin küstürülmesi bölgede tahakkümünü inşa etmeye çalışan İngilizlerin lehine olmuştur. İşgal başladığında Talib Paşa İstanbul'da bulunmaktaydı. Önceden Arap özerkliğini savunan Paşa, İngilizler Basra'ya girdiğinde İngilizlerle pazarlığa oturmuş ve İngiliz varlığının en büyük savunucularından olmuştur¹¹⁸.

2.1. KADİRİYYE (KADİRİLİK) TARİKATI

Tarikat, Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan Geylan'da (Ceylan, Gilan diye de adlandırılmaktadır) doğup hadis, fıkıh, edebiyat, dil dersleri alarak kendini tasavvufa adanmış Abdülkadir Geylânî tarafından XII. yüzyılda Bağdat'ta kurulmuştur. Geylani'nin seyyid olduğunu iddia edip soyunun Hz. Muhammed'e dayandıranlar olduğu gibi Hz. Ali'ye dayandıranlar da bulunmaktadır. Ancak kendisinin böyle bir iddiası bulunmamaktadır. Mezhebi konusunda da farklı görüşler bulunmaktadır. Bir görüşe göre ilk önce Şâfi mezhebinden iken sonradan kendisini daha yakın gördüğü Hanbelî mezhebine geçmiştir. Diğer görüşe göre en baştan beri Hanbelî mezhebindendir. Gazzâlî'nin sistematize ettiği Sünnî tasavvuf anlayışı Abdülkadir Geylânî tarafından devam ettirilerek Endonezya'dan Kuzey Afrika'ya kadar İslam dünyasının en yaygın tarikatlerinden biri olma konumuna ulaşmıştır. Kadiriliğin Anadolu'ya gelişi Eşrefoğlu Rûmî tarafından olmuştur. Eşrefoğlu Rûmî, Müzekki'n-Nüfus adlı eseri ve şiirleriyle çok sevilmiş ve bu yönü sayesinde tarikatta *pîr-i sâni* olarak bilinmesini sağlamıştır. Devlet ileri gelenleri tarafından desteklenerek Bağdat'ta binalar inşa edilmiştir. Bu şekilde

¹¹⁸ Luizard, *a.g.m.*, s.222-224.

giderek ünü artmış ve önemli ve etkili bir tarikat doğmuştur. Safeviler tarafından yıkılan türbesi Osmanlı Devleti'nin Irak'ı fethi akabinde yeniden yaptırılmıştır¹¹⁹.

Bağdat'ta 1531 yılından beri eşrafin önderi XVI. yüzyıldan beri Nakibu'l-eşraflık makamını elinde bulunduran el Cilani ailesi içinden seçilmiştir. Aynı şekilde Basra'da Nakib ailesi eşrafin önderliğini elinde bulundurmıştır. Devlet tarafından resmi olarak tanınan bu ailenin asıl gücü yönettiği vakıflardan gelmiştir. Vakıfların sahip olduğu geniş arazi, dükkân, hurma bağları ciddi bir gelir kaynağı sunmasının yanında toplum nezdinde ailenin saygınlık kazanmalarına ve eşrafin önderliğini yapmalarında önemli bir araç olmuştur¹²⁰.

2.2. RİFAİYYE (RİFAİLİK) TARİKATI

Seyyid Ahmed er-Rıfai tarafından kurulmuştur. O'nun Aktâb-ı erbaa olarak bilinen en büyük dört mürşidden biri olduğu söylenmektedir. Ahmed Rıfai, hadis, tefsir gibi İslami ilimlerle ilgilenmiştir. Mensub olduğu Şafii mezhebi hukukunda kendini geliştirmiştir. Kabri Vasıt şehrinde bulunan Ahmed Rıfai'nin El-Burhanu'l-Müeyyed, el-Mecalisü's-Seniyye, Haletü Ehli'l-Hakika ve el-Hikemu'r-Rıfaiye adlı eserleri mevcuttur. Ortadoğu, Anadolu, Balkanlar yayılma alanlarıdır. Ahmed er-Rıfai'nin türbesi Basra'nın Kuzeyinde Vasıt'ta bulunmaktadır¹²¹.

Rıfai Tarikatı Basra'da büyük oranda Nakib ailesi tarafından idare edilmiştir. 1896 yılında ailenin lideri konumunda olan Seyyid Receb, Rıfai Tarikatı'nı yönetmiş ve Seyyid Ahmed er-Rıfai Türbesi Vakfı'nın sahip olduğu kaynaklardan istifade etmiştir¹²². Nakib ailesinin Basra'da yönetim, siyaset ve ekonomi gibi hayati alanlardaki etkinliğine yukarıda değinilmiştir. Özellikle XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyıl başlarında ve İngiliz işgali sürecinde Nakib ailesinin en önemli liderlerinden olan Seyyid Talib sahip olduğu Seyyidlik sayesinde ve Rıfai tarikatının da gücü ile şehirde Sünni dinî önder, idari ve siyasi yönetici olmuştur. Seyyid Talib'in paşa ünvanı alması, Şura-yı Devlet üyeliği, Basra mebusu olması gibi üst düzey devlet görevlerinde bulunması ve çevredeki liderlerle ve İngilizlerle iş birliği yapması ona bölgede sarsılmaz bir nüfuz ortamı sağlamıştır.

¹¹⁹ Ahmet Güner, "Abdülkadir Geylânî", *Tarikatlar Ansiklopedisi*, Milliyet, 1991, s.12; Hasan Küçük, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, TÜRDAV Basım Yayım, İstanbul 1976, s.71-72; Abdülbaki Gölpınarlı, *100 soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1969, s. 190-191; Hasan Kamil, Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2024 s.242-244; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s.69-70.

¹²⁰ Luizard, *a.g.m.*, s.219-220; Çetinsaya, *a.g.e.*, s.19.

¹²¹ Kara, *a.g.e.*, s.68-69; Yılmaz, *a.g.e.*, s.246-247; Gölpınarlı, *a.g.e.*, s.194-197; Küçük, *a.g.e.*, s.78-80.

¹²² Luizard, *a.g.m.*, s.219.

Şehirde eşraf ve tarikat ilişkileri homojen bir yapı göstermemekte aksine ziyadesiyle girift bir yapı oluşturmuşlardır. Yukarıda eşrafın vakıf akarlarına müdahalesi meselesinde bahsedilen kişiler aynı zamanda Seyyidler yani Rıfai mensubudurlar. Eşraf ve dinî liderler *-ki bunlar çoğu zaman aynı kişiler olmuştur-* birçok farklı kuvveti kendilerinde toplamış kişiler olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.BASRA'DA TOPRAK SİSTEMİ VE BÜYÜK ÇİFTLİKLERİN DOĞUŞU

Halife Ömer'in Irak'ı fethinden sonra Basra, Kufe gibi şehirler kurularak tüm bölge arazisi İslami usullere göre yeniden düzenlenmiştir. Fethedilen topraklar iki kısma ayrılmaktadır. Birinci kısım topraklar fethedene yani gaza yapan kişiye verilir ve buna öşrî yani öşür vergisini ödeyen topraklar denirdi. İkinci kısım ise yerli halk elinde bırakılır ve bunlara da haracî topraklar denirdi. Öşrî topraklar da iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi yukarıda ifade edilen diğeri ise boş ve kullanışsız (mevat/ölü arazi) toprakların kullanıma açılmasıyla oluşan alanlardır. Basra'da ikinci kısım alan oldukça yaygındır. Fırat ve Dicle nehirlerinin bolca suladığı *sevâd* olarak adlandırılan Irak'ın güneyi, yoğun bataklıkların olduğu verimsiz tuzlu topraklara sahip alanlardan oluşmaktaydı. İslamiyet'in ilk yüzyılında Irak'ın güneyinde özellikle Sevâdülbasa bölgesinde yoğun bir imar ve ihya süreci yaşanmıştır. Bataklık alanlar su kanalları açılarak tarıma elverişli hale getirilmiştir.¹²³

Emevi ve Abbasiler döneminde sevâdın ihya edilmesi hususunda girişimler devam etmiştir. Bataklıkların verimli tarım alanlarına dönüştürülmesi yeni vergi mükellefleri ortaya çıkardığı için, devlet bu dönüşümü desteklemekteydi. Bu tür alanlar öşrî vergi yani düşük vergi sınıfına girdiğinden ve mülk statüsünde olduğundan yatırımcı çiftçi için de cazipti. Ancak bataklıkların kurutulması, kanal açılması hem önemli miktarda ekonomik sermaye hem de iş gücü gerektirdiği için zamanla belirli zümre ve grupların tekeline geçmeye başlamıştır. Hz. Osman zamanında Kureyş ailesi önemli topraklar elde ederken. Emeviler döneminde Ümeyye ailesi geniş toprakları mülk edinmişlerdir. Irak valisi Ziyad bin Ebihi döneminde bataklıkların ihyası kabileler arasında yarışa dönüşmüş ve işlerin takibini ve işleyişini daha sistemli bir hale getirmek maksadıyla *Divân-i Katâ* kurulmuştur. Uçsuz bucaksız geniş topraklar ihya edilmek şartıyla dağıtılmıştır. Tabii ki bundan en çok bölgedeki güçlü kabileler istifade etmiştir.

¹²³ Mustafa Demirci, "Sevâd", *DİA*, C.XXXVI, İstanbul 2009, s.576-577.

Bu şekilde büyük çiftlikler meydana gelmiştir¹²⁴. İhya edenin mülkü sayılan bu topraklar zaman zaman siyasi idareler tarafından çeşitli sebeplerle el değiştirmiş, bazen müsadere edilerek devlet bünyesine alınmış, bazen de başka bir ailenin eline verilmiştir. Muhtemeldir ki toprak sahipleri bu riskleri de göz önünde bulundurarak mülkleri olan arazilerin bir kısmını vakıflar için kullanmışlardır. Basra’da XIX. yüzyılda tespit edilen vakıf akarlarının ekseriyeti temeli ihya ile oluşturulan çiftliklere dayanan mukataa bölgelerinden oluşmaktadır. Kanallar açılarak suyu kurutulan bölgelerde su bentleri inşa edilerek su kontrol alınırdı. Bentler tahrip olduğunda ise araziler tekrar bataklık alanlara dönüşürdü. XIX. ve XX. yüzyıl vakıf muhasebelerinde hala su bentlerinin tamiri ve bakımı için düzenli harcamalar yapıldığı görülmektedir. Vakıf akarlarını oluşturan bu arazilerin İslam’ın ilk yüzyılında ihya edilerek oluşturulan büyük çiftliklerden yüzyıllar içinde değişimler geçirerek mukataa arazilerine dönüşmüştür.

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Basra’nın toprağının büyük bir bölümü Müntefik ve Ka’b aşiretlerinin elindeydi. Toprak mülkiyetinde yaşanan devrimle durum değişmeye başlamış, farklı aileler toprak sahibi olmaya başlamıştır. Bahsi geçen arazilerin ekseriyeti hurma bağlarından oluştuğu için önemli bir ticari gelir de sağlamaktaydı. Bu arazilerin bir kısmı Bağdat Valisi Gözlüklü Reşit Paşa tarafından 1856 yılında aşiret elinden alınarak devlet idaresine geçirilmiştir. Ardından Bağdat Valisi Namık Paşa 1865 yılında bir kısım araziye daha aşiret tekelinden kurtarıp miri statüsü ile devlet idaresine almıştır¹²⁵. Namık Paşa miri toprağın bir kısmını halka bedeli karşılığında dağıtılmasını sağlamıştır. Midhat Paşa döneminde bu husus tekrar ele alınmış, miri toprakların halka bedeli karşılığında dağıtılması için bazı çalışmalar başlatılmıştır. Dağıtılacak toprakların teminatı için kişilere tapu verilmesine, tapuların İstanbul’da basımı ve ulaştırılması çok zaman alacağından Bağdat’ta basılmasına ve bu işlerle ilgilenecek bir Defter-i Hakâni müdürü tayin edilmesine karar verilmiştir. Ayrıca İstanbul’dan izin alınmak kaydıyla arazi satışından elde edilecek gelirin bir kısmının imar faaliyetlerine harcanmasına müsaade gösterilmiştir¹²⁶. Boş kalan ve işletilmeyen topraklar bir zaman sonra başkaları tarafından sahip çıkılmış ve sahte belgelerle mülk gibi tasarruf edilmiştir. Bu tür toprakların tespit edilip tekrar miri statüsüne alınması ve işletilmek üzere halka dağıtılması için çalışılmıştır. Bu hususta 1865 yılında yayınlanan

¹²⁴ Mustafa Demirci, “Emevîler Devrinde Aşağı Irak’ta (sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi”, *İstem Dergisi*, S.9, 2007, s. 70-73.

¹²⁵ Darkot, Gökbilgin, a.g.m., s.326.

¹²⁶ Korkmaz, a.g.m., s.119-122.

layihaya göre vakıf topraklarına da düzenleme gelmiştir. Uzun süredir işletilmeyen, ziraat yapılmayan, âtıl kalan vakıf arazilerinin tespit edilerek miri topraklara dahil edilip işletilmek üzere başkalarına verilmesi uygun görülmüştür¹²⁷. Aşiret elindeki toprakların önce devlet eliyle miri statüye çevrilmesi ve akabinde bedeli karşılığında halka devredilmesi bölgedeki toprak sisteminde kısmî değişimler yaratırken aşiretlerin gücünü kırmayı da hedeflemiştir. Diğer bir husus göçebe aşiretleri meskûn hale getirip bunların tarım yapmaları hedeflenmiştir. Osmanlı toprak yönetiminde bu durum oldukça yaygın olarak tatbik edilmiştir. Anadolu ve balkanlardaki büyük göçer grupların da benzer şekilde teşvikle ya da kuvvet kullanarak meskûn hale gelmesi hususunda mücadele edilmiştir. Toprağın işlenmesi demek vergi geliri demek olduğundan kolektif olarak tasarruf edilen büyük aşiretler yerine daha küçük yerel çiftçilere dağıtmak ve yeni vergi birimleri meydana getirmek çok akıllıca ve devlet yararına olan bir hamleydi. Bu sayede büyük aşiretlerin toprağa sahip olmasının verdiği ekonomik kazanç ve dolayısıyla nüfuz kırılarak devlete riayet sağlanmak istenmiştir. Devlete isyan eden gruplar yerine toprağı kendisi için işleyen ve herhangi bir silahlı gücü bulunmayan yerel çiftçilerin tercih edilmesi gayet tabiidir.

Tanzimat sonrası güdülen bu politikaya uygun olarak miri arazi ve hurma bahçeleri mamur ve gayri mamur olarak iki şekilde müzayede usulü ile satışa çıkarılmıştır. Üç eşit taksit ve üçer aylık ödeme dönemleri ile isteyen hurma bahçesi satın alabilmiştir. Bu bahçelere sahip olanlar dönüm başına otuz kuruş öşür bedelini ödemekle mükellefti. Üzerinde ağaç olmayan yani gayri mamur bahçeler üzerine ağaç dikilirse altı sene süreyle vergiden muaf tutulacak, sonrasında diğer bahçeler gibi dönüm başına otuz kuruş öşür ödeyecekti. Kanunnameye göre merkezdeki araziler bedeline göre müzayede edilerek, merkeze uzak araziler ise halka ücretsiz olarak verilecekti. Burada devletin önem verdiği husus toprağın zenginler tarafından satın alınması değil küçük çiftçilerin toprak sahibi olmasıydı. Bu hususta devlet tarafından, bölgede muteber bilirkişiler belirlenmesi ve bilirkişilerce belirlenen makul bedellerle arazilerin önce çiftçilere teklif edilmesi ve ödeme kolaylığı yapılması tembihlenmiştir¹²⁸. Osmanlı idaresi sunmuş olduğu kolaylıklara rağmen toprağı aşirete mensup yerel çiftçilerin üzerine yazmada hayli zorlanmıştır. Zira kişiler tapu senedini üzerine almayı devlete bağlılık, vergi verme,

¹²⁷ Sinan Marufoğlu, “19. Yüzyılda Irak Vilayetlerinde Toprak Düzeni, Tapu ve Mülkiyet Sorunları”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.9, 2013, s.240-242.

¹²⁸ Korkmaz, a.g.m., s.125.

askerlik yapma mükellefiyeti olarak gördükleri için bundan hep çekinmişler ve tapu senetlerini askerlikten muaf olanların üzerlerine geçirmek istemişlerdir¹²⁹. İstenen sonuç alınamayınca devlet aşiretlerle iş birliği yapmaya onların desteği ile halka toprak dağıtma yolunu tercih etmiş ancak bu sefer de topraklar yine Kaab, Sadun ya da zengin tüccarın elinde birikmiştir. Sonuç olarak Mithat Paşa'nın uygulamak istediği düzen toprak mülkiyetinde değişimlere vesile olmuş, tam olarak amacına ulaşmamış olsa da bir geçiş süreci başlatmıştır¹³⁰.

Mithat Paşa döneminde uygulanan toprak sistemi ile devlet elindeki toprakların büyük çoğunluğu kaybedilmiştir. II. Abdülhamid, 1881 yılında bir iradeyle tapu senedi dağıtılmasına son vererek toprağın devletin elinde toplandığı bir sistemi ilan etmiştir. Bu bağlamda bölgede toprak ve aşiret sorununu çözmek ve toprakların yabancılar eline geçmesine engel olmak maksadıyla Irak kıtasında büyük araziler satın alınmış ve akabinde hazine-i hassa mülkiyetine geçirmiştir. Toprakların hazineye devredilmesinden sonra önceden yaşanan sıkıntılar yeniden ortaya çıkmıştır. Aşiretler kendilerini tasarruf ettikleri toprakların sahipleri olarak görmüşlerdir. Halbuki topraklar Hazine-i Hassa malı yani mirî arazi idi. Devlet ve aşiretler bu noktada anlaşamamaktaydı. Hazine-i Hassa çözümü eski sistemi tatbik etmekte görmüştür. Genellikle beş senelik süreyle topraklar aşiret şeyhlerine iltizama verilmiştir¹³¹. Aşiretler zaten toprakları tasarruf ettiği için devletin aşiretlere iltizam usulünü kabul ettirmesi aslında toprağın mülkiyetinin devlete ait olduğunu kabul ettirmesi anlamına gelmiştir.

Hız. Ömer döneminde başlayan Basra'da toprağın mülkiyeti meselesi XX. yüzyılın başlarında da devam etmiştir. Toprağın mülkiyeti aşiretler ve devlet arasında değişerek gelmiştir. Basra topraklarının büyük bölümü *oşrî* yani devlete ait arazilerden oluşmaktaydı. II. Abdülhamid döneminde Irak coğrafyasında toprağın mülkiyetinde yeni değişimler yaşanmıştır. II. Abdülhamid'in şahsi toprakları olan Arazi-i Seniyye adlı topraklar sultanın mülk statüsündeki topraklarını ifade etmiştir. Bağdat, Basra ve Musul'da bu sınıf toprakların mevcudiyeti hayli fazlaydı ve zaman içinde giderek artmıştır. Başlarda Bağdat merkezli yönetilen araziler daha sonra Basra şubesinin ihdasıyla buradan idare edilmeye başlanmıştır. Emlak-ı Humâyûn Basra şubesi tarafından idare olunan mukataalar Devasir, Amiye, Dua'yci, Uraze, ve Mahule mukataalarıdır¹³².

¹²⁹ Kurt, *a.g.e.*, s.67; Kurt, "Meşihat Usulü'nün İlgası", s.225.

¹³⁰ Ceylan, *a.g.e.*, s.264-265.

¹³¹ Kurt, *a.g.e.*, s.69, 70; Kurt, "Meşihat Usulü'nün İlgası", s.226.

¹³² Sert, *a.g.e.*, s.67.

Devasir ve Âmiye adlarında vakıf mukataaları da bulunmaktadır. Bunların adları aynı olsa da farklı arazileri kapsadığı anlaşılmaktadır. Aynı tarihlerde Devasir ve Âmiye mukataaları vakıflara gelir sağlamaya devam etmiştir. Bu konu çalışmanın üçüncü bölümünde incelenmiştir.

Miri araziler zaman zaman çeşitli sebeplerle mülk statüsüne geçmiş ya da geçmediği halde sahte hüccetlerle mülk gibi tasarruf edilmiştir. Bu şekilde uzun yıllar tasarruf edilen topraklar büyük kabileler tarafından zamanla mülk olarak değerlendirilmiştir. 1910 yılında Defter-i Hakani Müdüriyeti, Basra’da alım satım işlerinin karmaşa halini aldığını, mülklere rastgele ve bedelsiz senet verildiğini ve bunun devleti zarara uğrattığını bildirmiştir. Kayıtlarda başlatılan tahkikat neticesinde Basra topraklarının zamanında öşri olduğu ancak zamanla tasarruf edenlerin soylarının tükendiği ve dolayısıyla toprağın tasarrufu ve mülkiyeti devlete ait olduğuna karar verilmiştir. Ancak Basra eşrafının önde gelenlerinden Baş Ayanzade Abdullah, Abdülvahidzade, Mahmud, Nakibzade Haşim, Müftüzade Recep gibi birçok kişi bu karara itiraz ederek merkeze bir telgraf göndermişlerdi. Ardından benzer ifadeler içeren birçok telgraf çekilse de bir sonuç alınamayınca Basra mebusu Abdülvahhab Paşa durumu Meclis-i Mebusan’da dile getirmiştir. Uzun süren görüşme ve araştırmalar neticesinde 1911 yılında Şura-yı Devlet, Basra’daki arazilerin hepsinin miri olmadığını, bir kısım arazilerin tapu senedi verilerek halka dağıtıldığını dolayısıyla mülk olduğunu kabul etmiştir¹³³.

3.1.TOPRAĞIN İŞLETİLME USULÜ

Bölgenin Osmanlı’ya ilhakının ardından toprak düzeni devletin sistemiyle de benzer olduğu için uzun bir süre bu şekilde devam etmiştir. Ancak zaman içinde muhtelif sebeplerle bir kısım toprak mirî statüsü kazanmıştır. Resmiyette ifade edilen şekilde işletilen topraklar, aşiretler arasındaki gayri resmi hukuka göre “*dira*” ve “*lazma*” denilen toprak sistemine göre işletilmiştir. Bölgede gayri resmi toprak düzeninin ortaya çıkmasında devletin nüfuzunu, dolayısıyla kendi toprak sistemini tam olarak benimsetemediğini göstermektedir¹³⁴. “*Nakşa*” ve “*ta’baa*” denilen toprak sistemi de yaygın olarak kullanılmaktaydı. Nakşa, daha çok pirinç üretimi yapılan bölgelerde uygulanmaktaydı. Nakşa uygulaması toprağın tasarrufunun yanı sıra miras ve satış hakkı

¹³³ Kurt, a.g.e., s.323-329.

¹³⁴ Kurt, a.g.e., 2014, s.61.

gibi haklar da sunmaktaydı. Ancak satış işlemi sadece aşiret içerisinde yapılabilmekteydi. Hurma yetiştirilen bölgelerde ise daha çok taba sistemi uygulanırdı. Taba sisteminde toprak sahibi izin verdiği sürece toprağı işleyen kişi intikal hakkına sahipti. Toprağı işleyen kişi ayrıca toprak üzerine ağaç dikme ve dikilen ağaçları tasarruf etme gibi haklara da sahipti¹³⁵. Bu durum Basra’da hurma ağaçlarının yaygınlaşmasına da olumlu katkı yapmıştır.

Dicle ve Fırat Bağdat’a gelmeden evvel çöl alanlarından geçerken su miktarının önemli bir bölümünü kaybetmektedir. Çölden dolayı dar bir havzaya sahip nehirler buna rağmen önemli bir tarım alanı oluşturmaktadır. Ancak yine de temel besin olarak kullanılan buğday üretimi Bağdat ve Basra çevresinde ihtiyacı karşılayacak miktarda değildir. Bu sebeple ihtiyaç duyulan tahıl havzanın kuzeyinden, Suriye ve Anadolu’dan nehir yoluyla getirilmiştir¹³⁶. Kurna’nın güneyindeki havza kuzeye göre daha iyi sulanmıştır. Bu sayede havzanın güneyinin tipik bitkisi hurma palmyesi bölgeye bulunmaz bir nimet sunmaktadır. 1326 yılında şehri ziyaret eden İbn-i Batuta “Dünyanın hiçbir yerinde Basra’daki kadar hurma ağacı yoktur diyerek hurma ağaçlarının bolluğunu ifade etmiştir¹³⁷. 1639 ve 1652 yıllarında şehri ziyaret eden Jean Baptiste Tavernier, Arapların Avrupalılarla ticaret yapmadıklarını ve o kadar bol ki sadece hurma yiyerek yaşayabildiklerini nakletmiştir¹³⁸. Osmanlı’nın 1701 yılında düzenlediği askerî harekât esnasında bölgedeki aşiretlerin geçim kaynağını ortadan kaldırıp itaat altına almak için hurma ağaçlarının bir kısmı kesilmiştir¹³⁹. Buna rağmen bölgede hurma palmyesi popülasyonu devam etmiştir. İngilizler tarafından 1908 yılında hazırlanan raporda Basra için dünyanın en zengin hurma üretim alanı ifadesi kullanılmıştır¹⁴⁰. Benzer şekilde 1916 yılında Basra’yı ziyaret eden Cursetjee burayı hurma diyarı olarak tarif etmiştir¹⁴¹. Vakıf akarlarının bulunduğu kayıtlar ve seyyahların verdiği bilgilere göre Basra’da çok geniş alanlarda hurma bağlarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Kurna’dan Fav’a kadar olan kısımda geniş hurmalıklar yer almaktadır. Bölgenin yerel bitkisi olan Hurma Palmye Ağacı iklim koşullarına mükemmelen uyum sağlamıştır. Gezgin Cursetjee, Körfezin

¹³⁵ Kurt, a.g.e., s.63

¹³⁶ Faysal H. Hüseyin, *Sultanın Nehirleri Osmanlı İmparatorluğunda Dicle ve Fırat*, Çev: Bestami Bilgiç, Timaş Yayınları, İstanbul 2003, s.74-75.

¹³⁷ İbn Batuta *Seyhatnamesi*, s.264.

¹³⁸ Tavernier *Seyhatnamesi*, s.246.

¹³⁹ Sağırılı, a.g.m., s.74.

¹⁴⁰ Lorimer, a.g.e., Vol. II, s.270.

¹⁴¹ Cursetjee, a.g.e., s.151.

diğer kısımlarında hurma ağaçları bulunduğunu ancak Basra'nın hurmanın gerçek vatanı olduğunu ifade etmiştir¹⁴².

Hurma bahçelerinin büyük bir kısmı iltizam yoluyla işletilmekteydi ve hasat edilen hurmalardan mültezimler aracılığı ile beşte bir “*hums*” ve onda bir “*Öşr*” oranında vergi alınmaktaydı. “*Muhammin*” denilen memurlar tarafından belirlenen vergi miktarları belirli bir kurala göre yapılmadığı için keyfi uygulamalara açık olmakta, dolayısıyla adaletsiz vergilendirmelere sebebiyet vermektedir. Muhamminlerle anlaşılan mültezimler bahçenin hasılatından fazla miktarda hurma beyan edip vergi oranını artırabilmekteydiler. Bağdat Valiliği bu duruma bir düzenleme yaparak daha makul bir sistem tatbik etmiştir. Buna göre bir hurma ağacı ortalama yirmi kıyye hurma vermekte olup adi cins hurmanın kıyyesi ise yirmi para olarak belirlenmiş ve her bir ağaçtan aynı olarak iki kıyye, nakdi bedel olarak da kırk para vergi alınması kararlaştırılmıştır. Belirlenen miktarlar beş yıl süreyle geçerli olup daha sonra piyasa durumu gözetilerek miktarlar yeniden güncellenebilecekti. Basra’da da keyfi uygulamalara son verilmiş, arazilerden yüzölçüme dayalı sistemli bir vergi tahsilat yöntemi uygulanmaya başlanmıştır. Tarımı artırmak için yapılan bir diğer uygulama ithal şeker kamışından verginin kaldırılması olmuştur. Buna ek olarak Basra’da şeker kamışı ve çivit yetiştirenler on yıl süreyle vergiden muaf tutulmuştur.¹⁴³

Midhat Paşa'nın emlak ve aşiretler üzerine takip ettiği politika tam olarak başarıya ulaşmasa da bölgede kısmen bir rahatlama ortamı sağlamıştır. Devlet toprak dağılımını yaparak oluşturmak istediği vergi mükellefini oluşturamadığı gibi büyük topraklar devletin elinden yerel çiftçi ya da aşiretlerin eline geçmiştir. 1881 yılında çıkarılan bir iradeyle Midhat Paşa'nın politikası terk edilmiştir. Ayrıca Midhat Paşa, bölgenin kalkınmasının önündeki diğer bir engelin, tarım ürünlerinin taşınmasında yaşanan ulaşım sorunları olduğunu belirtmiş ve bu yolların geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Midhat Paşa döneminde toprakların kiralanması usulü ve göçer aşiretlerin iskanı çabaları bazı aşiretlerin devlete karşı tepki göstermesine sebep olmuştur. Ticaret ve hayvancılıkla uğraşan bedeviler daha çok isyancı grupta yer alırken kısmî yerleşik olan ve ziraatla uğraşan hazariler de iltizam bedellerinin ödenmesi ve mültezimlerin belirlenmesi

¹⁴² Hurma adı Yunancadaki *daktulos* (parmak) kelimesinden türemiştir. Hurmanın şeklinden dolayı bu adla anıldığı bilinmektedir. Hurmanın botanik adı *Phoenix dactylifera* yani Fenike Parmağıdır. Cursetjee, a.g.e., s.151.

¹⁴³ Korkmaz, a.g.m., s.126.

hususunda devletle sorunlar yaşamışlar ve bu da Osmanlı'ya karşı cephe almalarına sebep olmuştur¹⁴⁴.

¹⁴⁴ Kurt, *a.g.e.*, s.46.

İKİNCİ BÖLÜM

BASRA VAKIFLARI VE VAKIF ESERLERİ

Vakıflar denilince hayrat olarak tasnif edilen cami, mescid, medrese, çeşme, köprü gibi, bireylerin doğrudan faydalanabildiği eserler akla gelebilir. Bunlara ilaveten eserlerin finansmanı için tesis edilen, *akar* olarak ifade edilen yapılar ve arazi, hamam, dükkân, han, çarşı ya da ev gibi gayrimenkuller de vakıf olarak değerlendirilmelidir. Çalışmada bunların ilk kısmı vakıf eser, ikinci kısmı vakıf gayrimenkul olarak değerlendirilmiştir. Burada hayrat ve ona gelir sağlayan akarı (vakıf gayrimenkulü) birbirinden ayıran temel fark hayratın doğrudan faydalanılan bir eser, akarın ise dolaylı olarak yani sadece gelirin hayrat masrafları için kullanılması yoluyla olmasıdır. Durumu terimsel olarak ifade etmek gerekirse doğrudan kendisinden istifade edilen vakıf eseri *müessesât-ı hayriye* olarak tabir edilirken geliri yoluyla istifade edilen kısma da *musakkafât* ve *müsteğillât-ı vakfiyye* denilmiştir¹⁴⁵.

Vakıflar hizmet alanlarına göre sınıflara ayrılabilir. Kurucusu tarafından başlangıçta hayır amacına yönelik, belirli kişi ya da zümrelerin tasarrufuna sunulmamış, tamamen umum yararına ve tasarrufuna sunulmuş hizmetler yerine getirmesi maksadıyla tesis edilmiş vakıflara *hayrî* vakıf denilmiştir. Kişinin doğrudan akarın gelirlerini veya yönetimini akrabasına tahsis ettiği vakıflara da aile vakfı ya da zürî vakıf denilmiştir. Kurucusu tarafından faydalanılması istenen neslin son bulması halinde umum yararına çalışması şartı bulunan vakıflar da yarı ailevi vakıf denilmiştir. Zira neslin kesilmesinden sonra aileye dair şartlar hayrî alana intikal etmiştir¹⁴⁶. Hayri vakıf sınıfına giren vakıflar içerisinde en yaygın olanı dinî hizmet için tesis edilmiş vakıflardır. Basra'da tespiti yapılan vakıfların ekseriyi hayrî vakıf sınıfındadır. Ancak şehirde aile vakıfları da bulunmaktadır.

1.1850 ÖNCESİNDE BASRA VAKIFLARININ DURUMU

Osmanlılar XVI. yüzyılın ortalarına doğru şehri sisteme dahil ettiklerinde sekiz cami, sekiz makam, üç mezar, beş mescid, iki medrese ve muhtelif hizmetler için tesis edilmiş hayrî vakıf bulunmaktaydı¹⁴⁷. Şehirdeki ilk Osmanlı yöneticisi olan Ayas Paşa şehir merkezinde kendi adını taşıyan bir cami yaptırmış ve önemli araziler tahsis etmiştir.

¹⁴⁵ İleri okuma için bkz. Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 3. Baskı, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İmak Ofset Basım Yayın, İstanbul 2013, s. 283-289.

¹⁴⁶ Hayri vakıf ve aile vakıfları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 273-274.

¹⁴⁷ TK.GM. d., 30, 208b-211b; Demirdöğen, *a.g.e.*, s.293.

Böylece Osmanlılar Araplardan devraldıkları vakıf külliyyatının mevcutlarını hassasiyetle korumuş, yenilerini ekleyerek devamını sağlamıştır. Osmanlıların şehirdeki vakıf varlığı bölgeye gelen yöneticiler ya da yerel olarak Osmanlı idari sistemine giren yöneticiler vasıtasıyla olmuştur. Yerel ya da merkezden gelen Osmanlı yönetici elitinin vakıf tesisindeki payı oldukça fazladır.

XVI. yüzyılın sonlarında Şeyh Ebu Şuayib Makamı Vakfı, Mansur Makamı Vakfı, Hazret-i Şeyh ... Makam Vakfı, Hızır Nebi Makam Vakfı, Hızır ve İlyas Makam Vakfı, Hz. Hasan bin Hüseyin bin Ali Makam Vakfı, Mansur bin El-Hüseyin Makamı Vakfı, Hz. Ali Makam Vakfı. Aziz en-Nebi Mezar Vakfı, Hz. Yahya Mezar Vakfı, Şeyh Ömer Mehrevi Mezar Vakfı kazadaki makamlardır¹⁴⁸. Mezarlar ve makamlar temelde benzer görünse de önemli bir farkı bulunmaktadır. Mezarlar ölen kişilerin gömüldüğü yerler, makamlar ise ölen kişi içinde olsun ya da olmasın adına yapılan ziyaretgah amacı olan daha çok sembolik alanlardır¹⁴⁹. Önemli şahsiyetler için tesis edilen vakıflar sayesinde bu alanlar varlığını uzun süreler koruyabilmiştir. Ancak vakıfları da olsa birçok mezar ve makam zamanla yok olmuştur. Yukarıda adı geçenlerden XIX. yüzyıla ulaşan yalnızca İmam Ali Makamı bulunmaktadır.

XVI. yüzyılın sonunda şehirdeki vakıf camileri; Yusufan/Yahya bin Muhammed Cami Vakfı, İmam Ali Camii Vakfı, Cami-i Kebir Vakfı, Hust ve Şebani Köyü Camii, Raşid bin Megamis Camii Vakfı, Feyazi Köyü (Yahya bin Muhammed) Cami Vakfı, Ayas Paşa Camii Vakfı, Âmiye Köyü Camii Vakfı, Şeyh Muhammed Güvaz (Kavaz) Cami Vakfı idi. Bu camilerden birçoğu XX. yüzyıla ulaşamamış ya da yenilenme sırasında isim değiştirmiştir. Mimar Sinan camileri arasında gösterilen Basra Beylerbeyi Ayas Paşa Camii XVIII. yüzyılda Abdullah Ağa tarafından yenilenmesiyle Abdullah Ağa Camii olarak anılmaya başlanmıştır¹⁵⁰. İmam Ali Camii, Feyazi Köyü Cami ve Âmiye köyü Camiinin XX. yüzyıldaki izleri takip edilebilmektedir. XVI. yüzyıl sonunda isimleri görülen Hoca Muhammed ... Mescidi, Molla Muhammed bin Ali Mescidi Vakfı, Molla Muhammed bin Ali Medrese ve Mescid Vakfı, Yahyaviye Medresesi, Muhammed bin

¹⁴⁸ TK.GM. d., 30, 208b-211b; Demirdöğen, a.g.e., s.293.

¹⁴⁹ Nacide Öter, "Türk İslam Sanatında Sanduka Gelişimi", *Selçuk Türkiyat*, S.54, Nisan 2022, s.392; Türk Dil Kurumu Genel Türkçe Sözlük, makam ne demek TDK Sözlük Anlamı, (Erişim Tarihi: 30.12.2024); Kubbealtı Lugatı, Kubbealtı Lugatı, (Erişim Tarihi: 30.12.2024).

¹⁵⁰ TK.GM. d., 30, 209a-212a.

Hasan vakfı, Hacı ... Mescidi, Şeyh Ahmed bin... Arifin vakfı, Hızır bin Talha vakfı, Kur'an-ı Kerim Vakfı¹⁵¹. Bu vakıflar 1850 yılı sonrasında görülmemiştir.

XVII. yüzyılın ortalarında şehri ziyaret eden Evliya Çelebi şehrin önemli camilerini zikretmektedir. Arab Camii, Ayas Paşa Camii, Abdüsselam Camii, Şeyh Habibullah Camii, Rüstem Paşa Camii, Hüseyin Paşa Camii, Mişrak Camii, Kevâziler Camii, Seymer Camii bunlar arasındadır¹⁵².

2. 1850-1914 YILLARI ARASINDA BASRA VAKIFLARI

Bu bölümde Basra Kazasında bulunan vakıfların 1850-1914 yılları arasındaki durumu incelenecektir. Vakıfların tesis tarihi, tarihi geçmişi, süreç içerisinde eserler ve akarlarda yaşanan değişimler gibi konulara yer verilmiştir. Ardından bu vakıfların XX. yüzyıla ulaşan ya da ulaşmayanların tespiti hedeflenmiştir. XIX yüzyıla ulaşan vakıfların görev tevcihlerinde ve akarlarındaki değişimler incelenmiştir.

Basra'da vakıfların büyük çoğunluğu dinî hizmetler için tesis edilmiş cami ve mescid vakıflarıdır. 1850-1914 yılları arasında Basra şehri ve bağlı mahalle ve köylerinde 56 adet vakıf tespit edilmiştir. Bu vakıfların 40'ı cami vakfı, beşi mescid vakfı olup toplamda dinî hizmet amaçlı tesis edilen vakıf sayısı 45'tir. Bunlar haricinde eğitim amacıyla kurulmuş üç, Makam (türbe) için tesis edilen üç, köprü vakfı iki ve sebilhane vakfı bir adettir. XVI. yüzyılda mezar ve makam vakıflarının miktarı oransal olarak oldukça yüksek iken XIX. ve XX. yüzyılda diğer vakıflara oranla oldukça azalmıştır. Vakıfların suiistimali neticesinde diğerlerine görece daha küçük olarak sınıflandırabilecek bu tür vakıfların ortadan kalkmış olduğu düşünülmektedir.

Basra mahkeme sicilleri ve vakfiye sicilleri kullanılarak hazırlanan Arapça çalışmalar Osmanlı arşiv kayıtlarından farklı veriler vermektedir. Türkiye'deki Osmanlı arşiv kayıtlarında bulunmayan, Basra'daki Osmanlı dönemi kadı defterleri ve vakfiye sicillerinde bulunan vakıflar şunlardır: Seyyid Ramazan Camii Vakfı, Mehmet Paşa Camii Vakfı, Seyyid Talib Camii Vakfı, Cabbarü'l Rayan Camii Vakfı, İzzeddin Camii Vakfı, Ömerü'l-Vahşi Camii Vakfı, Habbazîn (Fırıncılar) Vakfı, Mezar Vakfı, Şeyh Cevher Vakfı¹⁵³.

¹⁵¹ TK.GM. d., 30, 209a-212a.

¹⁵² Evliyâ Çelebi Seyehatnamesi, s.651.

¹⁵³ Talib Casim Muhammad el- Garib, a.g.m., s.120.

Basra’da vakıfların finansal kaynağı büyük oranda vakıf bahçelerinden elde edilen tarım ürünleriydi. Tarım ürünleri içinde de en önemli ticari ürün hurmaydı. Hurma haricinde arpa, yonca, pirinç, soğan gibi tarım ürünleri vakıflara gelir sağlamıştır. Musakkafat olarak adlandırılan dükkân, han, hamam türü akarlar oransal olarak oldukça azdır. Vakıf arsa ve arazilerinin bir kısmı doğrudan vakıf tarafından işletilirken bir kısmı da şahıslar tarafından işletilmiştir. Şahıslara verilen araziler hakkında bir izahat bulunmasa da işletilerek gelirinin vakfa aktarıldığı, işletenlere de makul bir bedel ödendiği ya da hasılatın bir kısmının bırakıldığı anlaşılmaktadır.

Vakıfların gelirlerinde bazı yıllarda düşüşler yaşanabilmekteydi. Bu durumun sebeplerinden biri tarımsal problemlerdir. Bir diğer sebep ise sel, yangın, çekirge istilası ve salgın hastalıklardır. 1865 yılında bir hafta boyunca yaşanan çekirge istilası hurma ağaçlarına ciddi zarar vermiştir. 1865 yılı mahsulünün çoğunu yok ederek miktarlarında %80 lere varan düşüşe sebep olmuştur¹⁵⁴.

Salgın hastalıklar şehirdeki birçok sektörü etkilediği gibi tamamen insan gücü ile işlenilen tarım sektörünü de önemli ölçüde etkilemiştir. 1851 yılında şehirde yaşanan kolera salgını tarım gelirlerinde uzun süreli bir düşüşe sebep olmuştur. Kolera 1865, 1871, 1875-1876, 1877 yıllarında tekrar görülmüş ve 1882 yılında en kötü haline gelmişti. 1882 yılında yaklaşık 40 bin kişinin ölümüne sebep olduğu söylenmekle birlikte şehir nüfusu göz önüne alındığında bu sayının abartılı olduğu anlaşılmaktadır. 1893 yılında kolera salgını yeniden zuhur etmiş ve 1899 yılında hurma işçileri arasında yayılmıştır. Şehri olumsuz etkileyen bir diğer salgın hastalık vebaydı. 1831 yılında en yıkıcı olduğu dönem olmuştur. Ardından 1838, 1847, 1875, 1895 ve 1910 yıllarında görülmüştür. Bu durumlar şehir yaşamını ve dolayısıyla ticari yaşamı olumsuz etkilemiştir¹⁵⁵.

Bölge bataklıklarla dolu olmasına rağmen şehirde sıtma salgını çok görülmemiştir. Ancak 1877 yılında salgın halini alarak veba ve kolera ile birleşip bölgeye ciddi zarar vermiştir. Bölge bahar mevsimlerinde Fırat ve Dicle’nin suları altında kalıyordu. 1896 yılında gerçekleşen sel en büyük ve yıkıcı olanı olmuştur. Irak’ın ekstrem şartları bir taraftan bol sularla sellere neden olurken suların çekilmesiyle kuraklık yaşanmaktaydı. 1847 yılında tüm ülkede yaşanan kuraklık ürünlerin azalmasına ve fiyatların artmasına sebep olmuştur¹⁵⁶.

¹⁵⁴ 1865 yılı BOA, EV.d., 19644; Münib Cuma Yusuf Merre, *a.g.e.*, s.188.

¹⁵⁵ Münib Cuma Yusuf Merre, *a.g.e.*, s.185-186.

¹⁵⁶ Münib Cuma Yusuf Merre, *a.g.e.*, s.187.

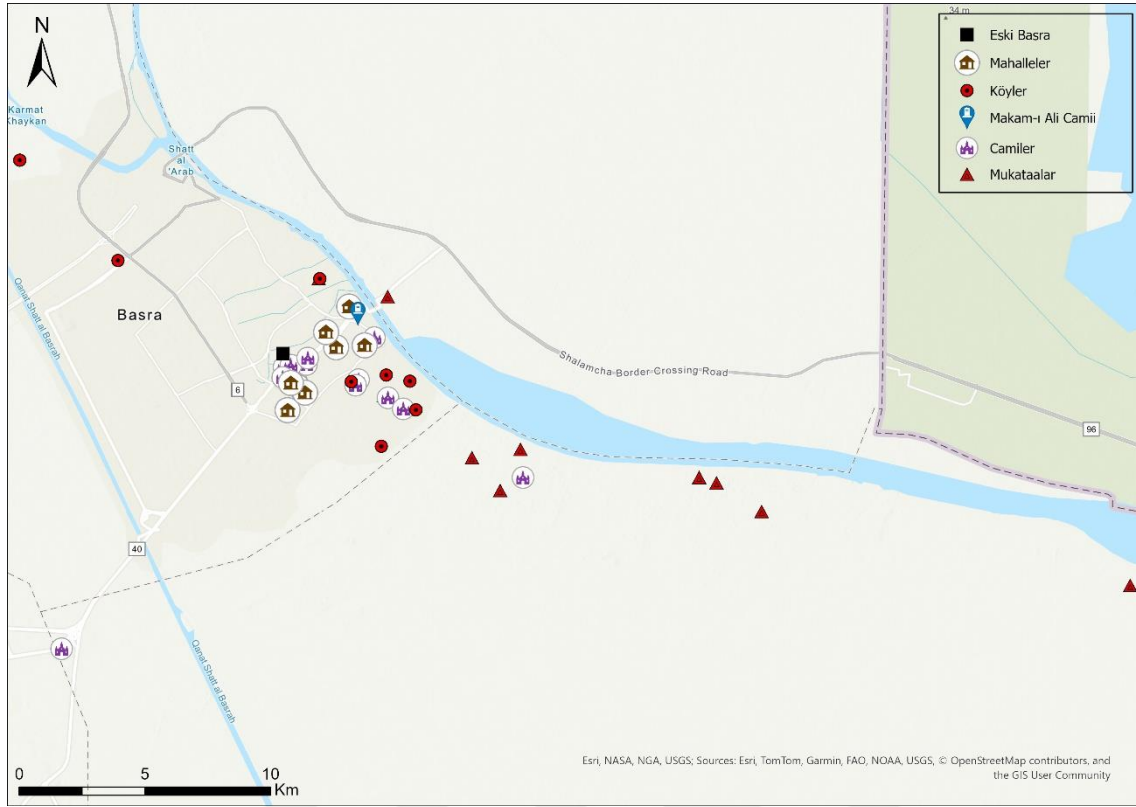
Tablo 1. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Basra’da Bulunan Cami ve Mescidler

Sıra No	Cami/Mescid Adı	Sıra No	Cami/Mescid Adı	Sıra No	Cami/Mescid Adı
1.	Abdullah Ağa (Ayas Paşa) Camii	16	Zeyn (Hacı Mehmet) Camii	31	Muhsin-i Mehasin Camii
2.	Aziz Ağa Camii	17	Feyazi (Hacı Bedir) Camii	32	Kuttül Hust Mescid/Camii
3.	Seyf Camii (Hüseyin Paşa)	18	Menavi Lacem-i Kebir Camii	33	Beziz Camii
4.	Ebu Minareteyn (Hüseyin Paşa) Camii	19	Menavi Lacem-i Sağır Camii	34	Maarif Camii
5.	Kattane Camii	20	Uveysiyan-ı Kebir Camii	35	Gönü Camii
6.	Arap Camii	21	Uveysiyan-ı Sağır Camii	36	Mecmua Camii
7.	Gasib Camii	22	Mahmud-ı Bağdadi Camii	37	Mehicran Camii
8.	Haddade Camii	23	Haffafe Camii	38	Davud Hamdani (Cedide) Camii
9.	Ganame Camii	24	Kıble Camii	39	Kut bin Ferec Camii
10.	İbn İyd Camii	25	Hoca Mahmut Efendi Camii	40	Büstan Kasab Camii
11.	Makam-ı Ali Camii	26	Farsi Camii	41	Zıriravi Mescidi
12.	Sinan Paşa (Menavi) Camii	27	Fihame Camii	42	Şeyh Mescidi
13.	Sarraci Camii	28	Cedide Camii	43	Mahalle Mescidi
14.	Cezire Camii	29	Bedriye Camii	44	Âmiye Mescidi
15.	Şeyh Abdüsselam (Abdülyan) Camii	30	Ferik el Sahir Camii	45	Karye Mescidi

Tablo 2. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra’da Bulunan Medrese, Tekke, Köprü, Makam ve Sebilhaneler

Sıra No	Eser Adı	Sıra No	Eser Adı	Sıra No	Eser Adı
1.	Hız. Zübeyr Köprüsü	5	Süleymaniye Medresesi	9	İbrahim el Halil Türbesi
2.	Zübeyr Kapısı Köprüsü	6	Rahmaniye Medresesi	10	Davud Paşa Çarşısı
3.	Gurban Köprüsü	7	Mustafa Efendi Sebilhanesi	11	Halil Ağa Bağları
4.	Hız. Ali Makamı	8	Kadiriye Tekkesi	12	Seyyid Ahmed Er Rifai Türbesi

Harita 1. Basra Vakıf Eser ve Gayrimenkulleri.

XX. yüzyıl kayıtlarında mevcut vakıfların bir kısmının konumları tespit edilmiş olup tamamının konumları tespit edilememiştir. Kazada ve bağlı köylerde tespit edilen vakıf eserler ve vakıf gayrimenkullerin konumları harita üzerinde gösterilmiştir. Eski Basra şehir yerleşimi kare ile gösterilmiştir. Vakıflarla iltisaklı mahalleler, köyler ve vakıf gayrimenkulü olarak mukataa bölgeleri de harita üzerinde gösterilmiştir. Camiler, mahalleler, köyler ve mukataa bölgelerinin ayrıntılı konumlarını gösteren haritalar tezin üçüncü bölümünde sunulmuştur. Ayrıca ekler kısmında şehre dair çizim, harita gibi görseller sunulmuştur.

3. DİNÎ HİZMETE MAHSUS VAKIFLAR

Dinî hizmet amaçlı kurulan vakıfların ekseriyetini camiler ve mescidler oluşturmaktadır. Basra’da dinî hizmet amaçlı kurulan vakıf sayısı 46’dır. Bunlardan 42’si cami vakfı olup yalnızca dört adet mescid vakfı bulunmaktadır. Bölgede cami ve mescid ayrımı keskin olmadığından bazı yapılar için cami veya mescid ayrımı yapılmasını zorlaştırmıştır. Anadolu’da minber bulunan ve hutbe okunup Cuma ve bayram namazı kılınanların cami, diğerlerinin ise mescid olarak adlandırılması usulü yaygınken Basra bölgesinde bu ayrım çok net değildir. Arap coğrafyasında genel itibarıyla camiden daha yaygın olarak mescid kelimesi kullanılmıştır. Kaynaklarda aynı vakıf için hem mescid

hem de cami ifadesi kullanılması bu durumu zorlaştırmıştır. Bu tür vakıflar “Mescid/Cami” olarak adlandırılmıştır. Daha önce cami ifadesi kullanılmayıp yalnızca mescid olarak ifade ediliyorsa mescid olarak değerlendirilmiştir.

3.1. CAMİ VE MESCİD VAKIFLARI

Osmanlı döneminde vakıf kurumlarının en yaygın ve görsel açıdan en fazla rastlanan kurumlarından biri camilerdir. Hemen hemen her mahallede bir cami ya da mescid bulunmaktadır. Mescid kelimesinin kökeni milattan önceki dönemlere kadar uzanmaktadır. Milattan önce V. yüzyılda Sami dillerinde benzer telaffuz ve anlama sahip kelimeler mevcuttur. Örneğin Yahudi papirüslerinde ve Ölüdeniz Yazmaları’nda mescid, ibadet yeri anlamında kullanılmıştır. Cami kelimesi ise çok sonraları yaklaşık X. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır¹⁵⁷. Aslında Cuma ve bayram namazlarının kılındığı büyük mescidler zaman içinde cami olarak adlandırılırken cuma ve bayram namazı kılınmayan mekânların mescid olarak adlandırılması bir gelenek halini almıştır. Osmanlı döneminde sultanların yaptırdığı büyük ibadethaneler ise selatin camisi olarak adlandırılmıştır. Diğer devlet adamlarının yaptırdığı camilere sadece bânisinin adı verilmiştir. Basra şehir merkezinde bir selatin camii bulunmamaktadır. Zira hiçbir Osmanlı sultanı Basra’ya bizzat gelmemiş ve cami yaptırmamıştır. Ancak nüfuz sahibi kişiler ya da devlet görevlileri tarafından yapılmış olan camilere örnek olarak Basra şehir merkezinde yer alan Aziz Ağa, Abdullah Ağa (Ayas Paşa), Sinan Paşa, Hüseyin Paşa camileri gösterilebilir. Osmanlılarda Cuma namazı hutbelerinin dönemin sultanının adına okunması bir hükümdarlık emaresiydi. Mescidlerde minber bulunmadığı için hutbe okunmaz, dolayısıyla Cuma namazı kılınmazdı. Bir cami yapılması aynı zamanda minber eklenip hutbe okunması anlamına geldiği için Sultanın iznine tabiydi ve berat gerekirdi. Ancak mescid tesis etmek için bölge ya da vilayet kadısının izni yeterliydi¹⁵⁸. Buna göre camilerin hepsinde sultanın izni ile tayin edilmiş bir hatibin görev yapması gerekliydi. Ancak Basra şehri camilerinin büyük kısmında hususi olarak hatiplik cihetinin bulunmadığı görülmektedir. Ebu Minareteyn, Bin Iyd, Uveysiyan-ı Sağır, Şeyh Abdüsselam, Ferik el Sahir, Davud Hamdani, Beziz, Maarif, Zeyn, Feyazi, Kible, Bedriyye, Cezire, Kut bin Ferec, Muhsin-i Mehasin, Büstan Kasab, Fihame, Farsi ve Mecmua camilerine ait vakıf kayıtlarında hitabet cihetine rastlanmamıştır. Bazı vakıf kayıtlarında durumu izah için ipuçları sunmaktadır. Menavi Lacem-i Sağır Camii

¹⁵⁷ Ahmet Önkol, Nebi Bozkurt, “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.VII, İstanbul, 1993, s.46.

¹⁵⁸ Halil İnalçık, “İstanbul: Bir İslam Şehri”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, C.IX, Aralık 2010, s.315.

Vakfı'na ait 1913 tarihli kayıta resmîyette imamet, hitabet, müezzînlîk ve hâdimlik görevlerinin bulunmasına rağmen ücretin imam ve müezzine mahsus olduğu ifade edilmektedir¹⁵⁹. Adı geçen vakıfların tamamında hatip bulunmaması düşük bir ihtimal olup cihetler olmasa da bu görevlerin camide görevli diğer kişilerce yerine getirildiği anlaşılmaktadır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Basra'da cami sayısı yaklaşık 40, mescid sayısı ise dördttür. Burada ibadethanelerin büyük çoğunluğunun cami olması yukarıda bahsedilen İran Şiiiliğine karşı alınan tedbirlerin sonucu ya da cami ve mescid ayrımının tam olarak yapılamamasının sonucu olarak görülebilir. Basra, İran'a rağmen bölgede Sünnî İslam'ın uygulanması açısından bir uç noktası, bir ileri karakol vazifesi görmüştür. Bu sebeple cami sayısı artırılarak özellikle cemaat olarak kılınan Cuma ve bayram namazlarında Sünnî İslam'ın gereklerinin topluma yayılması ve Sünnî gelenek ve göreneklerinin dinç tutulması amaçlanmıştır.

Basra kuruluşundan itibaren camilerin yaygın olduğu bir şehir olmuştur. Hatta şehrin ilk yapısının cami olduğu bilinmektedir. XVI. yüzyılda Basra şehir surları içinde yer alan Cami-i Kebir olarak adlandırılan cami Anadolu'daki ulu cami geleneğine benzemektedir. Sadece Anadolu değil Türk-İslam dünyasının tesir ettiği her yerde, Arap coğrafyasından Afganistan'da ulu cami ya da diğer adıyla *camî-i kebîr* bulmak mümkündür¹⁶⁰. Günümüzde dahi Anadolu'nun neredeyse bütün şehirlerinde tarihi çok eskilere dayanan ulu camiler mevcuttur. Şehrin fethi ya da ilhakı sonrasında inşa edilen, en eski ya da en büyük yapısı, kilisesinin camiye çevrilmesiyle oluşturulan bu kadim gelenek Osmanlı egemenliğinin olduğu çoğu yerde görülmüştür¹⁶¹. Basra, kuruluşundan itibaren İslam şehri olmasından dolayı kiliseden çevrilme ya da en büyük ibadethanenin camiye çevrilmesi durumu yaşanmamıştır.

Şehrin ve Irak'ın ilk camii olarak bilinen İmam Ali Camii Irak ve Basra tarihi için önemli konumlardandır. İslam tarihinin ilk camilerinden olması yönüyle de ayrı bir değer kazanmıştır.

¹⁵⁹ VGM. d., 166, 87.

¹⁶⁰ Ulucamiler ile ilgili daha fazla bilgi ve Anadolu'daki ulucami örnekleri için bkz. Nusret Çam, "Ulucami", *DİA*, C.XLII, İstanbul 2012.

¹⁶¹ Çam, a.g.m., s.80; İlk Osmanlı tarih kitapları arasında olan ve Osmanlı'nın ilk dönemleri için önemli bir kaynak hüviyetine sahip Aşıkpaşazade Tarihi İzmit'in alınmasının ardından Orhan Gazi'nin kiliseleri mescid yaptığını aktarmaktadır. Geleneğin yüzlerce yıldır devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Tevarih-i Âl-i Osman Aşıkpaşazâde Tarihi*, Hazırlayan: Ayşenur Kala, Kamer Yayınları, İstanbul 2013, s.88.

Camilerin ve vakıflarının yazımında ve sınıflandırılmasında iki usul tercih edilmiştir. Birinci kısımda 1850 yılı itibariyle mevcudu bilinen ve günümüze kadar devam eden camiler ve vakıfları ele alınmıştır. İkinci kısımda ise 1850 yılında mevcudu tespit edilen ancak bu tarihten sonra muhtelif sebeplerle yapısı ve varlığı kalmayıp yalnızca geliri devam eden münderis vakıflar ele alınmıştır.

3.1.1. Hz. Ali (İmam Ali) Camii/Makam Vakfı

Hicret'in 14. yılında tesis edilmiş kadim şehir Basra'nın ilk binalarından biri cami olmuştur. Hz. Ömer'in Utbe bin Gazvan'dan bir şehir kurmasını istemesi üzerine Utbe bin Gazvan tarafından şehrin yeri belirlenmiş ve 635 (Miladi) yılında kurulmuştur. Şehir hasırdan cami ve camiye bitişik vali konağı diyebileceğimiz bir ev ve bir hapishaneden meydana gelmekteydi. Burada bahsedilen binalar Basra'nın ve Irak'ın ilk İslami yapısıdır. Bölgenin doğal yapı malzemelerinden olan kamış kullanılarak inşa edilmiştir. Cami inşasına dair çeşitli görüşler mevcuttur. Cami kamıştan inşa edildiği için savaş dönemlerinde sökülüp toplanır, barış sağlandığında tekrar kurulurdu. Utbe bin Gazvan tarafından inşasının ardından M.638 yılında meydana gelen yangında kamış malzemeli yapı ortadan kalkmıştır. İstendiğinde sökülüp tekrar kurulduğu için yapının belirli bir mimari şekli yoktu. M.638-650 yılları arasında Basra Valisi Ebu Musa El-Eş'arî tarafından çamur ve kil kullanılarak yeniden inşa edildiğinde belirli bir yapı şeklini almıştı¹⁶². Ardından Ziyad bin Ebîhi tarafından M.665 yılında yıkılıp üçüncü kez duvarları taş, çatısı ahşap kullanılarak inşa edilmişti. Yapı iç zeminin toprak olmasının tozlanma ve kirlenme meydana getireceği düşünülerek Ahvaz'da Kikan Dağı'ndan getirilen taşlarla kaplanmıştı. Kurulduğu yıllarda küçük bir alanda iken Ziyad bin Ebu Süfyan caminin etrafındaki evleri yıkarak camiye büyötmüştü. Hz. Ali'nin camiye Hindistan'dan getirilmiş ahşap sütunlar eklediği bilinmektedir. Ayrıca Hz. Ali'nin yapıyı onardığı ve kıblesini tayin ettiği rivayet edilmiştir. Bu sebeple İmam Ali adını almış olduğu düşünülmektedir. Onarım ve yeniden inşa sonrasında yapının yedi hücresi ve taştan bir minaresi bulunmaktaydı. Emevî dönemi devlet adamlarından Ziyad bin Ebîh'in caminin avlusu içinde türbe yaptırdığı bilinmektedir¹⁶³.

¹⁶² El-Abbasi, a.g.e., s.34-35; Önkol, Bozkurt, a.g.m., s.49; Raşa Abdu'l-Kerim, a.g.m., s.28-35; Yıldız, a.g.e., s.56.

¹⁶³ El-Abbasi, a.g.e., s.35; 37; Rasha Abdu'l Kerim a.g.m., s.32, 36, 37; Yıldız, a.g.e., s.57.

XIX. yüzyıl sonlarına ait kayıtlarda sahabeden Talha, Enes ve Zübeyr'in türbesinin hemen bitişikteki camiye de içine alan aynı alanda olduğu belirtilmektedir. Bahsi geçen türbe Hz. Zübeyr'in türbesi olup 1898 yılında hala sağlam olduğu anlaşılmaktadır¹⁶⁴.

Camii, günümüzdeki Türkçe literatürde “Hz. Ali Cami, yerel literatürde ise جامع علي ضطوة الامام, İngilizce literatürde *Mosque of Imam Ali*, olarak bilinmektedir. Şehir taşındığı için yapı şehir dışında Zübeyr Kasabası'na yakın bir mevkide kalmıştır¹⁶⁵. Bu bilgiyi teyit eder şekilde XIV. yüzyıl seyyahlarından İbn Batuta, yapıyı şehrin iki mil dışında *kale gibi bir bina* olarak tarif etmiştir. Ardından yedi minareli olduğunu ekleyip bunun üzerine bir hikâye anlatmaktadır. İbn. Batuta, Hz. Ali Mescidi'nin en güzel mescidlerden olduğunu ve kızıl taşlarla döşenmiş geniş bir avlusunun olduğunu aktarmaktadır¹⁶⁶. Cami alanında yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde eski yapının alanı yaklaşık olarak 140X185 m. olarak tespit edilmiştir. Günümüzde caminin olduğu yerde daha küçük modern bir cami inşa edilmiştir. Eski yapı neredeyse ortadan kalkmış, geriye sadece minare olma ihtimali üzerinde durulan bir sütun kalmıştır. Bu kalıntı 1980 yılında restore edilmiştir¹⁶⁷.

Mescid olarak adlandırılan yapı için seyyahlar Cuma namazlarının kılındığını aktarmaktadır. Osmanlı Anadolu'sunda mescidlerde Cuma namazı kılınmazdı. Ancak buradaki durum bölgedeki isimlendirme kültüründen gelmektedir. Aslında kelimenin gerçek anlamına daha yakın olarak ibadethanelere mescid denilmesi yanlış olmadığı gibi Mescid-i Haram, Mescid-i Aksa, Mescid-i Nebevî adları da benzer bir geleneğin ürünüdür. Bu mescidlerin tarihi ve dinî önemi aşikardır ve yukarıda tarif edilen Cuma ve bayram namazı kılınamayan mescidler türünden değildir.

a. Cami ve Makam Vakfı

Aşar Nehri kıyısında yer alan Hz. Ali Makamı ile ona bitişik bir cami bulunmaktadır¹⁶⁸. Makamın konumunu gösteren çizim eklerde sunulmuştur. İnşa tarihi bilinmemekle birlikte Osmanlının bölgeyi topraklarına ilhakının ardından yapılan tahrir

¹⁶⁴ BOA, İ.EV., 23/46.

¹⁶⁵ مسجد خطوة الامام علي عليه السلام Imam Ali Khitwa Mosque - Google Haritalar, (Erişim tarihi: 22.11.2024)

¹⁶⁶ İbn Batuta Seyyahnamesi, s. 264-265.

¹⁶⁷ Andrew Petersen vd., “The Origins and Development of Iraq's Southern Metropolis”, s.133.

¹⁶⁸ VGM. d., 166, 60; Thabit A. J. Abdullah, *Merchants, Mamluks, and Murder The Political Economy Eighteenth-Century Basra*, Ed: Donald Quataert, Sunny, State University of New York 2001, s.21.

kayıtlarında makamın mevcut olduğu anlaşılmaktadır¹⁶⁹. Vakıf kayıtları vasıtasıyla yapının XX. yüzyılın ilk çeyreğinde varlığını sürdürdüğü anlaşılmıştır. 1892 yılında cami 4,170 kuruş, 1893 yılında 1,802 kuruş, 1894 yılında 539 kuruş harcanarak tamir edilmiştir¹⁷⁰. Makam ve cami birlikte olduğundan Şii ve Sünniler arasında zaman zaman gerginliğe sebep olmuştur. Duruma çözüm olarak 1903 yılında makam ve cami arasına bir duvar yapılmasına karar verilmiştir¹⁷¹.

Vakfın tesis amacı ve hizmet alanları genel olarak cami personel ücretinin ödenmesinin yanı sıra tuvaletlerin temizliği gibi çeşitli hizmetlerin giderilmesidir. Cami, makam, tuvaletler, dükkânlar ve diğer vakıf yapılarının tamiri ve bakımı gibi harcamaların yanı sıra aydınlatmada kullanılan yağ, abdest alma ve diğer muhtelif işlerde kullanılmak üzere ibrik, yazın serinlemek amacıyla kullanılan yelpaze ya da zemine serilmek için kullanılan hasır türü gereçlerin satın alınmasını içermektedir¹⁷². 1590 tarihli vakıf kaydında mahsulatın vakıfnameye göre müstahaklarına sarf olunduğu ifadesine ek olarak emr-i şerif vasıtasıyla da vergilerden muaf olduğu belirtilmiştir¹⁷³.

3.1.2. Abdullah Ağa (Ayas Paşa) Camii ve Vakfı

Arşiv kayıtlarında Abdullah Ağa tarafından Kattane Mahallesi'nde inşa ettirilmiş olduğu belirtilmişken, yerel çalışmalarda Seyf Mahallesi'nde olduğu ve Ayas Paşa tarafından yaptırıldığı, sonradan Abdullah Ağa tarafından yenilendiği için bu adla anıldığı ifade edilmiştir¹⁷⁴. Diğer bir yerel kaynakta ise Aşar'ın güneyinde bulunan ve Ayas Paşa (1546-1549) tarafından yaptırıldığı, zaman içinde harap olduğu ve Abdullah Ağa (1749-1799) tarafından yenilendiği için Abdullah Ağa adıyla anıldığı ifade edilmiştir¹⁷⁵. Bir diğer yerel Arap kaynağında caminin 1546 yılında Ayas Paşa tarafından Hasan-ı Basri ruhuna yaptırıldığı belirtilmiştir¹⁷⁶. Bu yerel kaynaklar Ayas Paşa Camii'nin sonradan yenilendiği ve Abdullah Ağa Camii olarak anılmaya başlandığı noktasında birleşmektedir. Ancak yapının konumu bir kaynakta Seyf Mahallesinde, diğer kaynakta Aşar Mahallesi'nde gösterilmiştir. Bu iki çelişkili bilgiden bağımsız olarak Abdullah Ağa

¹⁶⁹ 1590 tarihli tahrir defteri. Bkz:TK.GM. d., 30, 213b. Demirdöğen, a.g.e., s.288.

¹⁷⁰ BOA, EV.d., 39266, 36, 54, 58, 109.

¹⁷¹ BOA, ŞD., 164/37.

¹⁷² BOA, EV.d., 39266, 20494; Y.PRK.,EV., 2/54.

¹⁷³ TK.GM. d., 30, 213b; Demirdöğen, a.g.e., s.288.

¹⁷⁴ BOA, İ.EV., 3/49; Samarraî, a.g.e., s.36.

¹⁷⁵ Talib Casim Muhammad el-Garib, a.g.m., s.120.

¹⁷⁶ Vamiz Sarhan Ziyab, a.g.m., s.70.

Camii konumu Osmanlı arşiv kayıtlarında Kattane Mahallesi'nde gösterilmiştir. Seyf ve Kattane mahallesi birbirine oldukça yakın iki merkez mahalle iken Aşar şehrin diğer ucunda yer almaktadır. Bu halde yapının konumu Seyf ya da Kattane mahallelerinden birinde ya da arasında bir yerdedir.

Vakfın adı kayıtlarda *Hacı Abdullah Ağa* olarak da geçmektedir¹⁷⁷. Abdullah Ağa, 1793 yılında Basra'da mütesellim olarak görev yapmış devlet adamlarındandır¹⁷⁸. Yapı günümüzde yaklaşık olarak 500 m²'dir. Camide bir de ayrı olarak kadınlar bölümü bulunmaktadır. Batı avlusunda geniş bir bahçe yer almaktadır. Kuzey girişinde abdesthane imam ve hatip odası bulunmaktadır. Cami yol genişletme çalışmaları sırasında 1970'lerde yıkılmıştır¹⁷⁹.

Cami vakfı ise Ayas Paşa tarafından kurulmuştur. Masraf kalemlerinden yola çıkılarak caminin ve tuvaletlerinin bakımı, tamiri, temizliği, akarların tamiri, camide görevli imam, hatip, müezzin, hâdim, devirhân ve sakanın ücretini karşılayarak sürdürülebilirliğini sağlamak maksadıyla işlediği söylenebilir. Ayrıca vakfın harcamaları arasında cuma günleri Kur'an okunması ve Ramazan aylarında yapılan fazladan hizmetler vakfın dinî hizmetleri arasındadır. Aydınlatma için kullanılan yağ ve muhtelif işlerde kullanılmak üzere ibrik ve yaz sıcaklarında ihtiyaç duyulan yelpaze, zemine serilmek için hasır, su kuyusuna ip ve iskele gibi levazımata satın alınması vakfın diğer hizmetlerini ihtiva etmektedir¹⁸⁰.

XVI ve XVII. yüzyıllarda kadronun daha geniş olduğu anlaşılmaktadır. Nazır (Basra kadısı) , müteveli, iki imam, dört müezzin, hatip, kâtip, câbi, yedi cüzhân, iki devirhân, sermahfil, iki bevvab, dört hâdim, mektep muallimi, muarraf, mektep halifesi, iki saka ile birlikte 31 kişiden oluşan bir personel bulunmaktaydı¹⁸¹. XX. yüzyılda ise cihazların birçoğu ortadan kalkmıştır. İmam, hatip, müezzin, devirhân, hâdim ile beş cihaz, saka ile bir görevliye düşmüştür. Vakıf mütevellileri nadiren takip edilebilmiştir¹⁸².

¹⁷⁷ BOA, EV.d., 15456, 1b.

¹⁷⁸ Basra Vilayeti Salnamesi, 1318/1900, s.196; Eroğlu ve vd., *a.g.e.*, s.62, 65.

¹⁷⁹ Samarrai, *a.g.e.*, s.36.

¹⁸⁰ BOA, EV.d., 39266; 15131; 16126; 16124; 19157.

¹⁸¹ Vamiz Sarhan Ziyab, *a.g.m.*, s.70.

¹⁸² BOA, EV.d., 15131; 15456; 16126; 19643.

3.1.3. Aziz Ağa Camii ve Vakfı

Yapının ilk bânisi bilinmemekte olup ikinci bânisi yapıya da adını veren Aziz Ağa'dır. Davud Paşa'nın kölelerinden olan Aziz Ağa Basra'da mütesellimlik görevinde bulunmuş devlet adamlarındandır. 1824 yılında göreve başlayan Aziz Ağa şehre geldiğinde yapının harap halde bulunduğu bilinmektedir. Bu halde yapının 1824 yılından çok önce inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Aziz Ağa tarafından yeniden inşa edilmiş olduğundan bu adla anılmaya başlanmıştır¹⁸³. Basra'nın Kut semtinde bulunmaktadır. Pazarın yakınında bulunduğu için *Mezad Camii* olarak da anılmıştır. Harim kısmı yaklaşık olarak 210 m²'dir. Yapı dahilinde odalar ve abdesthane bulunmaktadır. Bitişğinde han ve dükkânlar olan yapı, Basra şehir merkezinde Kazım Ağa Çarşısı'nda¹⁸⁴ yer almasına rağmen günümüzdeki konumuna ulaşamamıştır. Ayrıca cami, 1969 yılında tekrar yenilenmiştir¹⁸⁵.

Vakfın hizmetleri arasında caminin, hanın ve dükkânların tamiri, araziler ve bağların bakımı, işletilmesi mahsulün ambarlara nakli, aydınlatma için yağ, yaz aylarında serinlemek için kullanılan yelpaze, yere sermek için hasır, su taşımak ya da ısıtmak için kullanılan ibrik satın alınması gibi muhtelif hizmetler mevcuttur. *Vazife-i tekke-i Kadiriyye* olarak ifade edilen Kadiriye Tekkesi'nin yeme içme masrafları ve tekkede çalışan personel için ödeme yapılmış olduğu anlaşılmaktadır¹⁸⁶.

Aziz Ağa'nın diğer camiler için kurmuş olduğu bir vakıf daha bulunmaktadır. Maharzi Camii, Habibullah Camii, Cabbaratü'l-Rayan Camii, Bladü'l-Yas, Ömerü'l-Vahşi camilerine gelir sağlamak için Mişrak, Seymer, Ziyaliye, Abbasiye ve Ümmü'l-Cebbabi'de gelirler vakfetmiştir¹⁸⁷.

Vakıf hayrat ve akarları 1857 yılı ile 1900 yılı arasında defalarca tamir geçirmiştir. Bazı dönemler kısmi tamirler yapılmış iken bazı dönemlerde daha kapsamlı tamirler yapılmıştır. Akar ve hayratın tamirlerine dair bilgiler aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

¹⁸³ Basra Vilayeti Salnamesi, 1318/1900, s.197; Mehmet Hurşit Paşa, *a.g.e.*, s.4; Talib Casim Muhammad el- Garib, *a.g.m.*, s.122.

¹⁸⁴ BOA, EV.d., 39266, s.27, 36.

¹⁸⁵ Samarraî, *a.g.e.*, s.40.

¹⁸⁶ BOA, EV.d., 15131, 1b, 2a; 16126, 2a, 2b; 20494, 1b; 39266.

¹⁸⁷ Talib Casim Muhammad el- Garib, *a.g.m.*, s.120.

Tablo 3. Aziz Ağa Vakfı Akarları ve Hayratının Tamirleri

Yıl	Vakıf Akar ve Hayratının Tamir Harcamaları (kuruş)						
	Cami	Cami Tuvaletleri	Medrese	Kahvehane	Dükkânlar	Han	Kadiriyye Tekkesi
1857	843						
1866	1876						
1867	2165	208	672,5				
1875		700					
1891		100		561			
1892					1467	303	
1893		1368				1156	1500
1894	575				1301	4547	1368
1898						14000	
1900						4805	

Kaynak: BOA, İ.EV., 18/35, 2; BOA, EV.d., 37073, 6, 27, 53, 92, 116, 121, 124, 132; 34968, 1b; 20228, 1b; 19643, 1b; 16124, 9b.

3.1.4. Sarraci Camii ve Vakfı

Sarraci Cami, İbn Güvaz tarafından Basra'ya bağlı Sarraci Mahallesi'nde inşa edilmiş olup Basra'nın en eski ikinci camii olarak bilinmektedir¹⁸⁸ Günümüzde Ebulhasib kasabası yolu üzerinde yer almaktadır¹⁸⁹. 14 Temmuz 2023 tarihinde yol genişletme çalışmaları sırasında caminin minaresi yıkılmıştır¹⁹⁰.

Vakfın hizmet alanları camide personel ücretini karşılamak, hayrat ve akarların tamir edilmesini sağlamak, yelpaze, hasır gibi levazımatı satın almak ve caminin aydınlatılması için kullanılan yağ masraflarını karşılamak olarak sıralanabilir. Vakfın akarları arasında Sarraci Mahallesi'nde hurma bağı bulunmakta ve mukataa ile işletilmektedir. Bundan başka bir arazi daha bulunmakta ve yonca, arpa tarımının yanında hurma tarımı da yapılmıştır. Ayn ceziresinde, Umr Nehrinde, Harise'de, Kibasiye'de, Ebulhasib'de araziler vakfa gelir sağlamıştır¹⁹¹.

¹⁸⁸ Sarraci Mahallesi tezin üçüncü bölümünde tanıtılmıştır. BOA, Y.PRK.EV., 2/54-3; EV.d., 39266, 5; BOA, EV.d., 37073, 5.

¹⁸⁹ السراجي جامع Map - Mosque - Abu Al-Khaseeb District, Iraq (mapcarta.com), Erişim tarihi: 21.11.2024.

¹⁹⁰ 300 yıllık minarenin yıkılması toplumun tepkisini çekmiştir. Tepkilerin artması neticesinde yetkililer cami minaresinin aslına benzer şekilde yeniden inşa edileceğini taahhüt etmişlerdir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. 300 yıllık Irak cami minaresinin yol genişletme için yıkılması yerel halkı öfkelenirdi | Reuters; The demolition of the minaret of Al-Siraji Mosque in Basra sparks widespread anger in the Iraqi street | West Observer; 1727'de inşa edilen Basra'daki Al-Siraji Camii yıkılıyor - Irak ve Dinar İlgili Haberler - Dinar Vets Mesaj Panosu, 'İnsanlığa karşı suç': Iraklılar, Basra'da 300 yıllık minarenin yıkılmasına öfkelenildi (thenationalnews.com), Erişim Tarihi: 16.12.2023.

¹⁹¹ Talib Casim Muhammad el- Garib, a.g.m., s.120.

3.1.5. Seyf (Hüseyin Paşa) Camii ve Vakfı

Osmanlılar 1612 yılında Basra'nın yönetimini belirli şartlarla soyu Selçuklulara dayanan Efrasiyab ailesine ocaklık olarak vermişti. Efrasiyab ve oğulları şehri Osmanlı paşası olarak yönetmişlerdi. Efrasiyab'ın oğullarından biri olan Ali Paşa'nın oğlu Hüseyin Paşa 1645'te şehrin yönetimini devralmış ve 1666 yılına kadar yönetimde kalmıştır¹⁹². Basra beylerbeyi Hüseyin Paşa tarafından yaptırılan caminin inşa tarihi bilinmemekle birlikte beylerbeyliği döneminde yaptırmış olma ihtimali yüksektir¹⁹³. Ancak caminin isminin yazıldığı tabelada inşa tarihi 1898 yılı olarak gösterilmektedir¹⁹⁴. Tabela muhtemelen yenileme sonrasında yapılmıştır. Yüksek avlularla çevrili yapının alanı yaklaşık 500 m² olup harim kısmı yaklaşık olarak 240 m²'dir. Ahşap ve tuğla ile kaplı bir mihrap ve yanında küçük bir minberin bulunduğu aktarılmaktadır. Camide imam, müezzin ve hâdim için bir oda bulunmaktadır¹⁹⁵. Kapıların dış duvarları betonarme binalarda kullanılan sıva ile kaplıdır. Kare formunda yukarı doğru incelen bir şekil sunan minarenin sonradan yapılmış olduğu çok açıktır. Giriş kapısının metal malzemeden yapılmış olduğu altındaki paslanmadan anlaşılmaktadır. Yapının tarihsel kimliği tamamen bozulmuş, harap haldedir. XIX. yüzyılda bitişiğinde bir kahvehane bulunan cami şehir merkezinde eski Basra olarak bilinen alanda yer almaktadır¹⁹⁶.

Hüseyin Paşa tarafından tesis edilen vakıf hizmetleri arasında imam, müezzin ve saka ücretlerinin ödenmesi bulunmaktadır. Diğer hizmetler ise caminin aydınlatması için yağ tedariki, yelpaze, ibrik ve diğer levazımatın satın alınması olarak sıralanabilir. Bunlar haricinde cami, tuvaletler ve kahvehanenin tamir ve temizlik masraflarının karşılanması diğer önemli hizmet alanlarıdır. Bağlardaki hurmaların toplanıp ambarlara taşınması için harcanan ücret gibi masraflar da vakfın rutin masrafları arasındadır¹⁹⁷.

¹⁹² Rudi Matthee, "Between Arabs, Turks and Iranians: The town of Basra, 1600-1700", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, C.LXIX, S.1, 2006, pp.63-67; Rudi Matthee, "1600-1700 Yıllarında Araplar, Türkler ve İranlılar Arasında Basra Şehri", Çev: İlker Külbilge, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S.4, Temmuz 2018, 170-176; Emirhan Özçelik, "Silahdar Kara Mustafa Paşa'nın Basra Seferleri ve Basra Eyaleti'nin İntizamı (1667-1671)", *Kadim*, S.4, Ekim 2022, s.7-9.

¹⁹³ BOA, Y.PRK.EV., 2/54-1

¹⁹⁴ Bkz. Ek.13.

¹⁹⁵ Google Haritalar yerel rehber Sharaf Aldeen, <https://maps.app.goo.gl/hz7D9zbqjikwrPFN7>, (Erişim tarihi: 08.01.2025).

¹⁹⁶ BOA, EV.d., 39266, 44; جامع السيف - Google Haritalar, (Erişim tarihi: 22.11.2024).

¹⁹⁷ BOA, EV.d., 15131, 2b, 16126, 2a, 20494, 1b, 39266, 2, 7.; Y.PRK.EV., 2/54-1.

Tablo 4. Seyf Cami Vakfı'nın Tamirleri¹⁹⁸

Yıl	Tamir Edilen Eser		
	Saka hane	Kahvehane	Cami
1855	x	x	
1857		x	
1866			x
1891		x	
1893			x
1895			x

Kaynak: BOA, EV.d., 15456, 2b; 19643, 1b; 36586, 2; 16124, 9a; İ.EV., 9/48; ŞD., 133/82.

3.1.6. Ebu Minareteyn Camii ve Vakfı

1645-1666 yılları arasında Basra Beylerbeyi olarak görev yapmış olan Hüseyin Paşa tarafından şehir merkezinde inşa ettirilmiştir. Kaynaklarda *Hüseyin Paşa* cami olarak da yer almaktadır¹⁹⁹. Caminin iki adet abidevi taç kapısı bulunmakta olup kapıların birinin dış sütununda caminin adı جامع ذي المنارتين (Zul Minareteyn) şeklinde yazılıdır²⁰⁰. İki kapı arasında kapalı avlu şeklinde olan yapının harim kısmı yaklaşık olarak 350 m²'dir²⁰¹. Üzerinde işlemler bulunan ahşap kapılardan birinin durumu oldukça iyi iken diğeri yıpranmıştır. Avluya açılan iki büyük kapının birinde çok yoğun çini işlemler bulunmaktadır. Çini işlemlerin bazı kısımları tahrip olmuş ve dökülmüştür. Diğer kapıda ise daha az çini işleme mevcuttur. Taş olan taç kapı sütunları zeminden yukarı neredeyse yarısına kadar sıva ile kaplanmıştır. Kapının birinde kitabe bulunurken diğerinde Arapça ve İngilizce bilgilendirme metni bulunmaktadır. Yüksek avlular sayesinde oldukça güvenli bir alan sunan yapının iç avlu duvarlarının bazı kısımları oldukça harap olmuştur. Yapının dış görünüşü radyo vericileri, hoparlör sistemi, aydınlatma ışıkları gibi elektronik cihaz ve kablo kirliliği ile tahrip edilmiştir. İç avlunun ortasında ve kenarlarında palmiye ağaçları bulunmaktadır. Harim kısmı dışına göre oldukça temiz ve sağlam durumdadır. İçeride pik ağacından işlemeli Anadolu'dakilere benzer bir minber bulunmaktadır. İç mekânın hemen dışında avlunun bir kısmını kaplayan demir direkler üzerine inşa edilmiş

¹⁹⁸ BOA, EV.d., 15456, 2b; 19643, 1b; 36586, 2; 16124, 9a; BOA, İ.EV., 9/48; ŞD., 133/82.

¹⁹⁹ BOA, EV.d., 39266, 3; Y.PRK.EV., 2/54-3.

²⁰⁰ Cami taç kapıları eklerde sunulmuştur.

²⁰¹ Yapıyı güncel olarak gören, fotoğraflayan ve mimari olarak inceleyen Google Haritalar yerel rehberi sharaf Aldeen, <https://maps.app.goo.gl/7NL5QjbPoB84dxCEA>, (Erişim Tarihi: 08.01.2025).

gölgelelik şeklinde bir alan bulunmaktadır²⁰². Camii günümüzde Basra şehir merkezinde *Sabhat el-Arab* mahallesinde aynı isimle yer almaktadır²⁰³.

XIX. yüzyılın sonlarında eğitimin yaygınlaştırılması düşüncesi bağlamında camilerin gayri resmi eğitim fonksiyonu bazı camilerde resmi hale getirilmiştir. Bunun bir örneği de Ebu Minareteyn Camii olmuştur. 1891 yılında dinî fonksiyonuna ilaveten Basra İkinci İptidai Mektebi adıyla 34 öğrencisi olan bir eğitim kurumu hüviyetine sahip olmuştur. Muallim olarak cami imamı görevlendirilmemiş olup özel olarak bir muallim tayin edilmiştir²⁰⁴. İnşa edildiği dönemde nadir görülen iki minareye sahip olması caminin adlandırılmasında etkili olmuştur.

İmam, hatip, müezzin, vaiz, devirhân ve saka ücretlerinin ödenmesi temel hizmetlerin başında gelmektedir. Ardından cami ve dahilindeki tuvaletlerin tamir, bakım ve temizliği, aydınlatma için yağ, ibrik, yelpaze, hasır, küp gibi levazımatın satın alınması caminin işlerliği açısından önemli diğer vakıf hizmetleridir. Yapının bulunduğu arazinin vergisinin de vakıf tarafından karşılandığı bilinmektedir²⁰⁵.

3.1.7. Kattane Camii ve Vakfı

Basra şehir merkezinde pamuk tüccarlarının olduğu Kattane Çarşısı'nda bulunmaktadır Vakıf kayıtlarında Adile Hatun tarafından yaptırıldığı bilgisi bulunmaktadır²⁰⁶. Yerel kaynaklarda caminin Seyyid Osman Ağa tarafından yaptırıldığı ifade edilmektedir²⁰⁷. Adını içinde bulunduğu çarşıdan almış olup bitişiğinde dükkânlar ve bir çay evi bulunmaktadır²⁰⁸. Cami yaklaşık olarak 160 m² olup avlu içinde imam ve vaiz için birer oda bulunmaktadır²⁰⁹. Günümüzde şehir merkezinde yer almaktadır²¹⁰. Camiye ait görseller ekler kısmında sunulmuştur.

Vakfın hizmet alanları cami görevlilerinin ücretlerinin ödenmesi, tuvaletler ile birlikte caminin temizlik ve tamiri, ibrik, küp, yelpaze, hasır ve aydınlatmada kullanılan

²⁰² Burada yapılan tasvirler için Google Haritalar'daki yerel rehberlerin çekmiş olduğu fotoğraflar ve vermiş oldukları bilgilerden istifade edilmiştir. bkz. *جامع ذي المنارتين* - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 08.01.2025).

²⁰³ Caminin güncel konumu için bkz. *جامع ذي المنارتين* - Google Haritalar, (Erişim tarihi: 20.07.2024).

²⁰⁴ Basra Vilayeti Salnamesi, 1309/1891, s.337.

²⁰⁵ BOA, EV.d., 15131, 3a, 16126, 3a, 20494, 1b; 39266, 3, 7, 11, 15, 19, 23, 27, 32, 35, 40, 53, 58, 63, 68, 76, 80; Y.PRK.EV., 2/54-3.

²⁰⁶ BOA, EV.d., 39266, 15131, 16126; Y.PRK.EV., 2/54.

²⁰⁷ Talib Casim Muhammad el-Garib, a.g.m., s.127; Münib Cuma Yusuf Merre, a.g.e., s.341.

²⁰⁸ BOA, Y.PRK.EV., 2/54-1; EV.d., 39266, 3, 27; BOA, EV.d., 37073, 6.

²⁰⁹ Samarraî, a.g.e., s.38.

²¹⁰ Caminin konumu için bkz: Alqtanh mosque - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 18.01.2025).

yağ gibi cami için gerekli olan gereçlerin temininden oluşmaktadır. Vakıftan ücret alan imam, müezzin, hâdim ve saka olmak üzere dört cami görevlisi bulunmaktadır²¹¹.

3.1.8. Arab Camii ve Vakfı

Arşiv kayıtlarında Müntefik Sancağı'ndaki Arap şeyhleri tarafından yaptırılmış olduğu belirtilse de²¹². Evliya Çelebi, 1671 yılında şehri ziyaretinde camiden bahsederek bizzat Hz. Ömer yapısı olduğunu aktarmıştır. Farklı bir kaynakta ise 1541 yılında Muhanna b. Rahma tarafından inşa edildiği bildirilmektedir²¹³. Bir diğer yerel kaynak da benzer bilgiler vermektedir. Buna göre cami Müntefik şeyhlerinden olan Şeyh Muhanna b. Rahma tarafından 1513-1519 yılları arasında inşa edilmiştir²¹⁴. Arap Şehitleri Cami olarak da bilinmektedir. Cami şehir merkezinde Seymer mahallesinde yer almaktadır²¹⁵. Harim kısmı 750 m² gibi büyük bir alanı kaplamaktadır. Avlu içinde imam, vaiz ve hizmetliler için odalar bulunmaktadır. Günümüzde büyük bir kubbesi ve 30 metre uzunluğunda minaresi olan cami taş yapı olarak inşa edilmiştir²¹⁶.

Caminin idamesi için gerekli imam, devirhân, müezzin ve hâdimden oluşan personel ücretlerinin ödenmesi, yelpaze, ibrik ve yağ gibi levazımatın temin edilmesi vakfın hizmetleri arasındadır. Temel hizmetlerden bir diğeri ise caminin tamir edilmesi ve bu sayede sürekliliğinin sağlanmasıdır. 1857 yılında caminin bazı kısımları 731 kuruş²¹⁷, 1886 yılında 8,000 kuruş bedelle tamir edilmiştir²¹⁸. Benzer şekilde Cami, 1893 yılında namaz kılınamayacak derecede harap olduğu için tamir edilmesine karar verilmiştir. Tamir için gereken 40,760 kuruşun 12,701 kuruşu vakıf kasasından karşılanmış, kalan meblağ ise vakfın gelecek yıllardaki gelirlerinden karşılanmak üzere mahalli evkaf sandığından karşılanarak tamiri gerçekleştirilmiştir²¹⁹.

²¹¹ BOA, EV.d., 39266, 15131, 16126; Y.PRK.EV., 2/54.

²¹² BOA, Y.PRK.EV., 2/54-1; EV.d., 39266, 3.

²¹³ Samarraî, *a.g.e.*, s.22.

²¹⁴ Vamiz Sarhan Ziyab, *a.g.m.*, s.63-64.

²¹⁵ Konum bilgisi için bkz. <https://maps.app.goo.gl/q82tCvcibjEgMFbp7>. (Erişim tarihi 21.07.2024).

²¹⁶ Samarraî, *a.g.e.*, s.22; Buradaki bilgilerin bir kısmı Google haritalardaki yerel rehberler tarafından çekilen fotoğraflar ve yazılan bilgilerden istifade edilerek oluşturulmuştur. Google Haritalar, <https://maps.app.goo.gl/b8B5D8MipDS1u5bW7>, Yerel rehber Sharaf Aldeen, <https://maps.app.goo.gl/N1LRYDMEXP2kzPVv5>, (Erişim Tarihi: 09.01.2025).

²¹⁷ BOA, EV.d., 16124, 3a.

²¹⁸ BOA, İ.ŞD., 79, 4666.

²¹⁹ BOA, İ.EV., 5/13, 2, 3; ŞD., 127/43.

3.1.9. Gasib Camii ve Vakfı

Cami Basra şehir merkezinde yaptırılmış olup bânisinin ismiyle anılmaktadır²²⁰. Cami vakfı, imam, saka ve müezzin ücretlerini karşılamak maksadıyla tesis edilmiştir. Vakfın masraf defterlerinde düzenli olarak cami görevli ücretlerinin ödendiği görülmektedir. Bunun dışında caminin idamesi için gerekli levazımatın temini, aydınlatma için yağ temini ve yapının eskiyen kısımlarının tamiri gibi hizmetler vakfın diğer önemli hizmetleridir. Bu hizmetlerin karşılanması için kurucu tarafından vakfedilen malların çoğunluğu arazi ve hurma bağlarından oluşmaktadır. Dolayısıyla vakıf gelirlerinin ekseriyeti arazi ve hurma bağlarından elde edilmiştir. Beraziye Köyü, Sai Mahallesi, Musra Mahallesi, Sarraci, Meytan, Yusufan ve Ribat'ta bulunan bağlarda hurma tarımı yapılmaktadır. Bunlar haricinde Kazzaze Çarşısı'nda üç adet dükkân, Seymer Çarşısı'nda biri kasap dükkânı olmak üzere üç adet dükkân, yine Seymer Mahallesi'nde iltizamla işletilen akar vakfın müsakkafat türü akarlarını oluşturmaktadır²²¹.

3.1.10. Haddade Camii ve vakfı

Haddade (الحدادة جامع) demirci anlamına gelmektedir. Cami, adını tam ortasında bulunduğu demirciler çarşısından almıştır. Yerel çalışmalarda caminin 1765 yılından önce Muhammet (Mehmet) Mimi adıyla var olduğunu, etrafında demirci esnafının çoğalmasıyla bu adı aldığı ifade edilmektedir²²². Osmanlı arşiv kayıtlarında da İbn-i Mimi tarafından inşa ettirildiği teyit edilebilmiştir²²³. Günümüzde Seymer Mahallesi'nde yer almakta olup hala demirciler çarşısı olarak bilinen mahal cami çevresindedir²²⁴. Cami alanı yaklaşık olarak 180 m²'dir²²⁵. 1781 yılında Seyyid Abdüllatif tarafından yıkılmıştır. Daha sonra yapı, demirci, fırıncı esnafının yardımı ve Hamdan'daki vakıf arazi gelirleri ile yeniden inşa edilmiştir²²⁶.

İmam, hatip ve saka ücretlerini karşılamının yanı sıra bakım, onarım ve temizliğini yapmak da vakfın hizmet alanına girmektedir. Dükkân gibi müsakkafat, arazi ve bağ gibi müsteğıllat türü vakıf akarlarının tamir, bakım işleri vakfın

²²⁰ BOA, EV.d., 39266, 86; 27689, 21. Caminin bânisi ile ilgili bilgiye ulaşılamamıştır.

²²¹ BOA, EV.d., 15131, 3b, 4a; 16126, 3b, 4a; 16124, 3a; 20494, 1b.

²²² Talib Casim Muhammad el-Garib, a.g.m., s.127.

²²³ BOA, EV.d., 15131, 4a.

²²⁴ Eserin konumu için bkz: الحدادة - Google Haritalar, Erişim Tarihi: 14.10.2024.

²²⁵ Samarraî, a.g.e., s.43.

²²⁶ Talib Casim Muhammad el-Garib, a.g.m., s.128.

sorumluluğundadır. Vakfın tasarrufunda bulunan hurma bağlarının vergi ödemesi, cami için gerekli ibrik, hasır, küp gibi levazımatın satın alınması caminin işlerliği açısından hayati öneme sahiptir. 1857 yılında caminin bazı kısımları ile vakıf dükkânlardan tamire ihtiyacı olanlar tamir edilmiştir. Caminin tamiri için 370 kuruş, dükkânların tamiri için 334 kuruş harcanmıştır²²⁷. Muhtemelen 1857 yılından sonra tekrar tamir edilmediğinden 1893 yılında camii neredeyse tamamen yıkılmış vaziyete gelmiş ve yeniden inşası gerekmiştir. Yapılan ön incelemelerde tamir için gereken meblağ 26,000 kuruş olarak tespit edilmiştir. Ancak tamirin aynı bedelle emaneten yapılması daha yararlı olacağı için inşaatın emaneten²²⁸ yapılmasına karar verilmiştir²²⁹.

3.1.11. Ganame Camii ve Vakfı

Basra şehir merkezinde Mişrak Mahallesi'nde inşa edilmiştir²³⁰. Arapça bir kelime olan ganem (غنم) küçük baş hayvanlar için kullanılmıştır. Bu tür hayvanların satıldığı bu pazarda bulunması sebebiyle bu adla anılmıştır²³¹. Caminin banisi tarafından imam ücretinin karşılanması ve caminin sürekliliğini sağlanması maksadıyla vakıf tesis edilmiştir. Vakfın en temel hizmetleri arasında cami personeli olarak imam ücretinin karşılanması bulunmaktadır. Personel olarak hatibin zaman zaman kayıtlara yansıdığı görülmektedir. Cami personeli haricinde Ramazan ayında halka yapılan çeşitli ikramlar, cami aydınlatması için yağ temini, yelpaze, ibrik, küp, ip gibi levazımatın temini vakfın diğer hizmetleri arasındadır²³².

Tarım arazileri ve hurma bağlarından meydana gelen vakıf akarları Münife ve Ebter mahallelerinde yer almaktadır. Münife'deki bağlar icareteyn usulüne göre işletilmekte iken Ebter'deki bağlar icare-i vahide usulüne göre işletilmiştir²³³. Vakfın hurma bağlarında 204 adet hurma ağacı bulunmakta olup bunların 94 tanesi Mişrak'ta, 40 adeti Hamdan'da bulunmaktadır. Bunlardan başka üç adet Mişrak'ta, iki adet de saray yakınına dükkân vakıf akarları arasındadır²³⁴.

²²⁷ BOA, EV.d., 16124, 3b.

²²⁸ Münakasa yolu ile ihale yapılan tamir ya da yeniden inşa işlemlerinde inşaatın münakasa meclisince daha düşük bedelle inşa edilebileceği tespit edilirse inşaat işinden anlayan bir memur tayin edilerek işlem emaneten yapılabilmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kayra Kirpi, *II. Abdülhamid Dönemi Ebniye Nizamnammeleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2020, s.71.

²²⁹ BOA, İ.EV., 23/38, 1, 3.

²³⁰ Caminin konumu için bkz: جامع الغنامة - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 09.01.2025).

²³¹ Talib Casim Muhammad el-Garib, a.g.m., s.128-129.

²³² BOA, EV.d., 16126, 5a, 20494, 2a.

²³³ BOA, EV.d., 23734, 5a; 24996, 4.

²³⁴ Vamiz Sarhan Ziyab, a.g.m., s.76.

3.1.12. Bin İyd Mescid/Camii ve Vakfı

Basra şehir merkezinde Mişrak Mahallesi'nde Molla Ahmed bin Muhammed tarafından 1774 yılında yaptırılmıştır. 1802 yılında Şeyh Salih bin İyd'in adını alarak bu adla anılmıştır²³⁵. Yüksek avlularla çeviri olan yapının günümüzde harim kısmı yaklaşık olarak 12 metre genişliğinde altı metre uzunluğundadır. Harim haricinde bir imam odası ve bir de depo olarak kullanılan oda bulunmaktadır. Yapının görseli için ekler kısmına bakınız²³⁶.

Vakfın hizmet alanları cami imam ücretinin karşılanması, caminin tamiri ve temizliği, ibrik, küp, yağ ve hasır gibi çeşitli levazımatın temini olarak sıralanabilir. Bu hizmetleri karşılamak için ise muhtelif yerlerde arazi ve bağlar akar olarak vakfedilmiştir. Vakıf akarlarının bir kısmı arazi ve hurma tarımı yapılan bağlardan oluşmaktadır. Vakfın Sarraci, Uveysiyan ve Ebter'de mukataa ile işletilen bağlara ilaveten Ümmünniac Köyü'nde hurma bağları bulunmaktadır. Arazilerden başka Uveysiyan'da dokuz adet dükkân ve caminin yanında dört ev vakıf akarları arasındadır²³⁷.

3.1.13. Sinan Paşa Camii ve Vakfı

Basra Beylerbeyliği yapan Sinan Paşa tarafından Menavi Paşa Mahallesi'nde inşa ettirilmiştir. Bu sebeple Menavi Paşa Camii olarak da bilinmektedir²³⁸. Caminin inşa tarihi bilinmemekle birlikte Sinan Paşa'nın görev süresinde inşa edilmiş olması muhtemeldir. Sinan Paşa, 1579-1581, 1591 ve 1605 yıllarında Basra'da beylerbeyliği görevinde bulunmuştur²³⁹. Yerel araştırmalarda Sinan Paşa Camii'nin inşası 1551 yılı olarak gösterilmesine rağmen bu tarihte Sinan Paşa'nın görevde olmadığı anlaşılmaktadır²⁴⁰. Cami inşa tarihi kesin olarak bilinmese de 1579 ile 1605 yıllar arasında olması kuvvetle muhtemeldir. Kaynaklarda Menavi Paşa Cami olarak da anılmaktadır²⁴¹. Günümüzde mahalle ve cami aynı isimle anılmakta anılmaktadır²⁴². Sinan Paşa'nın şehirde bundan başka iki camii daha bulunmaktadır²⁴³. Bunlardan biri

²³⁵ BOA, EV.d., 15131, 5a; 39266, 4; Talib Casim Muhammad el-Garib, a.g.m., s.140-141.

²³⁶ Bu bilgiler Google Haritalar'daki yerel rehber qaisa 1200 adlı kullanıcı tarafından Aralık 2012 tarihinde aktarılmıştır. جامع بن عبد - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 09.01.2025).

²³⁷ BOA, EV.d., 15131, 5a, 16126, 4b, 20494, 2a; Münib Cuma Yusuf Merre, a.g.e., s.342.

²³⁸ BOA, EV.d., 36586, 8; 19644, 2b.

²³⁹ Demirdöğen, a.g.e., s.72-74.

²⁴⁰ Samarrai, a.g.e., s.23.

²⁴¹ BOA, EV.d., 39266, 28.

²⁴² Caminin tam konumu için bkz. <https://maps.app.goo.gl/QaQxybtdzbxAct69>. Erişim tarihi 30.07.2024.

²⁴³ Samarrai, a.g.e., s.23.

Farsi Camii, diğeri Beraziye Camii'dir. Beraziye mahallesinin yeri tespit edilmişken bu adla bir vakıf kayıtlara geçmemiştir.

Sinan Paşa tarafından caminin ihtiyaçlarının karşılanması için tesis edilen vakfın en önemli hizmeti imam, hatip, müezzin ve hâdim ücretlerinin karşılanmasıdır. Cami ve tuvaletlerinin temizliği, tamiri hayratın sürekliliği açısından önemli hizmetlerdendir. Ramazan aylarında yapılan çeşitli harcamalar, ibrik, yelpaze, küp, yağ gibi levazımâtın satın alınması vakfın diğeri önemli hizmet alanlarıdır. Vakfın cami dışında da hizmetleri bulunmaktadır. Muğire'de bulunan bağ gelirinden yine Muğire'de bulunan şeyhe yıllık belirli bir miktar ödeme yapılmıştır. Ayrıca vakıftan Basra Eyaleti mal sandığına senelik olarak vergi ödendiği anlaşılmaktadır²⁴⁴.

Vakfın yukarıda sayılan hizmetlerinin karşılanması için gerekli olan maddi kaynak vakıf hurmalıkları ve tarım arazilerinden elde edilmiştir. Muğire, Bedriye ve muhtelif yerlerdeki hurma bağları vakıf akarları arasındadır²⁴⁵. Caminin harap hale gelmesiyle 1870 yılında tamir edilmiştir. Tamir için gerekli 35,985 kuruş vakfın kasasından karşılanmıştır²⁴⁶.

3.1.14. Uveysiyan-ı Kebir Camii ve Vakfı

Şeyh Casim tarafından Basra şehir merkezinde Uveysiyan'da inşa edilmiştir²⁴⁷. Günümüzde Uveysiyan (عويسيان) mahallesinde yer almaktadır²⁴⁸. Yapının banisi tarafından hayratın gelecek nesillere aktarılıp idamesinin sağlanması gayesiyle tesis edilen vakfın en önemli hizmeti cami personel ödemelerinden oluşmaktadır. İbrik, küp, yelpaze ve yağ gibi levazımâtın temini vakfın diğeri hizmetleridir²⁴⁹.

Vakıf hizmetlerinin sağlanabilmesi maksadıyla şehrin farklı yerlerinde hurma bağları vakfedilmiştir. Sarraci'de bulunan bir bağ mukataa ile işletilmekte ve önemli derecede gelir sağlamaktadır. Vakfın diğeri hurma bağları ise Şafi, Ümmülgasib ve

²⁴⁴ BOA, EV.d., 39266, 15131, 16126, 25401, 19644, 21528, 21527, 23732, 23734, 5476, 25558, 26784, 36586, 37073; Y.PRK.EV., 2/54.

²⁴⁵ BOA, EV.d., 20494, 2a.

²⁴⁶ BOA, İ.DH., 609/42436.

²⁴⁷ BOA, Y.PRK.EV., 2/54-3.

²⁴⁸ Caminin tam konumu için bkz. جامع عويسيان - Google Haritalar. Erişim tarihi: 30.07.2024.

²⁴⁹ BOA, EV.d., 39266, 15131, 16126, 16124, 25401, 19644, 20494, 21528, 21527, 23732, 23734, 5476, 25558, 26784, 36586, 37073; Y.PRK.EV., 2/54.

Uveysiyan'da bulunmaktadır. Akarlar arasında hurma bağları haricinde sebze tarımı yapılan araziler de bulunmaktadır²⁵⁰.

3.1.15. Uveysiyan-ı Sağır Camii ve Vakfı

Uveysiyan'da bulunan diğer vakıf camiidir. Vakıfta ücretli olarak görev yapan yalnızca cami imamı bulunmaktadır. İmamet vazifesi 1854 yılı ile 1867 yılı arasında devam etmiştir. 1867 yılı sonrasında ise personel kaydı bulunmamaktadır. Vakıf akarı olarak Sarraci Mukataası ve Uveysiyan Mukataası'nda hurma bağları bulunmaktadır. Akarlardan bir kısmı ise icare-i vahide usulünce işletilmiştir. Bunlardan başka arsalar üzerinde bulunan haneler ve ambarlar kiraya verilerek işletilmiştir²⁵¹.

3.1.16. Şeyh Abdüsselam Camii ve Vakfı

Şeyh Abdüsselam tarafından inşa ettirilen cami Abdülyan'da bulunmaktadır. Caminin isimlendirmesinde bânisinin adı ve bulunduğu yer belirleyici olmuştur. Kaynaklarda *Abdülyan* adıyla da geçmektedir²⁵². Cami günümüzde mevcut değildir.

Şeyh Abdüsselam tarafından tesis edilen vakfın temel hizmetleri cami personel ücretinin ödenmesi ve tamirlerin yapılmasıdır. Aydınlatma için yağ, yaz aylarında serinlemek amacıyla kullanılan yelpaze, su küpü gibi çeşitli levazımatın temini vakfın diğer rutin hizmetlerini oluşturmaktadır. Hizmetleri sağlamak için Sarraci ve Abdülyan'da hurma bağları vakfedilmiştir. Mevkufun tamamı hurma bağlarından oluşmakta olup müsakkafat türü akar mevcut değildir²⁵³.

3.1.17. Ferik El Sahir Camii ve Vakfı

Cami, tesis edenin ismiyle değil bulunduğu yer adıyla anılmıştır. Basra şehir merkezinde yer alan Sarraci Mahallesi'ndeki Ferik EL-Sahir adlı yerde bulunmaktadır²⁵⁴.

²⁵⁰ BOA, EV.d., 39266, 15131, 16126, 16124, 25401, 19644, 20494, 21528, 21527, 23732, 23734, 5476, 25558, 26784, 36586, 37073; Y.PRK.EV., 2/54.

²⁵¹ BOA, EV.d., 39266, 15131, 16126, 16124, 25401, 19644, 20494, 21528, 21527, 23732, 23734, 5476, 25558, 26784, 36586, 37073; Y.PRK.EV., 2/54.

²⁵² BOA, EV.d., 39266, 5

²⁵³ BOA, EV.d., 39266, 15131, 16126, 16124, 25401, 19644, 20494, 21528, 21527, 23732, 23734, 5476, 25558, 26784, 36586, 37073; Y.PRK.EV., 2/54.

²⁵⁴ BOA, EV.d., 16126, 9b, 39266, 13; Y.PRK.EV., 2/54-3.

Cami vakfı imam ücretini karşılamak dışında caminin aydınlatması için yağ, yaz sıcaklarında ferahlamak için yelpaze, hasır, su küpü gibi levazımatın temin edilmesi diğer önemli hizmetlerdir. Sayılan hizmetlerin temini ve caminin gelecek nesillere aktarılması için vâkıf tarafından arazi ve hurma bağları vakfedilmiştir. Caminin bulunduğu yer olan Ferik'te ve farklı yerlerde hurma bağları bulunmaktadır. Akarların bir kısmı icare-i vahide ile işletilirken, bir kısmı da icareteyn ile işletilmiştir²⁵⁵.

3.1.18. Mehicran (Karye) Camii ve Vakfı

Seyyid Hüseyin tarafından Mehicran'da yaptırılan cami *Karye* adıyla da bilinmekte olup bazı kayıtlarda mescid olarak tarif edilmiştir²⁵⁶. Vakıf akarları arasında Mehicran'da ve Hamdan'da hurma bağları bulunmaktadır. Akarların bir kısmı icare-i vahide ile işletilirken diğer kısmı mukataa ile işletilmiştir²⁵⁷. Cami 1892 yılında 5,452 kuruş bedelle tamir edilmiştir²⁵⁸.

3.1.19. Davud Hamdânî (Cedide) Mescid/Camii ve Vakfı

Kufe'li râvî Davud Hamdânî tarafından Basra'ya bağlı Hamdan'da tesis edilmiştir²⁵⁹. Bazı kayıtlarda mescid olarak ifade edilmekle birlikte *Cedide Camii* ismiyle de anılmıştır. Vakfın akar birikiminin zayıf olduğu görülmektedir. Hamdan'da bulunan hurma bağlarından bir kısmı icare-i vahide ile işletilmiştir²⁶⁰.

3.1.20. Beziz Camii ve Vakfı

Molla Reha tarafından Basra'ya bağlı Hamdan'da tesis edilmiştir. Caminin çeşitli masraflarını gidermek maksadıyla tesis edilen vakfın akarları arazi ve hurma bağlarından oluşmaktadır. Hamdan'da bulunan hurma bağlarının bir kısmı icare-i vahide ile işletilirken, diğer kısmı mukataa ile işletilmiştir²⁶¹.

²⁵⁵ BOA, EV.d., 39266, 15131, 16126, 16124, 25401, 19644, 20494, 21528, 21527, 23732, 23734, 5476, 25558, 26784, 36586, 37073; Y.PRK.EV., 2/54.

²⁵⁶ BOA, Y.PRK.EV., 2/54-3; EV.d., 39266, 5; EV.d., 21527, 4a; EV.d., 23734, 4b; EV.d., 25401, 4.

²⁵⁷ BOA, EV.d., 39266, 15131, 16126, 16124, 25401, 19644, 20494, 21528, 21527, 23732, 23734, 5476, 25558, 26784, 36586, 37073; Y.PRK.EV., 2/54.

²⁵⁸ BOA, İ.EV., 2/17; BEO, 124/9249.

²⁵⁹ BOA, Y.PRK.EV., 2/54-3; EV.d., 39266, 5. Tam adı Abdullah b. Dâvud Hamdâni el-Hureybî'dir. M.744'te Kufe'de doğup büyümüş daha sonra Basra'da yaşamıştır. Bkz. Search results for عبد الله بن داود الخريبي; Abdullah bin Davud bin Amer bin Alrabee Alhamdani Alkhuraibi.

²⁶⁰ BOA, EV.d., 23734, 39266; Y.PRK.EV., 2/54.

²⁶¹ BOA, Y.PRK.EV., 2/54-3; EV.d., 16126, 7b; BOA, EV.d., 36586, 8.

Masraf kalemleri incelendiğinde 1857 yılında toplam harcamanın %89,47'si²⁶², 1865 yılında ise %97'si personel ücreti olduğu anlaşılmaktadır²⁶³. 1893 yılında vergi ödemesi yıllık harcamanın yaklaşık olarak %62'sini oluşturmuştur²⁶⁴. Benzer durum 1894 yılında da mevcuttur. Yıllık harcamanın yaklaşık olarak %65'i vergi ödemesidir²⁶⁵.

3.1.21. Maarif Mescid/Camii ve Vakfı

Mola Hamid tarafından Hamdan'da bulunan Maarif Köyü'nde tesis edilmiştir²⁶⁶. Adını buradan alan yapı kaynaklarda mescid olarak da geçmiştir. Yapının günümüzdeki yeri tespit edilememiştir. Aynı adla şehir merkezinde bir cami olsa da Hamdan ve Şehir merkezi arasındaki mesafenin uzaklığı göz önüne alındığında aynı cami olma ihtimalinin zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Caminin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla tesis edilen vakfın Sarraci, Hamdan ve farklı yerlerde hurma bağları bulunmaktadır²⁶⁷.

3.1.22. Zeyn Mescid/Camii ve Vakfı

Hacı Mehmet tarafından Basra'ya bağlı Zeyn köyünde inşa edilmiştir²⁶⁸. Cami günümüzde mevcut olmadığı için konumu tespit edilememiştir. Ancak Basra'nın güneyinde Zeyn adında yerleşim alanı bulunmaktadır. Buranın adı geçen Zeyn Köyü olması ihtimali yüksektir.

Vakıf personeli olarak cami imamı yaklaşık olarak aylık 70 kuruş ücret almıştır. İmamet vazifesi 1867 yılından itibaren kayıtlara yansımış olup 1900 yılına dek devam etmiştir. 1867 yılında Hacı Nazır Efendi, 1890 yılından 1900 yılına kadar Molla Casim görevde kalmıştır²⁶⁹.

²⁶² BOA, EV.d., 16126, 7b.

²⁶³ BOA, EV.d., 19643, 3a.

²⁶⁴ BOA, EV.d., 39266, 95.

²⁶⁵ BOA, EV.d., 39266, 126.

²⁶⁶ BOA, EV.d., 39266, 38; BOA, EV.d., 37073, 5.

²⁶⁷ BOA, EV.d., 39266, 15131, 16126, 16124, 25401, 19644, 20494, 21528, 21527, 23732, 23734, 5476, 25558, 26784, 36586, 37073; Y.PRK.EV., 2/54.

²⁶⁸ BOA, Y.PRK.EV., 2/54-3; EV.d., 39266, 6, 38.

²⁶⁹ 1867 yılı BOA, EV.d., 20228, 2b. 1890 yılı BOA, Y.PRK.EV., 2/54-3; 1891-1894 yılı BOA, EV.d., 39266, 6, 8, 14, 21, 30, 38, 41, 48, 56, 66, 79, 81, 95, 103, 111, 119, 127; 27689, 9. 1896 yılı BOA, EV.d., 36586, 10. 1900 yılı BOA, EV.d., 37073, 5.

3.1.23. Feyazi Camii ve Vakfı

Hacı Bedir tarafından Basra'ya bağlı Feyazi Köyü'nde tesis edilen yapı günümüze ulaşmamıştır²⁷⁰. Cami için tesis edilen vakfın hizmetleri arasında cami imam ücretinin ödemesi, ramazan aylarında yapılan harcamalar, yağ, hasır, yelpaze, ibrik gibi muhtelif gereçlerin temin edilmesi vakfın genel hizmetlerini ihtiva etmektedir. Vakıf akarları arasında Feyazi'de arazi ve hurma bağları bulunmaktadır²⁷¹.

3.1.24. Menavi Lacem-i Kebir Camii ve Vakfı

Şeyh Abdullah tarafından Basra şehir merkezindeki Menavi Lacem'de inşa ettirilmiştir²⁷². Günümüzde aynı adlı mahallede yer almaktadır²⁷³. Caminin ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla tesis edilen vakfın akarları arasında hurma bağları ve araziler bulunmaktadır. Menavi Lacem'de iki adet hurma bağının yanı sıra meyvelik ve arazi de vakfın akarları arasındadır. Bağlardan hurma haricinde yonca ve meyve elde edilmiştir²⁷⁴.

3.1.25. Menavi Lacem-i Sağır Camii ve Vakfı

Menavi Lacem mahallesi büyük (Kebîr) ve küçük (sağır) olmak üzere iki mahalleden oluşmaktadır. cami, küçük olan mahalle mahallenin adıyla anılmış olup günümüzde aynı mahallede yer almaktadır²⁷⁵.

Caminin muhtelif ihtiyaçlarının karşılanması için tesis edilen vakfın hizmetleri genel itibarıyla imam ücretinin ödenmesi, caminin aydınlatılması için yağ, kandil, fitil temini, ramazan aylarında fazladan yapılan çeşitli harcamalar ve yelpaze, hasır, ibrik gibi gereçlerin satın alınmasından ibarettir. Bu hizmetlerin sağlanması için vakfedilen akarlar ise arazi ve hurmalıklardan meydana gelmektedir. Menavi Lacem'de bir hurma bağı, Çiftçi Yusuf tarafından işletilen bir bağ ve bir meyvelik vakfın akarları arasındadır²⁷⁶.

²⁷⁰ BOA, Y.PRK.EV., 2/54-3; EV.d., 39266, 21; BOA, EV.d., 37073, 5.

²⁷¹ BOA, Y.PRK.EV., 2/54-3; EV.d., 39266, 34968, 39266, 37073, 21528, 21527, 23734, 25462, 25401, 25605.

²⁷² BOA, EV.d., 39266, 87; 37073, 4.

²⁷³ Caminin günümüzdeki konumu için bkz. Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 30.11.2024).

²⁷⁴ BOA, EV.d., 15131, 16126, 20494, 19643, 19644, 20228, 24494, 21528, 23734, 24996, 25476, 34968.

²⁷⁵ BOA, EV.d., 27689, 6. Caminin günümüzdeki konumu için bkz. جامع مناوي لجم الصغير - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 30.11.2024).

²⁷⁶ BOA, EV.d., 15131, 16126, 20494, 19643, 19644, 20228, 24494, 21527, 21528, 23734, 24996, 25476, 37073, 34968, 36586.

3.1.26. Mahile Mescidi ve Vakfı

Kaynaklarda caminin bulunduğu yer açık olarak ifade edilmemiştir. Akarlarının büyük bir kısmının Hamdan'da bulunması mescidin de burada bulunabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Vakfın akarları büyük oranda hurma bağlarından oluşmakta ve bir kısmı icare-i vahide usulü ile işletilirken bir kısmı ise mukataa usulüne göre işletilmiştir. Vakıf harcamalarında imam, hatip gibi görevliler için ödeme yapılmamış olması bu cihetler için vakfiyede bir şart olmadığını göstermektedir. Bu görevler için ayrıca bir vakfa rastlanmamıştır²⁷⁷.

3.1.27. Şeyh Mescidi ve Vakfı

Mescid ve vakfına ait sınırlı bilgiye ulaşılmıştır. Bazı kayıtlarda cami olarak da geçmektedir²⁷⁸. Akarlarının Hamdan'da olması yapının da burada olduğunu düşündürmektedir. Vakfın akarları arasında hurma bağları mevcuttur. Bağlardan elde edilen gelirler aşağıdaki grafikte gösterilmiştir. Kayıtlarda vezai fi olmayan vakıf sınıfında yer almıştır. Mescidde görevli olmadığına göre vakıf gelirleri mescidin aydınlatma gibi çeşitli giderleri için harcanmış olmalıdır²⁷⁹.

3.1.28. Âmiye Mescidi ve Vakfı

Âmiye'de tesis edilmiş, adını da buradan almıştır. Vakfın akarları aynı adlı yerde bulunan hurma bağlarından oluşmaktadır. Akarlarının bir kısmı icare-i vâhide ile işletilirken kir kısım akarlar da mukataa usulüne göre işletilmiştir. Hurma bağlarından elde edilen gelirler aşağıdaki grafikte gösterilmiştir. Bu vakıf da vezai fi olmayanlar sınıfındadır. Harcama kayıtları bulunmadığı için hizmetleri de bilinmemektedir. Ancak vakıf gelirleri mescidin aydınlatması, seccade, ibrik gibi muhtelif gereçlerin temini için harcanmıştır²⁸⁰.

3.1.29. Karye Mescidi ve Vakfı

Mehicran'daki *Karye Camii* ile karıştırılsa da ikisi farklıdır. Bazı kayıtlarda cami olarak ifade edilse de mescid daha yaygın kullanılmıştır. Görev tevcihine rastlanmamış

²⁷⁷ BOA, EV.d., 19644, 20494, 21528, 23734, 25558, 25401.

²⁷⁸ BOA, EV.d., 21528, 5a.

²⁷⁹ BOA, EV.d., 21528, 20494, 25558, 25532.

²⁸⁰ BOA, EV.d., 21527, 21528, 25605, 25401.

olup bazı kayıtlarda vazifesiz olan vakıflar sınıfında yer almıştır. Vakıf akarları Hamdan Mukataası'daki hurma bağlarından meydana gelmiştir²⁸¹.

3.2. MÜNDERİS OLAN CAMİ VE MESCİD VAKIFLARI

Münderis olmuş vakıf gelirleri eğitimin yaygınlaştırılması ve modernizasyonunda maddi kaynak ihtiyacına cevap olarak ortaya çıkmıştır. Münderis vakıflar, hayratı kullanılmayacak ölçüde harap olan, ya da hayır işlevini yitirmiş vakıfları tarif etmektedir.

Art arda çıkan nizamnamelerde ifade edilen hususların başında eğitimin yaygınlaştırılması, özellikle iptidai mekteplerinin çoğaltılması ve mevcutlarının idamesi için gereken finansman ihtiyacı gelmiştir. Bu bağlamda 1 Eylül 1869 yılında yürürlüğe giren Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 192. Maddesinde bu hususa açıklık getirilmiştir. Yeni eğitim sistemi için uygun görülen kaynaklardan ilki devlet hazinesi, ikincisi vergiler, üçüncüsü yerel vakıflardan sağlanan gelirler, dördüncüsü bağışlar ve yüksek okul ve sultanilerden alınacak öğrenim ücretleri olarak açıklanmıştır²⁸². Nizamnamede birçok gelir kaynağı ön görülse de işleyişte bunların etkisinin yeteri ölçüde olmadığı görülmüştür. Yerel vakıflar olarak işaret edilen aslında bir şekilde âtıl kalan, kullanılmayan ya da mutasarrıfı kalmayıp haksız olarak birilerine gelir olmuş münderis vakıflardır. Münderis vakıflar tezkire ve talimatlarla düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. 1874 tarihli Bâb-ı Âli tezkiresinde münderis vakıflara dair usul tespiti yapılan ilk resmî düzenleme olduğu bilinmektedir. Buna göre tevliyeti evlada şart edilmiş zaviyelerden binası mevcut olanların ihyası ve zâviyedarlık görevine eğitimi uygun olan kişilerin tayini yapılarak devam ettirilmesi uygun görülürken binası kalmayıp sadece adı kalan zaviyelerin başkasına tevcihi usule aykırı görülmüştür. Bu tür zaviyelerin hasılatı ile herkesin istifade edebileceği okul yapılması uygun görülmüştür²⁸³. Ardından 1882 tarihli Evkaf-ı Münderise Talimatı yayımlanmıştır. Talimatta sıbyan mekteplerinin sayısının yeterli olmadığı ve yenilerinin açılarak sayısının çoğaltılması ve bu sayede halkın cehaletten kurtarılmasının önemi vurgulanmıştır. Ayrıca eğitim kalitesinin geliştirilmesi için İstanbul'da bulunan iptidai mekteplerinin örnek alınması, dinî eğitimlerin yanı sıra ziraat, sanayi, ticaret, coğrafya eğitimlerinin verilmesi ve her türlü

²⁸¹ BOA, EV.d., 19643, 21528, 25558.

²⁸² Özdemir, Güler, *a.g.m.*, s.116; Esma Parmaksız, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler*, Basılmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2008, s.48.

²⁸³ Özdemir, Güler, *a.g.m.*, s.116.

ihtiyaca cevap verebilecek ziraat, ticaret ve sanayi mekteplerinin açılmasının gerekliliği ifade edilmiştir. Talimatta hangi vakıfların münderis kapsamında değerlendirileceğine dair de açıklamalar bulunmaktadır. Evlatlık vakıflarda vâkıfın şartına uyulması esas alınmış, evlatlık olmayan, hayır şartında umumi düzeyde toplumun yararlanması için tesis edilen cami, medrese, mektep, köprü, çeşme gibi eserlerin ihtiyaçları karşılandıktan sonra fazla meblağın bir kısmının mütevelliyeye, kalanının ise maarif sandığına aktarılması uygun görülmüştür²⁸⁴. Talimatta temas edilen diğer kısım vakıflar toplumun genelini ilgilendirmeyen, zaman içinde önemini ve işlevini kaybetmiş, gelirleri bir kısım kişiler için haksız olarak akara dönüşmüş vakıflardır. Tekke, kervansaray ve zaviye gibi yapıların tamiri ve ihyasına lüzum görülmemiş, kaynaklarının doğrudan maarife aktarılmasına karar verilmiştir.

Talimatta ifade edilen hususların Basra’da uygulanmasında birtakım farklılıklar yaşanmıştır. Örneğin umum yararına olan vakıfların tamir edilmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması, ardından fazla kalan paranın nezarete gönderilmesi uygun görülmüşken Süleymaniye ve Rahmaniye medreseleri gelirleri oldukça yüksek olması ve tamir için ekonomik güçleri fazlasıyla yetecek olmasına rağmen münderis vakıf sınıfına alınmış ve gelirleri nezarete aktarılmıştır²⁸⁵. İki medrese, 17 cami, bir mescid ve Halil Ağa Bağları ile toplam 21 adet vakıf münderis sınıfına alınmıştır. Bunlardan bir kısmı 1892-1893 yıllarında yeniden inşa çalışmaları ile faal hale getirilmişken diğer kısmı ortadan kalkmıştır. Yeniden inşa edilip faal olanların ise büyük çoğunluğunun büyük camiler olduğu anlaşılmıştır.

3.2.1. Kible Cami ve Vakfı

Basra şehir merkezinde Seymer ile Sabhatü’l-Arab mahallelerini ayıran Cumhuriyet Caddesi’ne bakmakta, polis karakolu ile büyük Basra pazarı arasında yer almaktadır²⁸⁶. Uzun süre âtil kalması, eserinin artık hizmet veremeyecek kadar eskimesi neticesinde 1855 yılında münderis vakıflar sınıfına girmiştir. Ancak vakıf gelirlerinin

²⁸⁴ *Evkaf-ı Münderise Talimatı 1325*, İstanbul: Büyükşehir Belediye Kitaplığı, MC Osm K.01164, s.4; *Evkaf-ı Münderise Talimatı 1323*, İstanbul: Büyükşehir Belediye Kitaplığı, MC Osm K.01163. 1323, 1325 tarihli bu iki kaynak aslında aynı talimatın sureti olup aynıdır. Yakup Karataş, “Sultan II. Abdülhamid’in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkaf-ı Münderisenin Maarife Terki”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.57, Eylül 2016, s.1843.

²⁸⁵ BOA, EV.d., 27689, 14.

²⁸⁶ Caminin konumunu görmek için bkz: <https://maps.app.goo.gl/7UKNRNRzGLXRXS638>, (Erişim tarihi: 14.10.2024).

tamamına el koyulmamış, cami işlerliğinin sağlanmasına özen gösterilmiştir. Bu sayede tamir ve yenilemeler geçirerek günümüze ulaşmıştır. 1884 yılına ait kayıtlarda mescid olarak da tarif edilen yapının günümüzdeki durumu ve mimarisi yeniden inşa edilmiş olduğunu göstermektedir²⁸⁷. Camiye ait görsel eklerde sunulmuştur.

Muğire ve Mişrak mahallelerinde hurma bağları ve araziler vakfın akarları arasında olup akarların bir kısmının icare-i vahide usulüne göre işletildiği bilinmektedir. Vakfın harcamaları cami imam ücretinin ödenmesi, aydınlatma için kullanılan kandil, yağ, fitil, ibrik ve seccade gibi çeşitli gereçlerin temini iken 1856 yılından 1867 yılına kadar imam bulunmadığı için personel ücreti ödenmemiştir. Bağdan elde edilen gelirler cami için kullanılamayınca yıllar içinde birikmiştir. Bu paranın bir kısmı bağların tamiri, hurmaların nakli, depolanması gibi akarların harcamaları için kullanılırken bir kısmı ise caminin yeniden inşası için kullanılmıştır. Caminin inşası için 1893 yılında 10,668 kuruş, 1894 yılında 5,352 kuruş harcanmıştır²⁸⁸.

3.2.2. Hoca Mahmut Efendi Camii ve Vakfı

Hoca Mahmut Efendi tarafından Basra şehir merkezinde Menavi Paşa Mahallesi'nde inşa edilmiştir²⁸⁹. Yerel Arap kaynakları Hoca Mahmut Efendi'nin Basra valisi olduğunu ifade etse de Osmanlı arşiv çalışmalarında bu adla bir Basra valisi bulunmamaktadır. Caminin alanı yaklaşık olarak 160 m² olup, imam, vaiz, müezzin ve hizmetli için birer oda mevcuttur. 1973 yılında Vakıflar Dairesi Başkanlığı tarafından yenilenmiştir²⁹⁰. Uzun süre âtil kalmış ve 1870 yılından sonra munderis vakıflar sınıfına alınmıştır. 1894 yılına kadar bu şekilde devam eden cami bu tarihten sonra yeniden inşa edilip faal hale getirilmiştir²⁹¹. İlk olarak 1892 yılında 2,568 kuruş harcanarak çatı ve kapı tamiri yapılan cami 1894 yılında 2,400 kuruş daha harcanarak yeniden inşa edilmiştir²⁹². 1856 yılında toplam vakıf harcamasının %91'i personel ödemesidir. 1866 yılında ise bu oranın %49'a düşmesine tamir harcamaları sebep olmuştur²⁹³.

²⁸⁷ BOA, EV.d., 25401, 4; 19643, 3b.

²⁸⁸ BOA, EV.d., 39266, 95, 103, 111, 127.

²⁸⁹ BOA, EV.d., 27689, 12.

²⁹⁰ Samarrai, *a.g.e.*, s.46.

²⁹¹ BOA, Y.PRK.EV., 2/54-3; EV.d., 39266, 103.

²⁹² BOA, EV.d., 39266, 38, 56.

²⁹³ BOA, EV.d., 19643, 2a.

3.2.3. Bedriye Camii ve Vakfı

Hacı Bedir tarafından Hamdan'a bağlı Feyazi' köyünde tesis edilmiştir²⁹⁴. 1854 yılından itibaren hizmeti ve binası kalmadığı için indiras kaydı düşülmüştür. Bu tarihten sonra gelirleri evkaf hazinesine aktarılmıştır²⁹⁵. Vakfın akarları arasında icare-i vahide ile işletilen hurma bağlarına ilaveten Hamdan'da mukataa ile işletilen hurma bağları yer almaktadır. 1855 yılında cami harap olmasından dolayı münderis olmuş, uzun yıllar tamir yapılmamıştır. 1903 yılında 11,300 kuruş bedelle büyük bir tamir yapıldığı bilinmektedir²⁹⁶.

3.2.4. Cezire Mescid/Cami ve Vakfı

Bazı kayıtlarda mescid olarak ifade edilen Cami Hamdan'da bulunmaktadır²⁹⁷. Eski adı El-Cezire olan caminin, Cami el-Kuds olarak değiştiği ve 1719 yılında 750 m² alan üzerinde inşa edilmiş olduğu belirtilmektedir²⁹⁸. İnşa edildiği tarihlerde kamış ve kerpiç olarak inşa edilmişken günümüzde dört direk üzerine oturtulmuş kubbeli bir yapı bulunmaktadır.

1854 yılında vakfın indiras kaydı düşülmüş olsa da sonraki yıllarda da faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Cami personeli olarak İmam ve müezzin bulunmakla birlikte düzenli olarak kayıtlara yansımamıştır. 1854 yılında imam, 1857 yılında müezzin kaydı mevcuttur²⁹⁹. Münderis vakıflar sınıfına dahil olduktan sonra gelirleri evkaf hazinesine aktarılmıştır³⁰⁰. Vakfın akarları icare-i vahide ile işletilen hurma bağlarına ilaveten Hamdan'da mukataa ile işletilen hurma bağı bulunmaktadır.

3.2.5. Kut Bin Ferec Cami ve Vakfı

Hamdan'da yer alan cami, bazı kayıtlarda mescid olarak ifade edilmektedir³⁰¹. Günümüzde Hamdan'da *Kut Ümmü Ferec* adında bir mescid bulunmakta olup bunların aynı mescid olması muhtemeldir³⁰². İmam ücretinin ödenmesi, camide aydınlatma için

²⁹⁴ BOA, EV.d., 36586, 10.

²⁹⁵ BOA, EV.d., 27689, 15.

²⁹⁶ BOA, İ.EV., 33/9, 1, 2.

²⁹⁷ BOA, EV.d., 21527, 4a; BOA, EV.d., 25401, 4.

²⁹⁸ Google Haritalar, yerel rehber, محمد كنعان adlı kullanıcı. Bkz: <https://maps.app.goo.gl/5LpSQ5gqaNQ6vksU8>, (Erişim Tarihi: 09.01.2025).

²⁹⁹ BOA, EV.d., 15131, 9a, 16126, 8a.

³⁰⁰ BOA, EV.d., 27689, 15.

³⁰¹ BOA, EV.d., 23734, 4a.

³⁰² Mescidin konumu için bkz: مسجد كوت أم فرج - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 07.01.2025).

kullanılan yağ, fitil, kandil, hasır, seccade, ibrik gibi levazımatın temin edilmesi vakfın hizmetleri arasındadır. Vakıf hizmetlerinin yerine getirilmesi için hurma bahçeleri ve araziler vakfedilmiştir. Hurma haricinde tahıl ürünleri ve nar gibi ürünlerin tarımı yapılmıştır. Akarlar arasında bulunan Hamdan'daki hurma bahçesi cami imamı Abdürrezzak Efendi tasarrufunda işletilmiştir. Bundan başka Kut'ta bir hurma bağı daha bulunmaktadır.

1871 yılından itibaren münderis vakıflar sınıfına girmiş olduğundan bu tarihten itibaren imamlık vazifesi kesilerek gelirleri evkaf hazinesine aktarılmıştır³⁰³. Ancak 1892 yılında ise imamın aylık 25 kuruş ücret almış olması imamet cihetinin yeniden faaliyete geçtiğini göstermektedir.

3.2.6. Küngü Cami ve vakfı

Cami, Mişrak Mahallesi'nde bulunmaktadır. Harap hale geldiği için 1883 yılında münderis vakıf sınıfına alınmış ve gelirleri Evkaf Nezareti'ne aktarılmıştır. Bu tarihten sonra imamet ve hitabet cihetleri itibari olarak devam etmiştir. Ancak sakalık ücreti bir süre daha devam etmiş, 1885 yılında kesilmiştir³⁰⁴. Aradan on yıl geçtikten sonra 1893 yılında cami 30,500, kuruş bedel ile yeniden inşa edilmiş ve faal hale getirilmiştir³⁰⁵. Ancak yapının bazı kısımlarının tamiri eksik kaldığı anlaşılmış ve ardından 1896 yılında tekrar tamirat başlatılmıştır. Vakfın mevcut parası daha önceki tamirata harcandığı için 18,094 kuruş olan tamir bedelinin mahalli evkaf sandığından karşılanması uygun görülmüştür. Söz konusu meblağın vakfın gelecek yıllardaki hasılatından mal sandığına peyder pey ödemesi kararlaştırılmıştır³⁰⁶. Vakıf bu tarihten itibaren Evkaf Nezareti tarafından idare edilmeye başlanmıştır³⁰⁷. Sarraci Mukataası ve dahilindeki Meytan ve Beraziye köylerinde bulunan hurma bağları, şehir merkezinde üç adet dükkân vakfın akarlarını oluşturmaktadır³⁰⁸.

³⁰³ BOA, EV.d., 27689, 15.

³⁰⁴ BOA, EV.d., 27689, 12.

³⁰⁵ BOA, İ.EV., 3/49, 1, 2.

³⁰⁶ BOA, İ.EV., 15/31, 1, 2.

³⁰⁷ BOA, İ.EV., 15/31, 1, 2, 39266, 95; Y.PRK.EV., 2/54-3/2.

³⁰⁸ BOA, EV.d., 15131, 4b; 16126, 4a, 4b; 16124, 4a; 20494, 2a.

3.2.7. Muhsin-i Mehasin Camii ve Vakfı

Basra şehir merkezinde Seymer Mahallesi'nde inşa edilen yapı günümüzde aynı yerinde bulunmaktadır³⁰⁹. Tuz Köprü Camii olarak da anılmıştır. İnşa tarihi bilinmeyen yapının varlığı 1782 yılına kadar uzanmaktadır³¹⁰. Eseri kalmaması ve işlevini yerine getirememesi sebebiyle 1863 yılında münderis vakıflar sınıfında değerlendirilmiştir. Bu tarihten sonra vazifeleri kesilmiş, gelirleri Evkaf hazinesine aktarılmıştır³¹¹. Bazı kayıtlarda mescid, bazılarında ise cami olarak anılmıştır³¹². Camide görevli imam ücretinin karşılanması ve aydınlatma harcamaları vakfın hizmetlerindendir.

Seymer, Mecmua, Urve ve Mişrak, Ziyaliye, Kible, Darbü't-Tavil, Abbasiye ve Seymer mahallelerinde hurma bağları vakfın akarları arasındadır. Arazilerden başka vakfın Seymer çarşısında dükkânları bulunmaktadır³¹³.

Seymer Çarşısı'ndaki vakıf dükkânların tamiri için 1857 yılında 102 kuruş harcama yapılmıştır³¹⁴. 1863 yılında münderis olmasından ötürü cami personeli için harcama yapılmazken vakıf akarlarının tamir edildiği görülmektedir. 1866 yılında 164 kuruş, 1892 yılında 666 kuruş, 1894 yılında 176 kuruş, 1895 yılında ise 2,000 kuruş tamir harcaması yapılmıştır³¹⁵. Vakıf bağları da dükkânlar gibi belirli aralıklarla tamir edilmiş, bakımı yapılmıştır.

3.2.8. Büstan Kasap Cami ve Vakfı

Basra şehir merkezinde Büstan Kasab Mahallesi'nde yer almaktadır. Mahallenin adı *Cisr el-Ubeyd* olarak da bilinmektedir. Sakinlerinin çoğunun Ahş'a'dan geldiği bilinmektedir³¹⁶. Habab Haşimiye bint Molla Hasan tarafından yaptırılmıştır³¹⁷. Bazı kayıtlarda mescid olarak bilinen yapı adını bulunduğu mahalleden almıştır³¹⁸. Yapı harap hale geldiği için 1871 yılı Mayıs ayından itibaren münderis vakıf sınıfına alınmıştır. Personel ödemesi vakfın en önemli hizmetleri arasında olmasına rağmen 1890 yılına

³⁰⁹ Caminin tam konumu için bkz. <https://en.mapy.cz/s/jobobofela>. (Erişim tarihi: 03.08.2024.)

³¹⁰ Talib Casim Muhammad El-Gharib, a.g.m., s.122.

³¹¹ BOA, Y.PRK.EV., 2/54-3/2; EV.d., 39266, 48; 27689, 14.

³¹² BOA, EV.d., 19157, 2a.

³¹³ BOA, Y.PRK.EV., 2/54-3/2; EV.d., 39266, 48; 27689, 14; BOA, EV.d., 19157, 2a; Talib Casim Muhammad el-Garib, a.g.m., s.120.

³¹⁴ BOA, EV.d., 16124, 5a.

³¹⁵ BOA, EV.d., 19643, 3b; EV.d., 39266, 48, 103, 135.

³¹⁶ Münib Cuma Yusuf Merre, a.g.e., s.322; BOA, EV.d., 27689, 12.

³¹⁷ Talib Casim Muhammad el-Garib, a.g.m., s.132.

³¹⁸ BOA, EV.d., 23734, 5b.

kadar 19 yıl imamet görevi askıya alınmıştır. Cami için gerekli yağ, kandil, fitil, hasır, seccade, ibrik gibi muhtelif levazımatın satın alınması ise ikincil hizmetler olarak görülebilir. Rutin harcamalar haricinde vakıf hurmalıklarından hasat edilen hurmaların ambarlara nakli, dönem dönem caminin eskiyen yerlerinin tamiri ve hurma bağlarının yıllık vergisi gibi harcamalar da vakfın diğer harcamaları arasındadır. Hizmetlerin karşılanması için vakfedilen akarlar arasında Musra, Menavi, Tavi ve Seymer mahallelerinde hurma bağları bulunmaktadır³¹⁹.

1854 yılından itibaren takip edilen imam ücretinin 1867 yılından sonra ödenmediği anlaşılmıştır. 1890 yılından itibaren imamet için tekrar ödeme yapılmaya başlanmıştır. Bu ara dönemde caminin harap olması muhtemeldir. Caminin eskiyen kısımları birçok defa tamir edilmiştir. 1893 ve 1894 yıllarında caminin yeniden inşası için yaklaşık olarak 19.000 kuruş harcama yapılmıştır. Muhtemelen tamir 1890 yılında başlamış ödemesi ise sonraki yıllara yayılmıştır. Yapılan bu yenileme çalışması neticesinde cami tekrar faal hale gelerek imam ücreti de ödenmeye başlamıştır³²⁰.

3.2.9. Haffafe Cami ve Vakfı

Cami Basra şehir merkezinde Kible Mahallesi'nde yer almaktadır. Adını içinde bulunduğu Haffafe (ayakkabıcılar) Çarşısı'ndan almıştır. Cami alanı yaklaşık 96 m² olup imam için bir oda yer almaktadır³²¹. Eseri kalmamış olduğundan 1865 yılından itibaren münderis vakıflar sınıfına alınmıştır. 1865 yılından sonra imamet ciheti kesilmiş, sakalık görevi de sonlandırılmıştır³²². 1890 yılında caminin tekrar faaliyete geçirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. 1890 yılında camiye imam tayini yapılmış, ardından 1893 yılında ise caminin bütünü elden geçirilerek neredeyse yeniden inşası gündeme gelmiştir³²³. Bu tarihten sonra 1912 yılına kadar caminin faal olarak devam ettiği görülmektedir³²⁴.

Hizmetlerin karşılanması için vakfedilen akarlar arasında hurmalıklar ve araziler bulunmaktadır. Mişrak ve Sarraci'de bir hurma bağı bulunurken Kazaze Çarşısı'nda üç

³¹⁹ BOA, EV.d., 15131, 16124, 16126, 20494, 19643, 19643, 19644, 20228, 21528, 23734, 25476, 25558, 25630, 25401, 39266.

³²⁰ BOA, EV.d., 39266, 95, 103, 135, 137.

³²¹ Samarrai, *a.g.e.*, s.44.

³²² BOA, EV.d., 27689, 13.

³²³ BOA, Y.PRK.EV., 2/54-3/2; EV.d., 39266, 95.

³²⁴ VGM. d., 166, 84.

dükkân vakıf akarları arasındadır³²⁵. Akarlardan Mişrak'taki bağ ve araziler icareteyn ile işletilmişken diğer araziler icare-i vahide ile işletilmiştir.

3.2.10. Fihame Mescid/Cami ve Vakfı

Cami, Basra merkez mahallelerinden olan Mişrak'ta yer almaktadır. Muhammed bin Atavi tarafından yaptırıldığı için Atavi Mescidi olarak anılmıştır. 1812 yılından sonra Fihame adını almıştır³²⁶. Cami masraflarını karşılamak üzere tesis edilen vakfın en önemli hizmeti personel ödemesidir. 1873 yılında münderis vakıf olarak tanımlandıktan sonra³²⁷ imamet ciheti kesilmiş olduğundan vakıf gelirleri Evkaf-ı Hümayun hazinesine aktarılmıştır³²⁸. 1890 yılından itibaren cami tekrar faal hale gelerek imamet ciheti için ödeme yapılmıştır³²⁹.

Vakfın farklı yerlerde arazi ve hurma bağları bulunmaktadır. Mecmua, Menavi, Ziyaliye, Sarraci, Meytan, Mutayha, Ferik el-Sahir, Mişrak mahallelerinde hurma bağları mevcuttur³³⁰.

3.2.11. Farsi Mescid/Cami ve Vakfı

Basra Beylerbeyi Sinan Paşa tarafından inşa ettirilmiştir³³¹. İnşa tarihi net olarak bilinmemekle birlikte 1763 öncesine uzandığı tahmin edilmektedir³³². Farsi Mahallesi'nde bulunmasından dolayı bu adı almıştır³³³. Kayıtlarda yer yer mescid yer yer de cami olarak tarif edilen yapı, âtıl kalması neticesinde 1855 yılında münderis vakıf olarak değerlendirilmiştir. Bu tarihten sonra vazife ödemeleri kesilmiş, gelirler Evkaf nezaretine aktarılmıştır³³⁴. Vakfın Şattü'l-Arap, Farsi, Devasir, Sai, Aşar, Hızır, Abbasiye, Hamdan'da hurma bağları yer almaktadır³³⁵.

³²⁵ BOA, EV.d., 16126, 5a, 20494, 2a; Y.PRK.EV., 2/54-3/2.

³²⁶ Talib Casim Muhammad el-Garib, a.g.m., s.128.

³²⁷ BOA, Y.PRK.EV., 2/54-3/2; BOA, EV.d., 27689, 12.

³²⁸ BOA, EV.d., 27689, 12.

³²⁹ BOA, Y.PRK.EV., 2/54, EV.d., 27689.

³³⁰ BOA, EV.d., 15131, 6b, 16126, 5b,6a, 20494, 2a; Y.PRK.EV., 2/54-3/2; Talib Casim Muhammad el- Garib, a.g.m., s.120.

³³¹ Samarrai, a.g.e., s.23.

³³² Talib Casim Muhammad el-Garib, a.g.m. s.132-133.

³³³ Mahallede daha çok Şii Caferiler topluluk oluşturmuşlardır. Farsi Mahallesi'nin konumu Harita 8'de gösterilmiştir.

³³⁴ BOA, EV.d., 24996, 3; 19157, 2a; 25532, 1b; 27689, 13.

³³⁵ 1854 yılı BOA, EV.d., 15131, 6b. 1856 yılı 16126, 6a; 16124, 5b. 1865 yılı 19644, 3. 1870 yılı 21528, 3a; 21527, 1b. 1871 yılı 21527, 2a; 21528, 3b. 1872 yılı 21527, 3b; 21528, 4a. 1873 yılı 21527, 4b; 21528, 4b. 1874 yılı 21527, 4b; 21528, 5a. 1875 yılı 21527, 5b; 21528, 6a. 1883 yılı 24501, 3.

1855 yılında munderis vakıflar sınıfına alınmasından dolayı imam ücreti de dahil diğer ihtiyaç harcamalarının kesildiği gözlenmiştir³³⁶. Ancak istisna olarak 1866 yılında muhtemelen kerpiç bina yapımında kullanılan çamur nakli için 150 kuruş, bağlardan hasat edilen hurmanın nakliyesi için ise iki kuruş ile toplam 152 kuruş harca yapılmıştır³³⁷. Bu tarihten sonra vakıf gelirleri devam etse de imam ücreti ve cami için yapılan diğer harcamalar tamamen durmuştur. Hayır ciheti için yapılan son harcama 1854 yılında 288 kuruş olarak ödenen imam ücretidir³³⁸.

3.2.12. Mecmua Mescid/Cami ve Vakfı

Basra merkez mahallelerinden olan Mişrak mahallesinde bulunmaktadır. Şeyh Muhammed el-Mecmuî'nin evinin bulunmasından ötürü bu adla bir mahalle ortaya çıkmış olup cami de bu adı almıştır. Daha sonra mahalle adı unutulmuş ancak caminin adı kullanılmaya devam etmiştir³³⁹. Arşiv kayıtlarında mescid olarak ifade edilen yapı³⁴⁰ bir süredir âtil kalmış olması neticesinde 1856 yılında munderis vakıflar arasına katılmıştır³⁴¹. Bu tarihten itibaren cami için yapılan harcamalar ve imam ücreti ödemesi kesilmiş, gelirler Evkaf hazinesine aktarılmıştır³⁴². Vakıf akarları caminin de bulunduğu Mecmua'da yer alan hurma bağı ve arazilerden oluşmaktadır.

3.2.13. Mahmud-ı Bağdadi Mescid/Camii ve Vakfı

Mahmut-ı Bağdadi tarafından Basra şehir merkezinde yaptırılmıştır. Kayıtlarda mescid olarak da tarif edilen yapı³⁴³ 1857 yılından itibaren munderis vakıf sınıfına alınmıştır. Bu tarihten itibaren gelirleri ise Evkaf hazinesine aktarılmıştır³⁴⁴. Bu sebeple bina günümüze ulaşmamıştır. Caminin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması maksadıyla tesis edilen vakfın Feyazi, Darbû't-Tavil, Ziyaliye, Zübeyr ve Münife mahallelerinde hurma bağları bulunmaktadır. Bağlardan ayrı olarak arpa, saman, yonca hasadı yapılan arazi de vakıf akarları arasındadır. Akarlardan Münife, Darbû't-Tavil ve Zübeyr'deki arazi ve

³³⁶ BOA, EV.d., 15131, 6b, 16126, 5b, 6a, 20494, 2b; Y.PRK.EV., 2/54-3/2.

³³⁷ BOA, EV.d., 19643, 3b.

³³⁸ BOA, EV.d., 15131, 16126, 20494, 19643, 19157, 19644, 24494, 21527, 21528, 23734, 24996, 25462, 25505, 25532, 25558, 25472, 25401, 34968.

³³⁹ Münib Cuma Yusuf Merre, *a.g.e.*, s.315-322.

³⁴⁰ BOA, EV.d., 25401, 4.

³⁴¹ BOA, Y.PRK.EV., 2/54-3/2.

³⁴² BOA, EV.d., 27689, 13.

³⁴³ BOA, EV.d., 21527, 3b; 20494, 2b.

³⁴⁴ BOA, EV.d., 27689, 13.

bağlar icareteyn usulünce işletilmiştir. Vakıf akarlarından bazıları şahıslar tarafından işletilmiştir. Örneğin Mehmet Cevat, Abdüsseyyid ve tebası, İbrahim ve tebaası, Hacı Ali ve tebaası, Mişrak'da Osman ve tebaası³⁴⁵.

1857 yılında münderis vakıflar sınıfına alınmasından sonra uzun bir süre cami için ücret ödemesi ya da diğer harcamalar görülmemiştir. 1890 yılından itibaren ücret ödemeleri başlayarak cami tekrar faal hale gelmiştir. Cami görevlisi olarak yalnızca imam bulunmasına rağmen 1892 yılında hitabet cihetinin eklendiği görülmektedir.

3.2.14. Kuttu'l-Hust Mescid/Cami ve Vakfı

Devasir'de bulunan cami, bazı kayıtlarda mescid olarak ifade edilmiştir³⁴⁶. 1856 yılından itibaren münderis vakıf sınıfına alınmış ve gelirleri Evkaf hazinesine aktarılmıştır³⁴⁷. Bu tarihten sonra gelirler 1890 yılına kadar devam ederken imam ücreti ve diğer harcamaların kesildiği anlaşılmaktadır. Vakıf akarlarının tamamı Devasir'deki hurma bağlarından oluşmaktadır³⁴⁸.

3.2.15. Hz. Nebevi/Mescid-i Nebi Cami vakfı

Medine'de bulunan Peygamber Mescidi için Basra'da tesis edilmiş bir vakıftır. Önemli gelir kaynakları bulunan vakıf, ekonomik gelir olarak şehirdeki en büyük vakıflar arasındadır. Cami vakfı, çoğunluğu hurma bağları, arazi ve arsalardan meydana gelen akarlara sahiptir. Akarlar Ebu Muğire, Sarraci, Mehicran, Kut, Darbü't-Tavil, Kible ve Yusufan'da bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Hadidraniye, Seyf mahallelerinde kahvehane, hane gibi müsakkafat türü akarları mevcuttur³⁴⁹.

3.2.16. Hadidraniye Mescid/Cami ve Vakfı

Kaynaklarda Basra merkez mahallelerinden Paşa mahallesinde olduğu ifade edilmiştir³⁵⁰. Paşa Mahallesi olarak ifade edilen mahalle Aşar Mahallesi'nin güneyinde bulunan Menavi Paşa Mahallesi'dir. Yerel kaynaklarda Lulu ailesi tarafından yaptırıldığı ve Hadid (demir) Raniye Mahallesi'nde bulunduğu için bu adı aldığı ifade

³⁴⁵ BOA, EV.d., 15131, 16124, 16126, 19644, 21528, 21527, 25517, 25558, 25572, 25605, 26784; Y.PRK.EV., 2/54.

³⁴⁶ BOA, EV.d., 21527, 4a; 23734, 5a; 25401, 4.

³⁴⁷ BOA, EV.d., 27689, 15.

³⁴⁸ BOA, EV.d., 12912, 16124, 19644, 20494, 21528, 21527, 23734, 25630, 25401, Y.PRK.EV., 2/54.

³⁴⁹ BOA, EV.d., 21528, 23732, 25210, Y.PRK.EV., 2/54.

³⁵⁰ BOA, Y.PRK.EV., 2/54-3.

edilmektedir³⁵¹. Kayıtlarda zaman zaman mescid olarak da ifade edilmiş olsa da cami sınıfında değerlendirilmiştir. Cami harap olduğundan 1855 yılında münderis vakıflar sınıfına girmiştir³⁵².

3.2.17. Zıriravi Mescidi ve Vakfı

Kaynaklarda Hoz Nehri mukataasında yer aldığı bilgisi bulunmaktadır. Basra'nın güneyinde bulunan Hoz ve Ak Hoz nehirleri arasında yer aldığı düşünülmekle birlikte günümüzde eseri bulunmadığı için tam konumu tespit edilememiştir. 1860 yılından itibaren münderis olmuş ve gelirleri Evkaf hazinesine aktarılmıştır³⁵³.

Mescidin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak üzere hurma bağları vakfedilmiştir. Hoz nehri civarındaki mukataa usulüne göre işletilen hurma bağları yanı sıra icare-i vahide usulüne göre işletilen araziler de mevcuttur. Zıriravi hurma bağı, ve arsa gelirleri de vakfın akarları arasındadır³⁵⁴.

4. EĞİTİM ALANINDAKİ VAKIFLAR

Şehirde eğitim sıbyan mekteplerinde verilmekteydi. Dinî eğitimin baskın olduğu bu mektepler mekân olarak genelde camileri kullanmışlardır. Bazen de camiden ayrı olarak hemen bitişiğine ya da çevresinde ek binalar inşa edilmiş ve müstakil bir mektep yapısı ortaya çıkmıştır. Şehir merkezinde Aziz Ağa Camii sıbyan mekteplerinin en kaliteli ve düzgünü olarak tarif edilmiştir. Ardından Ebu Minareteyn Camii yine sıbyan mektebi olarak da görev yapmıştır³⁵⁵. Bir diğer eğitim kurumu Medreselerdir. Vakıf kayıtlarında yer alan Rahmaniye ve Süleymaniye adında iki medrese bulunmaktadır. Ancak diğer kaynaklar şehirde farklı medreselerin de olduğunu göstermektedir. Kible Mahallesi'nde Haliliye Medresesi, Megamisiye, Şeyh Ahmed bin Derviş, Aziz Ağa medreseleri vakıf kayıtlarda bulunmayan diğer medreselerdir³⁵⁶.

³⁵¹ Talib Casim Muhammad el-Garib, a.g.m., s.145.

³⁵² BOA, EV.d., 27689, 12.

³⁵³ BOA, EV.d., 27689, 16.

³⁵⁴ BOA, EV.d., 19644, 21528, 23734, 24996, 25605, 25401, Y.PRK.EV., 2/54.

³⁵⁵ Münib Cuma Yusuf Merre, a.g.e., s.260-261; Mehmet Hurşit Paşa, a.g.e., s.4.

³⁵⁶ Münib Cuma Yusuf Merre, a.g.e., s.260-261.

4.1.HATİCE EŞ-ŞEYH DERVİŞÜ'L-ABDÜSSELAM VAKFI

Hatice hanım Kazzaz Mahallesi'ndeki Hamidiye Medresesi için tarım arazileri vakfetmiştir³⁵⁷. 1857 yılında vakfin varlığına dair kayda ulaşılmıştır. Ancak vakfin ismi değişime uğramıştır. “Hatice Eş-Şeyh Dervişü'l-Abdüsselam” adı XIX. yüzyılda artık “Hatice Hatun” olarak değişmiştir. Vakfin 1857 yılında 2,100 kuruş, 1865 yılında 1769 kuruş, 1867 yılında 2,314 kuruş geliri olmasına rağmen harcama kalemlerine dair bilgi bulunmamaktadır. Vakfin denetimi Evkaf Nezareti tarafından yapılırken yönetimi mütevellî tarafından yapılmıştır. 1865 yılında mütevellî vekili olarak Mehmet Bey görev yapmıştır³⁵⁸.

4.2.RAHMANİYE MEDRESESİ VE VAKFI

Medrese harap olup hizmet veremeyecek durumda olduğundan 1855 yılında münderis vakıflar sınıfına alınmıştır. Bu tarihten sonra gelirleri Maarif hazinesine aktarılmış, medrese binası ya da öğrenci için harcama yapılmamıştır³⁵⁹. Vakıf gelirleri yıllık ortalama 6.000 kuruş gibi yüksek bir seviyede seyretmiştir. 1865 yılında çekirge istilasına sebebiyle gelir alınamamıştır³⁶⁰. Gelirleri bu derece yüksek olan bir vakfa ait medresenin neden müderris vakıflar sınıfına alındığı sorusu düşündürücüdür. Zira münderis vakıflarının amacı talimatnamede eğitimin yaygınlaştırılması ve cehaletin giderilmesi olarak açıklanmıştır³⁶¹. Hali hazırda oldukça yeterli gelirlere sahip kendi kendine yetebilen bir yüksek eğitim kurumunun neden lağvedilerek gelirlerin Maarif Nezareti'ne aktarıldığı sorusu yanıtızsız kalmaktadır.

Vakıf akarlarını iki sınıfta değerlendirmek yerinde olacaktır. Birincisi vakfı kuranlar tarafından vakfedilen akarlar. İkincisi diğer vakıflar tarafından ya da harici olarak başkaları tarafından medrese vakfı için vakfedilmiş akarlar. Birinci sınıftaki akarlar arasında Sai mahallesinde iki adet hurma bağı, Ümmünniac'ta ve Aşar'da hurma bağı, Yeden mahallesinde iki adet hurma bağı, Ribat, Darbü't-Tavil, Seyf, Şattü'l-Arap mahallelerinde hurma bağı bulunmaktadır. Bu akarlar doğrudan vakıf tarafından işletilmekte iken Ebu Kerim, Molla Elvan, Hasan Bezzaz gibi kişiler tarafından işletilen

³⁵⁷ حديجة الشیط درویش ال عبد السلام Buradaki *Şeyt* ya da *Şıyt* olarak yazılan hatalıdır. Asıl belgeyi görme imkanımız olmasa da diğer şeyh vakıflarının da aynı şekilde *şeyt* ya da *şıyt* olarak yazılması bu kanaati doğurmuştur. Bkz. Talib, Câsim Mehmed el-Garîb, a.g.m., s.119.

³⁵⁸ BOA, EV.d., 16124, 12a; 19643, 3; 20494, 3a; 19644, 3b.

³⁵⁹ BOA, EV.d., 27689, 14.

³⁶⁰ BOA, EV.d., 19644.

³⁶¹ Evkaf-ı Münderise Talimatı 1323;1325.

akırlar mevcuttur. İkinci sınıfta yer alan diğır vakıflardan gelen akırlar ise şöyledir: Paşı vakfından, cami vakfından, Mecmua Cami vakfından, İmam Ali Cami vakfından, Gün Cami vakfından, Süleyman vakfından, Şeyh Habibullah vakfından, Baş Ayan vakfının divaniyesinden gelir³⁶².

Diğır vakıflara kiralanan arazi ve bağlar da mevcuttur. Örneğın Hz. Zübeyr Vakfı'na kiralanan bir kahvehane, Kadiriyye Tekkesi'ne kiralanan bir hurma bağı vakfın akırlarıdır. Gurban Köprüsü'nden, Su yolu ulaşımında kullanılan şileblerden gelir sağlanmıştır. Süleymaniye şilebi ve başka bir şilepten 2,243 kuruş gelir elde edilmiştir. Akırların bir kısmı iltizama verilmek suretiyle, bir kısmı icare-i vahide usulünce işletilmiştir³⁶³.

Münderis olmasından ötürü vakfın harcamaları genellikle arazilerin işlerliğini devam ettirmek için gerekli bakımların yapılması, vergilerinin ödenmesi şeklinde gerçekleşmiştir. 1856 yılında çeşitli bakım masrafları için 137 kuruş harcanmıştır³⁶⁴. 1865 yılında Makam-ı Ali bitişiğindeki meydanın doldurulması için amele ücreti olarak 2,100 kuruş ve diğır harcamalarla birlikte 2,332 kuruş harcama yapılmıştır³⁶⁵. Aşar'daki arazinin setlerini tamir etmek için 1867 yılında 2,500 kuruş harcamaya ek olarak farklı yerdeki bağların bakımı için 1,438 kuruş harcama yapılmıştır³⁶⁶.

4.3. SÜLEYMANİYE MEDRESESİ VE VAKFI

Medrese binası âtil kalmış olduğundan 1855 yılında münderis olduğu kaydı düşülmüştür. Bu tarihten sonra gelirleri Evkaf Nezareti'ne aktarılmaya başlanmıştır³⁶⁷. Vakfın gelir kaynağı Şattü'l-Arap Mukataası'nda bulunan Süleymaniye arazisi ve hurma bağından ibarettir. Bir kısmı İltizam usulüyle işletilen arazilerin bir kısmı da icare-i vahide ile işletilmiştir.

Oldukça yüksek gelir miktarına sahip olan medresenin neden âtil kaldığı bilinmemektedir. Âtil kalsa bile tamir ve bakımlarının yapılması sahip olduğu gelirlerle gayet mümkün görünmektedir. Ancak münderis vakıf sınıfına alınıp gelirlerini maarif nezaretine aktarılması uygun görülmüştür.

³⁶² BOA, EV.d., 15131, 9b, 10a, 16126, 8b, 20494, 2b, 39266, 127; Y.PRK.EV., 2/54-3/2. Bkz. BOA, AE.SMMD.IV., 95/11151.

³⁶³ BOA, EV.d., 16124; 15131; 16124; 16126; 20494; 39266; Y.PRK.EV., 2/54.

³⁶⁴ BOA, EV.d., 16124, 7c.

³⁶⁵ BOA, EV.d., 19643, 3b.

³⁶⁶ BOA, EV.d., 20228, 2b, 20494, 3a.

³⁶⁷ BOA, EV.d., 27689, 14.

1855 yılı sonrasındaki harcamalara bakıldığında medrese binasının tamir ya da bakımı gibi harcamalar ya da eğitim içerikli bir harcama bulunmamaktadır. Akarların toplanması, hurma bağlarının bakımı ve yıllık vergiler için harcama yapılmıştır³⁶⁸. Bu tarihten sonra işler haldeki akarlardan elde edilen gelirler toplanarak Evkaf Nezareti'ne aktarılmıştır. 1857 yılında vakfın adet üzere yaptığı ödemeler bulunmaktadır. Örneğin iltizamla işletilen vakıf arazisinin vekiline 128 kuruş ödenmiştir. Yine adet üzere arazilerin sorumlusuna 127 kuruş ödenmiştir. İcra edilmesi gelenek halini alan bir ödeme de Şeyh Keftan Oğluna 191 kuruş ödenmesidir³⁶⁹.

5. KÖPRÜ VE SEBİHANELER

5.1. ZÜBEYR KÖPRÜSÜ VAKFI

Basra'nın güneybatısında Zübeyr Kasabası yönündeki şehir kapısına Zübeyr Kapısı adı verilmiştir. Köprü, şehirden yaklaşık 3 km. uzaklıkta Basra Kanalı'nın üzerinde inşa edilmiştir. Günümüzde köprünün yerinde modern bir köprü bulunmakta ve aynı isimle anılmaktadır³⁷⁰.

Vakfın akarları arasında Seymer'de bir kahvehane, Aşar'da bir bağ, Zübeyr Kapısı'nda bir bağ, bundan başka iltizamla işletilen bir bağ daha bulunmaktadır. Kahvehane normal kiralama yöntemine göre işletilmekte iken hurma bağı iltizam usulü ile işletilmiştir³⁷¹.

Vakfın harcamaları köprünün ve akarların tamirinden ibarettir. Köprü belirli aralıklarla tamir edilmiştir. 1856, 1866 yıllarından sonra 1891 yılına kadar bir tamir yapılmadığı görülmüştür. 1891, 1894 ve 1895 yıllarında ise art arda tamirler yapılmıştır. Vakfın hizmetleri asıl olarak köprünün tamirini içerirken akarların bakım ve tamiri için de harcamalar yapılmıştır. Akarlardan kahvenin tamiri için 1857 yılında 349 kuruş harcama yapılmıştır. Vakfın diğer harcama gurubu yine akarlar için yapılan vergi ödemeleridir. 1894 yılında bağların vergisi için 2,150 kuruş harcama yapılmıştır³⁷². Yine

³⁶⁸ BOA, EV.d., 39266, 127.

³⁶⁹ BOA, EV.d., 16124, 8b.

³⁷⁰ Zubair Bridge - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 07.05.2024).

³⁷¹ BOA, EV.d., 16126, 16124, 19644, 21528, 21527, 23734, 24996, 25476, 25505, 25517, 25532, 25558, 25572, 25401, 39266.

³⁷² BOA, EV.d., 39266, 14, 127, 135.

harcamalar arasında akarlardan bağlardan hasat edilen hurmaların nakliye masrafları bulunmaktadır³⁷³.

5.2. GURBAN KÖPRÜSÜ VAKFI

Günümüzde faal olarak kullanılan köprü, eski Basra'da Aşar Nehri üzerinde bulunmakta ve El Başa bölgesi ile Nazaran bölgesini birbirine bağlamaktadır³⁷⁴. Köprü, tesis edilen vakıf sayesinde yapılan tamir ve bakım ile günümüze ulaşabilmiştir. Vakfın akarları arasında Seyf'te iltizam usulüne göre işletilen arazilere ilaveten icare-i vahide ile işletilen araziler de bulunmaktadır. Elde edilen gelirler ile 1856 yılında 111 kuruş, 1891 yılında 1,075 kuruş, 1894 yılında 584 kuruş harcanarak köprü tamir edilmiştir³⁷⁵. Gelirlerin miktarı köprü tamiri için gerekenden fazladır. Fazla meblağın nasıl kullanıldığına dair bilgiye rastlanmamıştır.

5.3. MUSTAFA EFENDİ SEBİLHANESİ VE VAKFI

Basra Evkaf müdürlüğünde görev yapmış olan Mustafa Efendi tarafından Seymer'de yaptırılmıştır³⁷⁶. Sebilhanenin tamiri, bakımı, gerektiğinde su eklenmesi ve saka ücretinin ödenmesi için Mustafa Efendi tarafından vakıf tesis edilmiştir. Vakfın Seymer Çarşısı'nda dükkânları, haneleri ve bir hanı bulunmaktadır. Çarşıdaki dükkân ve hanelerden bir kısmı icareteyn usulüne göre işletilmiştir³⁷⁷. Vakfın gelirleri harcamalar için gereken miktarın çok üstünde görünmektedir. Harcamalardan arta kalan paranın nasıl değerlendirildiğine dair bilgiye rastlanmamıştır.

Sebilhanenin ve diğer akarların tamiri ve bakımı ve saka ücretinin ödenmesi vakfın hizmetlerindendir. Dükkânların tamiri için 1875 yılında 770 kuruş, 1891 yılında 1,609 kuruş, 1892 yılında 1,547 kuruş, 1900 yılında 111 kuruş harcama yapılmıştır. Vakfın harcama yaptığı bir diğer alan ise sebilhanenin aydınlatılması ve su eklenmesi olmuştur. Sebilhanenin suyu azaldığında ya da yetersiz geldiğinde su eklendiği bilinmektedir. 1891 yılında 25 kuruş harcama yapılarak su eklenmiştir³⁷⁸.

³⁷³ BOA, EV.d., 19643, 3b.

³⁷⁴ Harita üzerindeki tam konum için bkz. <https://maps.app.goo.gl/gLAr828xf1Q2QwBTA>. Erişim tarihi: 02.08.2024.

³⁷⁵ BOA, EV.d., 16126, 9b; 16124, 8a; 20494, 2b; 39266, 30, 135.

³⁷⁶ BOA, EV.d., 27689, 3; 39266, 41.

³⁷⁷ BOA, EV.d., 23734, 5b; 24996, 4.

³⁷⁸ BOA, EV.d., 39266, 20, 23, 46; 27689, 21; 37073, 7.

6. AİLE VAKIFLARI

Türkiye'deki Osmanlı arşiv kayıtlarında Basra'ya ait aile vakıflarına rastlanmazken Basra'da bulunan mahkeme kayıtlarında aile vakıflarının bulunduğu anlaşılmıştır. Bunlardan ilki Fatıma binti Süleyman ez-Züheyr Vakfı'dır. Fatıma hanım tarım arazileri vakfederek kurduğu vakfın gelirlerinden hayatta olduğu sürece kendisi, kendinden sonra yeğeni Hafsa binti Abdurrezzak binti Şeyh Selman ez-Züheyr, bunlardan sonra adı geçen kişilerin oğulları, kızları ve nesli tükenene kadar faydalanmaları için şart edilmiştir. Nesil tükendiğinde ise gelirler Kabe'ye bırakılmıştır. Bir diğer aile vakfı Hatice binti Molla Ahmed Vakfı'dır. Kişi, Hamdan'da arazi vakfederek oluşturduğu vakıftan kendi nesli tükenene kadar, neslin inkırazı ile Kabe'ye aktarılmasını şart koşmuştur³⁷⁹.

Şeyh Habibullah Vakfı, Beylerbeyi Sinan Paşa tarafından Şeyh Habibullah ve soyuna tesis edilmiş bir vakıftır. Gelirleri arasında Şattü'l-Arap, Ebulhasib ve Devasir'de tarım arazileri bulunmaktadır. XVI. yüzyılın sonlarında tesis edilmiş olması muhtemeldir. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi, Şeyh Habibullah Camisi'nden bahsetmiştir³⁸⁰. Ancak kayıtlarda aynı adla bir cami görülmemiştir. 1846-1848 yılları arasında 1,949 kuruş, 1857 yılında 680 kuruş geliri bulunan vakfın XIX. yüzyılda faal olarak devam ettiği anlaşılmaktadır. 1867 yılında ise 595 kuruş geliri bulunmaktadır. Vakfın denetimi Evkaf Nezareti tarafından yönetimi ise mütevellî tarafından idare edilmiştir. 1865 yılında mütevellî Seyyid Süleyman Efendi'dir. Şeyh Habibullah'ın soyu XVIII. yüzyılda kesilmiş olup bu tarihten sonra gelirlerin farklı bir cihete ya da devlet hazinesine aktarılması gerekirken Nakibüleşraf ve Vilayet İdare Meclisi azası olan Mekkeli Seyyid Mahmud Efendi, şehirdeki bir kadını ve kendi torunu Seyyid Hüseyin'i Şeyh Habibullah soyundanmış gibi göstermiş ve uzun yıllar vakıf gelirlerini kullanmışlardır. Şikâyet üzerine durum araştırılmış ve Habibullah soyunun XVIII. yüzyılda kesilmiş olduğu tarihi kayıtlardan çıkarılarak tespit edilmiştir. Nakibüleşraf ve Vilayet İdare Meclisi azası olan Mekkeli Seyyid Mahmud Efendi, sahtecilik ile uzun yıllar boyunca vakıf gelirlerini kullanmıştır. Sinan Paşa Vakfı şehirde çok büyük arazi ve diğer akarlara sahiptir. Öyle ki arazilerin yalnızca bir kısmının işlenmesiyle yıllık 400 bin kuruş gibi devasa bir gelir sağlanmıştır³⁸¹. Vakfın harcamaları muhasebe kayıtlarında yer almasa da soydan gelen kişilerin tasarruf ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Rahmaniye Medresesi için belirli bir

³⁷⁹ Talib Câsim Muhammed el-Garîb, a.g.m., s.119.

³⁸⁰ Evliyâ Çelebi Seyehatnamesi, s.651.

³⁸¹ Özdemir, Güler, a.g.m., s.125-126.

miktar gelir ayrıldığı bilinmektedir³⁸². Son olarak Ağa Abdu'n-Nebî Muhammed Hasan, Basra'nın Aşar tarafında yer alan Ribat Mahallesi'nde tarım arazisini kendi neslinden gelen erkek ve kız torunlara nesilden nesile aktarılması şartıyla vakfetmiştir³⁸³.

7. DİĞER HİZMET VAKIFLARI

7.1. DAVUD PAŞA VAKFI

1816 yılında Bağdat ve Basra Valisi olarak atanan Davud Paşa tarafından Şehir merkezinde *Davud Paşa Çarşısı* için tesis edilmiştir³⁸⁴. Bezzaz, sarraf, kahvehane gibi çeşitli dükkânlar ve han olmak üzere toplam 96 adet dükkân bulunan çarşıda iltizam ve icareteyn gibi farklı işletme şekilleri uygulanmıştır. Davut Paşa'nın büyük çarşısı ve hanı oldukça yüksek gelir sağlamıştır. Çarşı haricinde bulunan han yıllık yaklaşık 10 bin kuruş gelir sağlamıştır. Kahvehane ise daha düşük gelir getirmiştir. Yıllık gelirlerin kalan miktarı ise çarşıdaki dükkân kiralardan elde edilmiştir.

Vakıf gelirlerinin bir kısmı çarşıların tamiri için kullanılmıştır. Her yıl mal sandığına senelik olarak vergi verilmiştir. 1856 yılında çarşının tamiri için 824 kuruş harcanırken vergi ödemesi için 2,686 kuruş yapılmıştır³⁸⁵. Diğer harcamalar akarlardan gelen hurmaların nakliyesi ve depolanması gibi akarlara yöneliktir. 1866 yılında dükkânların tamiri için 725 kuruş, hanın sıvalarının yenilenmesi için 2,430 kuruş, çarşı dükkânlarındaki kandillerinin yenilenmesi için 2,225, çarşının tamir masrafı olarak 1,335 kuruş, çarşı ve hanın diğer masrafları ile toplam 9,509 kuruş harcama yapılmıştır³⁸⁶.

7.2. HALİL AĞA BAĞLARI VAKFI

Muhasebe kayıtlarında vakfa ait bilgiler sınırlıdır. Kayıtlarda genellikle vakıf gelirleri yer almıştır. Bazı kayıtlarda ise vakfın akarları için yapmış olduğu harcamalar yer almıştır. Bu sınırlı bilgiler sebebiyle vakfın hangi tür hizmetleri olduğuna ulaşılamamıştır. Münderis vakıf sınıfına alındığı için bağların gelirleri topluma hizmet için Evkaf Nezareti hazinesine aktarılmıştır³⁸⁷.

³⁸² Bkz. BOA, AE.SMMD.IV., 95/11151.

³⁸³ Talib Câsim Muhammed el- Garib, a.g.m., s.119.

³⁸⁴ Sinan Marufoğlu, "Eyalet'ten Vilayet'e, 19. Yüzyılda Bağdat'ta Osmanlı İdari Düzenlemeleri", *Tarih&Gelecek Dergisi*, S.8, 2022, ss. 546.

³⁸⁵ BOA, EV.d., 16124, 12a;16126, 10a.

³⁸⁶ BOA, EV.d., 19643, 3b.

³⁸⁷ BOA, EV.d., 16126, 20494, 27689, 19644, 21528, 23732, 25532, 25401.

7.3. HZ. ZÜBEYR TÜRBESİ VE VAKFI

Sahabeden Hz. Zübeyr bin Avvâm'ın Cemel Vak'ası olarak bilinen savaşta Basra'da Vâdissibâ olarak bilinen bölgede şehit edilmesi neticesinde mezarı da burada bulunmaktadır³⁸⁸. Türbesi Şiiler tarafından tahrip edilse de onarılarak günümüze ulaşmıştır. Türbenin onarılmasında ve günümüze ulaşmasında sonradan tesis edilen vakıf da son derece önem arz etmiştir. Emevî dönemi devlet adamlarından Ziyad bin Ebîh'in İmam Ali Camisi'nin avlusu içinde türbe yaptırdığı bilinmektedir³⁸⁹. XIX. yüzyıl sonlarına ait kayıtlarda sahabeden Talha, Enes ve Zübeyr'in türbesinin hemen bitişikteki camiye de kapsayan alanda olduğu belirtildiğine göre bahsi geçen türbe Hz. Zübeyr'in türbesi olup İmam Ali Camii avlusu içinde yer almaktadır³⁹⁰.

1851 yılında türbedar Şeyh İbrahim Efendi sefil bir halde olduğunu ifade edip kendisine 75 kuruş maaş tahsisi hususunda elinde meclis mazbatasını olduğunu ancak maaşını alamadığını iddia edip sadareten emirname talep etmiştir. Hz. Zübeyr Vakfı'nın yalnızca türbe için faaliyet göstermediği, bu tür kişilere maaş adı altında yardım ettiği anlaşılmaktadır³⁹¹.

Vakfın en önemli hizmeti türbedar ücretinin ödenmesidir. 1887 yılında türbedar aylık 200 kuruş maaş ile Abdullah el-İcâbî olmuştur. 1903 yılında ise Abudllah'ın vefatı münasebetiyle yerine aynı maaş ile oğlu Mehmet Efendi geçmiştir³⁹². Mehmet Efendi görevine 1906 yılında da devam etmiştir. Türbedar ücreti ise aylık 200 kuruştur³⁹³.

Türbenin tamiri görevini yalnızca vakıf üstlenmemiştir. Osmanlılar sahabeye ve onların türbelerine de hassasiyetle yaklaşmıştır. 1882 yılında Zübeyr, Talha ve Enes bin Malik türbeleri ve bitişisindeki cami yaklaşık olarak 68,000 kuruş gibi yüklü bir harcamayla tamir edilmiştir. Tamir için gereken bedel Bağdat Arazi-i Seniyye gelirinden karşılanmıştır³⁹⁴. Ardından 1899 yılında cami ve minarenin tamiri yanı sıra sahabeden Zübeyr, Talha ve Enes'in mezarlarının harap hale gelmesi neticesinde tamir edilmesine karar verilmiştir. Talha'nın mezarının tamiri için 59,985 kuruş, Zübeyr'in mezarı ve

³⁸⁸ Mehmet Efendioğlu, "Zübeyr b. Avvâm", *DİA*, C.44, 2013, s.523.

³⁸⁹ El-Abbasi, *a.g.e.*, s.35; 37; Rasha Abdu'l Kerim, *a.g.m.*, s.32, 36, 37; Yıldız, *a.g.e.*, s.57.

³⁹⁰ BOA, İ.EV., 23/46.

³⁹¹ BOA, MVL, 106, 37.

³⁹² Allahverdi, *a.g.m.*, s.147.

³⁹³ VGM. d., 166, 59.

³⁹⁴ BOA, İ.DH., 853/68435.

bitişigindeki cami için 57,109 kuruş (İmam Ali Camii), Enes'in mezarı için 29,106 kuruş tamir bedeli Nezaret bütçesinden karşılanmıştır³⁹⁵.

7.4. İBRAHİM EL HALİL VAKFI

Kudüs'ün güneybatısında El Halil'de bulunan *Simâtü'l-Halil* (Halil İbrahim Sofrası) olarak bilinen imaret ve cami için tesis edilmiş vakıflardan biridir. Hz. İbrahim ve pek çok peygamberin türbeleri üzerine kurulmuş el-Halil Camii ve imareti ile büyük bir külliye'dir. İmaret buraya gelen hacıları, yolcuların, fukaranın yeme içme ihtiyaçlarını karşılamıştır³⁹⁶. Cömertliği ve bolluğunun namıyla *Halil İbrahim Sofrası* isminin günümüze kadar ulaşmasını sağlayan sistemin arka planında burası için birçok yerde tesis edilmiş vakıflar bulunmaktadır. İşte Halil İbrahim Sofrası için tesis edilen vakıflardan biri de Basra'da tesis edilen bu vakıftır.

1855 yılında münderis vakıflar sınıfına alınan vakfın bu tarihten sonra gelirleri Evkaf hazinesine aktarılmıştır³⁹⁷. Bu vakıf Halil İbrahim Sofrası için tesis edilmiş tamamen hayır gayesiyle işleyen başka bir harcaması bulunmayan bir vakıftır. Münderis vakıfları tanımlayan talimatnameye göre vakfın hayır cihetinin kalmamış olması ya da eserinin kullanılamayacak, hizmet veremeyecek derecede harap aile gelmiş olması gerekmektedir. İbrahim el Halil Vakfı'nın eseri bulunmamakta ve tesis ediliş amacına uygun olarak Filistin'deki Halil İbrahim sofrasına gelir sağlayarak geniş bir kitlenin faydalanmasına vesile olmuştur. Bu durumda halihazırda hayır işlevi ve umuma faydası devam etmekteyken münderis vakıf sınıfına alınıp gelirlerinin Evkaf Nezareti'ne aktarılması vakıf hukuku ve münderis vakıflar talimatnamesine uymamaktadır³⁹⁸.

Vakıf harcamalarına bakıldığı zaman akar gelirlerinin toplanması ve bağların bakımına dair masraflar olduğu görülmektedir. Münderis sınıfına alınmasından dolayı 1855 yılı sonrasında kayıtlara harcamalar yansımamıştır. Vakfın Darbü't-Tavil ve Urve'de hurma bağları bulunmaktadır. Vakıf arazilerinin ve hurma bağlarının bir kısmı şahıslar tarafından işletilmiştir. Abdüssettar Efendi, Ebu Kerim, Abdüşşerif vakıf adına bir kısım kurma bağını işletmiştir³⁹⁹.

³⁹⁵ BOA, İ.EV., 23/46, 1, 3.

³⁹⁶ Mustafa Bilge, "Halil", *DİA*, C.XV, İstanbul 1997, ss.305-307. Şerife Eroğlu Memiş, "Halilülrahman Vakfı'nın 18. Yüzyıl Başında Mali Durumu", *Tarih Dergisi*, LXXII, 2020, ss.81-82.

³⁹⁷ BOA, Y.PRK.EV., 2/54-3/2; 27689, 14.

³⁹⁸ BOA, EV.d., 16126, 16124, 19644, 20494, 21528, 24996, 25476, 26784; Y.PRK.EV., 2/54.

³⁹⁹ BOA, EV.d., 16126, 16124, 19644, 20494, 21528, 24996, 25476, 26784; Y.PRK.EV., 2/54.

7.5. SEYYİD AHMED ER-RİFAİ TÜRBE/TEKKE VAKFI

Hz. Hüseyin soyundan gelen Seyyid Ahmed Er-Rifai'nin türbesi için tesis edilmiştir. Rifâa el Hasan el Mekki neslinden olan Ahmed Er Rifai, *rifai* adını da bu vesileyle almıştır. Rifâa el Hasan el Mekki'nin torunlarından olan Seyyid Yahya, 1058 yılında ailesiyle birlikte İspanya'dan dönüp Basra'ya yerleştiğinde Sünniler ile Şiiler arasındaki anlaşmazlıkları çözmesi için kendisine nakiplik verilmişti⁴⁰⁰. Ailenin bu tutumu yüzlerce yıl sonra Seyyid Ahmed er Rifai Türbesi vasıtasıyla benzer şekilde tezahür etmiştir. 1903 yılında Basra'daki Şii tehlikesine karşı hizmet edecek olan talebelerin barınmaları ve faaliyetleri için türbe çevresinde yapılar inşa edilmiştir. Söz konusu inşa masrafları, talebelerin hizmetleri için maaş tahsisi Evkaf Nezareti Hazinesi tarafından karşılanmıştır⁴⁰¹. Osmanlı Devleti, İran'ın Şii propagandası ve bölgedeki etkisinin tehlikeli boyutlara ulaştığını görmüş ve buna karşı tedbir olarak da türbenin fonksiyonunu kullanmıştır. Türbenin işlevinin artırılması maksadıyla “mükemmelen” tamir ettirilmesi ve türbeye içme suyu getirilmesi planlanmıştır. Merkezden buna dair izin çıkmasına rağmen Ammare Arazi'i Seniyye Komisyonu raporunda su kanalının kazılması, mesafenin uzaklığı ve suyun debisi gibi bir takım lojistik ve teknik sorunlar sebebiyle projenin mümkün olmadığına karar verilmiştir⁴⁰². Proje gerçekleştirilemese de türbeye verilen önemi göstermesi açısından önemlidir.

Kanunî'nin Irak'ı fethinin ardından Bağdat'ta Safevîler tarafından yıkılan Abdülkadir Geylânî Türbesi'ni tamir ettirmesi de yukarıdaki örneğin tarihî bir arka planının olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Osmanlıların Irak'ın iki büyük Sünni tarikatına XVI. yüzyıldan beri sahip çıkıp desteklediğini göstermektedir.

XIX. yüzyılda türbe ve aileye ait konağın dervişlerin gelip gittiği, fakirlerin yiyip, içtiği bir tekke, dergâh fonksiyonuna sahip olduğu anlaşılmaktadır. Türbe, Basra'nın kuzeyinde Vasıt'ta bulunmaktadır⁴⁰³. Türbedar ve postnişin Şaban Efendi 1854 yılında vefat etmiştir. Yerine oğlu Seyyid Zeyd tayin edilmiştir. Ancak önceden aylık 800 kuruş olduğu ifade edilen ücretin 400 kuruş olarak tayin edildiği anlaşılmaktadır⁴⁰⁴.

⁴⁰⁰ Mustafa Tahralı, “Ahmed er Rifâî”, *DİA*, C.II, İstanbul 1989, s.127.

⁴⁰¹ BOA, ŞD, 162/31, 1, 2.

⁴⁰² BOA, Y.MTV., 39/78, 1, 2, 3.

⁴⁰³ Tahralı, s.128.

⁴⁰⁴ 1854 yılında Basra Bağdat'a bağlı olduğu için idari amir olarak Bağdat Valisine yazılmıştır. BOA, A.MKT, 213/47, 1.

Türbenin vakıf muhasebesine dair kayıtlar XIX. yüzyılın sonlarına aittir. 1889 yılından 1903 yılına kadar ser türbedar olarak Seyyid Ahmed Efendi görev yapmıştır. Ahmed Efendi'nin Rıfaiye mensubu olmasına ilaveten sâdâttan olduğu notunun düşülmesi, isminin başında kullandığı *seyyid* ünvanına gerçekten sahip olduğunu göstermektedir. Seyyid Ahmed Efendi 1903 yılında görevinden kendi rızasıyla çekilmiştir⁴⁰⁵.

1908 yılında türbenin görev tevcihinde ve ödemelerde değişiklikler yaşanmıştır. 1908 yılında Seyyid Ali Efendi ser türbedar, Seyyid Hattî Efendi türbedar muavini tayin edilmiştir⁴⁰⁶. Bu tarihe kadar türbedar muavinliği ciheti bulunmazken 1908 yılında görülmektedir. Diğer bir husus ücretlerde yaşanan değişimdir. Türbedar ücretleri 1891-1906 yılları arasında aylık 1.000 kuruştur⁴⁰⁷. 1906 yılından itibaren ser türbedar 300 kuruş ve türbedar muavini aylık 200 kuruş aylık ücretle tayin edilmişlerdir. Ücretteki bu durumun yaşanmasına gelir kaynağının değişmesi sebep olmuştur. 1906 yılından önce ücretler vakfın akarları ve vakfiyesi gereğince hasılatın karşılığı olarak 1906 yılından itibaren Basra Vilayeti Emlak-i Hümayun gelirlerinden karşılanmıştır⁴⁰⁸.

Türbedarların hepsinin seyyid ünvanına sahip olması dikkat çekmektedir. Seyyid Ahmed Er Rıfai türbesinin türbedarlık tevcihinde Seyyidlerin tevcih edilmesi şartı bulunmuş ya da mutad hale gelmiş olabilir. Diğer bir ihtimal de Ahmed Er Rıfai neslinden gelenlerin türbedar olması şartı olmasıdır.

7.6. KADİRİYE TEKKESİ VAKFI

Kadiriye tekkesinin yeme, içme, tamir, bakım gibi ihtiyaçlarının karşılanması için tesis edilmiştir. Akarlar arasında Büstan'da iltizamla işletilen hurma bağı ve sebze bahçesi vakfa gelir sağlamıştır. Vakfın 1856 yılında 1,445 kuruş⁴⁰⁹, 1865 yılında 2,296 kuruş geliri bulunmaktadır⁴¹⁰. Harcamalar bağların bakımı için yapılmıştır. 1857 yılında 85 kuruş harcanırken 1867 yılında 2,800 kuruş harcanmıştır⁴¹¹.

⁴⁰⁵ VGM. d., 166, 41.

⁴⁰⁶ VGM, 166, 41; BOA, İ.DH., 1121/87626.

⁴⁰⁷ 1891-1894 yılları BOA, EV.d., 39266, 2, 10, 18, 26, 34,44,52,62, 75, 83, 91, 99, 107, 115, 123, 131. 1896 yılı BOA, EV.d., 36586, 2. 1906 yılı VGM. d., 166, 41.

⁴⁰⁸ VGM. d., 166, 41.

⁴⁰⁹ BOA, EV.d., 16126, 8b; 16124, 7c.

⁴¹⁰ BOA, EV.d., 19644, 3.

⁴¹¹ BOA, EV.d., 16126, 8b; 16124, 7c; 20494, 2b.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BASRA'DA VAKIFLARIN SOYAL, EKONOMİK, MİMARİ VE KÜLTÜREL İZLERİ

Basra, tarihî süreçte iki merkezli bir şehir yapısı sergilemiştir. Bu iki merkezden ilki, geleneksel şehir merkezi olan Basra; diğeri ise Şattü'l-Arap kıyısında yer alan Aşar'dır. Aşar, XIX. yüzyıla kadar daha çok Makam'ı Ali'nin ve birkaç konutun olduğu küçük bir kasabaydı. 1850 yılında Basra Kaymakamı Reşid Paşa'nın girişimiyle, çeşitli sebeplerle şehrin nehir kıyısına taşınması gündeme gelmiş; ancak bu düşünce, esasen Mithat Paşa döneminde ciddi adımlarla uygulamaya konulmuştur. Bu kapsamda hükümet konağı ve gümrük binası Aşar'a inşa edilmiştir; ancak yüksek maliyetler nedeniyle taşınma girişimi sınırlı kalmış ve şehir tamamen taşınamamıştır. Buna rağmen Aşar, idari yapılar ve liman idaresinin buraya taşınmasıyla önemli bir idarî merkez konumuna ulaşmıştır. Nehre erişimin kolay olması ve devlet dairelerinin burada toplanması, Basra'nın geleneksel merkez oluşunu değiştirememiştir. Nitekim, Mithat Paşa sonrasında görev yapan yöneticilerden dönemin Müntefik aşireti reisi Nasır es-Sadun'un Basra merkezini koruma çabaları, Aşar'ın gelişimini kısmen engellemiştir. Ancak XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında bölgeye yönelik artan yabancı ilgisi sonucunda Aşar'da çeşitli ülkelere ait konsolosluklar açılmış; ayrıca birçok şirket merkezi ve zengin ailelerin konutları Şattü'l-Arap kıyısında inşa edilmiştir. Bu gelişmeler, Aşar'ın hızla gelişen bir bölge hâline gelmesine zemin hazırlamıştır⁴¹².

Basra, dükkân ve eski çarşıların, esnafın, zanaatkarların, camilerin ve cumbalı Osmanlı evlerinin bulunduğu kısmı oluşturmaktadır. Burada bulunan Seyf Mahallesi en eski mahalleler arasındadır. XIX. yüzyılda Hükümet Konağı ve diğer idari birimler, İran konsolosluğu ve hapishane burada yer almaktaydı⁴¹³.

Yüzlerce yıl boyunca mahalleler büyümüş ve bölünerek yeni mahalleler ortaya çıkmıştır. 1671 yılında şehri ziyaret eden Evliya Çelebi'ye göre şehirde 14,000 hane bulunmaktaydı. Bunların bir kısmı Paşa Sarayı gibi mükellef evler olup geneli kerpiçten inşa edilmiştir. Daha düşük gelirli halkın evleri ise hurma palmyesi ve kamış kullanılarak yapılmıştır. Evliya Çelebi konutlara ilaveten şehirde 1.000 adet bedesten dükkânı

⁴¹² Ceylan, a.g.e., s.274; Ermin Serkis Hasrof, Halil İbrahim Ali, a.g.m., s.411; Münib Cuma Yusuf Merre, a.g.e., s.315-316.

⁴¹³ Münib Cuma Yusuf Merre, a.g.e., s.318.

bulunduğunu ifade etmiştir. Buğday Pazarı, Mişrak Pazarı, Seymer Pazarı, Seyf Pazarı, Haffaflar Pazarı, Keten Pazarı, Attar Pazarı, Pilav Pazarı, Kumar Pazarı şehirdeki mükellef pazarlardır⁴¹⁴. Ayrıca şehirde bedesten tarzı örtülü uzun çarşı bulunmaktaydı. Lorimer, 1908 yılında Basra merkezinde 25, Aşar nahiyesinde 10 han ve kervansaray bulunduğu bilgisini aktarmaktadır⁴¹⁵. Hurşit Paşaya göre ise XIX. yüzyılın ikinci yarısında Basra’da yaklaşık olarak iki bin hane bulunmaktaydı⁴¹⁶. Bu sayının Evliya Çelebi’nin verdiği 14,000 sayısından daha makul olduğu anlaşılmaktadır. Şehrin o dönemki nüfusuna bakıldığında Hurşit Paşa’nın verdiği sayının daha isabetli olduğu görülmektedir. 1893 tarihli Basra Salnamesine göre şehrin merkezi olan Basra kasabasında nüfus 6.000, Ebulhasib kasabası’nda 5.000, Fav kasabasında 1.500, Zübeyr kasabasında 5.000, Harise kasabasında 3.500, Şattülarap kasabasında ise 1.000’dir. Kaza toplamında 34.300, vilayet toplamında ise 334.100 olarak görünmektedir⁴¹⁷. Kemal Karpat da salnamelere benzer olarak XIX. yüzyılın sonlarında Basra merkez nüfusunu 5,729 olarak vermektedir⁴¹⁸. Nüfus göz önünde bulundurulduğunda hane sayısının Hurşit Paşa’nın vermiş olduğu 2.000 sayısı kabul edilebilir.

Şehirdeki 2.000 hanenin ancak beş-altı yüz kadarı kârgîr bina olup kalan kısmı hurma bağları içinde bulunan “sarife” olarak adlandırılan kamıştan yapılmış kulübe türünde yapılardan oluşmaktaydı. Kârgîr yapılar civarında aynı hatta sıralanmış, üzerleri kubbeli, yaklaşık altı yüz adım uzunluğunda bir çarşı bulunmaktaydı. Yine bu civarda bir dönem Basra mütesellimi olarak görev yapmış olan Aziz Ağa’nın yaptırdığı cami ve medrese yer almaktadır. Hurşit Paşa’ya göre şehirdeki en büyük çarşı ve cami bunlardı. Vakıf kayıtlarından edinilen bilgiye göre cami ve bedesten şeklindeki çarşı yan yana bulunmaktaydı. Bunlardan başka birkaç cami ve medrese, kumaşçı, bakkal, balıkçı, çömlekçi, kuyumcu şişe imalathanesi, iki hamam, birkaç han ve diğer küçük esnaf dükkânları bulunmaktaydı. Şehrin kalanında hurma ve çeşitli meyve ağaçları yer almaktaydı⁴¹⁹.

Hurşit Paşa şehirde birkaç cami olduğunu ifade etmiş olsa da bunun gerçeikle bağdaşmadığı görülmektedir. Hurşit Paşa’nın gözlemlerinde yalnızca önemli gördüğü

⁴¹⁴ Evliya Çelebi Seyehatnamesi, s.650, 652.

⁴¹⁵ İstihbarat için hazırlanan bu eser titizce hazırlanmış olduğundan verilere itimat edilebilir. Lorimer, *a.g.e.*, s.276.

⁴¹⁶ Mehmet Hurşid Paşa, *a.g.e.*, s.4.

⁴¹⁷ Basra Vilayeti Salnamesi, 1311/1893, s.192, 193.

⁴¹⁸ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s.168.

⁴¹⁹ Mehmet Hurşid Paşa, *a.g.e.*, s.4.

eserleri yazmış olduğu anlaşılmaktadır. Vakıf kayıtları üzerinde yapılan incelemeler neticesinde XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde şehirde 45 adet cami ve mescidin varlığı tespit edilmiştir. Benzer şekilde Hurşit Paşa yalnızca Kazım Ağa Çarşısından bahsetmiş olsa da bundan başka beş büyük çarşı daha bulunmaktadır. Bunlar Aziz Ağa, Seymer, Kazaze (Kazazlar), Davut Paşa, Kattane çarşılarıdır. Bunlar haricinde esnaf kümelerinden oluşan çarşılar da bulunmaktaydı. Haddadin (demirciler) çarşısı, Haffafe (ayakkabıcılar) çarşısı, Attarlar Çarşısı bu tür esnaf çarşılarıdır. Koyun Pazarı, Tavuk Pazarı, Keten Pazarı, Buğday Pazarı, Pilav pazarı ve Kumar Pazarı gibi önemli ticari mekânlar da mevcuttu. Adı geçen çarşılarda birçok vakıf dükkân bulunmakta ve bu dükkânlar düzenli olarak tamir edilmekte ya da yenileri inşa edilmekteydi. Çarşıların yüzlerce yıl varlığını koruması vakıflarla ilişkili olmalarındandır.

Salnamelere göre şehirde 13 hanı kapsayan çarşı bulunmaktaydı⁴²⁰. İfade edilen çarşılar muhtemelen bedesten şeklinde olup yukarıda isimleri geçen ve içinde vakıf dükkânlar da bulunan çarşılar bunlardan altısını oluşturmaktaydı. Salnamelere göre şehirdeki dükkânların sayısı 1,500'dür. XIX. yüzyılın sonlarında şehirde yaklaşık olarak 90 adet vakıf dükkân olduğu tahmin edilmektedir. Bunların 65 adeti Ayas Paşa (Abdullah Ağa) Vakfı'na ait olup 28 adet vakıf dükkân diğer vakıflara aitti. 1906 yılında Seyf Mahallesi'nde yapılan 58 adet dükkân ile birlikte şehirde yaklaşık olarak 150 adet vakıf dükkân bulunmaktaydı⁴²¹.

Dükkân sayıları sürekli değişime uğradığından net bir istatistik vermek oldukça zordur. XIX. yüzyıla ait bilgiler veren diğer bir kaynakta ise şehirde 89 kahvehane, 35 berber dükkânı, dokuz hamam bulunduğu ifade edilmiştir⁴²². Ancak Lorimer'e göre 1908 yılında şehirde 60 adet kahvehane bulunmaktaydı⁴²³. Vakıf kayıtlarından tespit edilen kahvehane sayısı ise 13'tür. Yani yaklaşık olarak şehirdeki kahvehanelerin %20-25'i vakıflara aittir. Evliya Çelebiye göre şehirde yedi adet hamam bulunmakta iken, XIX. yüzyıla ait başka bir kaynakta hamam sayısı dokuz olarak verilmiştir⁴²⁴. Farklı bir kaynak ise Kut, Seyf, Sabha, Büstan Kasab, Kattane, Aşar, Beluci adlarında sekiz adet hamam bulunduğundan bahsetmiştir⁴²⁵. Bunlar içinde vakıf hamamı iki adet olarak tespit edilmiştir. Buradaki verilerden yola çıkarak şehirdeki mimari yapıların ancak bir kısmının

⁴²⁰ Eroğlu ve vd., *a.g.e.*, s.87.

⁴²¹ BOA, İ.EV., 41/25, 1, 2.

⁴²² Thabit A. J. Abdullah, *a.g.e.*, s.24.

⁴²³ Lorimer, *a.g.e.*, s.276.

⁴²⁴ Thabit A. J. Abdullah, *a.g.e.*, s.24.

⁴²⁵ Münib Cuma Yusuf Merre, *a.g.e.*, s.359.

vakıflara ait olduğu söylenebilir. Ancak XIX ve XX. yüzyıl Basra'sına ait kesin bir istatistik bulunmaması şehirdeki vakıf gayrimenkullerin kıyasını zorlaştırmakta, net bir veri elde edilememektedir.

1. BASRA VAKIF KURUCULARI, ÜNVANLARI VE SOSYAL STATÜLERİ

Başta sultanlar olmak üzere veziriazam ve diğer vezirler, beylerbeyleri, diğer paşalar, kazaskerler, kadılar, sancak beyleri gibi idarenin üst kademesi Osmanlı şehirlerinin karakterini meydana getirecek büyüklükte ve nitelikte vakıf eserleri tesis etmişlerdir. Rumeli'ye geçişle birlikte Evrenosoğulları ve Mihaloğulları'na mülk olarak verilen topraklar bölgede birçok vakıf eserinin tesis edilmesine ve mali olarak desteklenmesine vesile olmuştur⁴²⁶. Benzer şekilde Orhan Gazi, Rumeli ve İzmit çevresinin fethindeki başarıları neticesinde İzmit, Geyve, İzmit, Bursa ve özellikle Bolayır civarında önemli derecede toprağı oğlu Süleyman Paşa tasarrufuna vermiştir. Süleyman Paşa adı geçen yerlerdeki mülkler sayesinde önemli derecede vakıf tesis etmiştir⁴²⁷. Süleyman Paşa Ezine kasabasını Ahi Yunus'a vakıf olarak vermiş ve her türlü vergiden muaf kılmıştır⁴²⁸. Bu durum sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Özellikle üst düzey devlet adamları görev yaptıkları yerlerde edindikleri servetler ile büyük külliye, imaretler, çarşılar, camiler ve daha birçok hayır kurumunu tesis ederek toplum yararına bırakmışlardır. Devlet adamlarının tesis ettiği vakıflar mevkufun türüne göre iki sınıf olarak değerlendirilmektedir. Fetih sonucu temlik olarak verilen topraklarla tesis edilen vakıflar sahih vakıf olarak adlandırılırken mülkiyeti devlete ait olup yalnızca kullanım hakkı verilen araziler ile tesis edilen vakıflar ise gayrisahih vakıf olarak adlandırılmıştır⁴²⁹. Yukarıda adı geçen vakıflara konu olan mallar ekseriyetle devlet malı yani miri arazi olduğu için gayrisahih vakıf statüsündedir. Miri arazilerin doğrudan sultan tarafından vakıf niyetine tahsisi ve devletin ileri gelen yöneticilerine temlik edilmesi usulü ilk yüzyıllarda oldukça yaygınken fetihlerin de azalmasının doğal sonucu olarak

⁴²⁶ Ahmet Köç, "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıfın Hayırseverliği: Ümera ve Ulema Vakıfları üzerine Bazı Düşünceler", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19-35, 2016, s. 306.

⁴²⁷ İdris Bostan, "İzmit", *DİA*, C.XXVI, İstanbul 2001, s.536; Feridun Emecen, "Süleyman Paşa", *DİA*, C.XXXVIII, İstanbul, 2010, s.38; Vedat Turgut, "Süleyman Paşa", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, C.1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, Kocaeli 2017, s.615-617.

⁴²⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, S.2., Ankara 1942, s.292.

⁴²⁹ İrem Karakoç, "Osmanlı Devleti'nde Sahih ve Gayrisahih Vakıflardaki ve Mîrî Arazideki Tasarruf Hakkı Arasındaki Farkın, Hakir ve İntikale İlişkin Hükümler Bağlamında Değerlendirilmesi", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S.17, Ekim 2019, s.27-29.

sonraki yüzyıllarda giderek azalmıştır⁴³⁰. Basra'nın ilhakı sonrası Ayas Paşa tarafından kurulan vakıf için birçok arazi tahsis edilmiştir. Ayas Paşa'nın vakfettiği malların da miri statüde olduğu anlaşılmaktadır. Benzer şekilde Cıgalazâde Sinan Paşa Muhtemelen Bağdat Beylerbeyi olduğu esnada Basra'da bir cami yaptırarak önemli gelir kaynakları vakfetmiştir. Vakfedilen mallar muhtemelen devlete ait araziler olup, bunlar gayrisahih vakıf sınıfında değerlendirilmelidir⁴³¹. Ancak bunun çok fazla örneği bulunmamaktadır. Basra'da kurulan vakıflar ekseriyetle mülk statüsündeki mallar ile kurulmuştur.

Osmanlı'da yönetici askeri sınıf tarafından tesis edilmiş vakıfların tüm şehirlerde en büyük eserler olmasının ardında yatan sebepler tesadüfi olmaktan ziyade daha gerçekçi ve bilimsel argümanları içermektedir. Buradaki en temel faktörün sermaye birikimi olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Zira aşağıda örnekleri verilen XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki durum ve ardından yaşanan gelişmeler bu kanaate mesnet niteliğindedir. Vakıf kurmak bir mala ya da servete sahip olmayı gerektirdiği için mal ya da para sermayesi yoksa hayır amacını yerine getirecek en temel amil eksik olmuş demektir. Vakıf kuran kişiler ekseriyetle toplumda belirli bir ekonomik düzeyin üzerinde olmuştur. Bu durumu daha iyi idrak için Osmanlı toplum yapısına bakmakta yarar vardır.

Osmanlı toplumunda yapı, temel olarak yönetenler ve yönetilenler olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Yönetenler ümera ve ulema olmak üzere askeri sınıf sayılmışlar ve görevleri karşılığında önemli gelirlere sahip olmuşlardır. Yöneten sınıfa genel olarak askerî denilmiştir. Askeriler vergi vermezler ve belirli bir hiyerarşi içinde en alttan sultana kadar giden yöneticileri tanımlardı. Askeri sınıfa mensup olmanın en belirgin şartı sultandan berat almak olmuştur⁴³². Yönetici sınıf kendi içinde seyfiye, ilmiye ve kalemiye olarak ayrılmıştır. Seyfiye genel itibarıyla ordu mensuplarını, ilmiye, dinî ve adli işlerden sorumlu görevlileri, kalemiye ise katipler denilen bürokrat kesimini kapsamaktadır⁴³³. Bu sebeple her dönemde ekonomik ve siyasi olarak toplumun yönetilenler sınıfından daha ayrıcalıklı konumda olmuşlardır. Yönetilenler ise vergi verenleri ifade etmektedir. Bu sınıf tarım, ticaret ve çeşitli zanaat işleriyle iştigal edenlerden oluşmakta ve toplumda en geniş tabakayı meydana getirmektedir.

⁴³⁰ Köç, a.g.m., s. 312.

⁴³¹ Bkz. Sinan Paşa Camii ve Vakfı.

⁴³² Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerine Bir Araştırma (1585-1683)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1990, s.21-22.

⁴³³ Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf-Reaya Ayrımı", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.8, S.2, Haziran 2004, s.3-4.

Basra özelinde de durum benzerdi. Yönetenler olarak vali, mütesellim, mutasarrıf, ardından üst düzey askerler, eşraf denilen ileri gelenler ve ulema sınıfı bulunmaktaydı. Yönetilenler ise tüm vergi veren halkı kapsıyordu⁴³⁴. Yöneten sınıf varlıklı olmanın verdiği ekonomik güç ve statü ile çok daha kolay vakıf tesis edebilmiştir. Sahip oldukları statüye ek olarak vakıf eserlerle de kendilerine ün kazandırarak toplum içindeki itibarlarını artırmışlardır. Bu da vakıf kurucularının sosyal tabakalaşma içerisinde üst sırada yer almalarını sağlamıştır. Bu durumun doğal sonucu olarak vakıf kurucuları içinde yöneten sınıfın yönetilen sınıfa oranla çok daha fazla vakıf tesis etmiş olması gayet tabiidir. Yönetilen sınıf da kendi içinde ekonomik sınıflar oluşturmuştur Ticaret ehli esnaf sınıfı, çiftçi sınıfına göre ekonomik olarak daha iyi bir düzeyde olduğu için vakıf tesisinde de daha önde yer almıştır.

XVII. yüzyılda Edirne’de vakıf kurucularının %73’ü askeri sınıfa mensup iken reayadan vakıf kuran yalnızca bir kişi bulunmakta olup bunun da genel orana etkisi %5’e tekabül etmiştir⁴³⁵. XVII. yüzyıl için yapılan genel bir çalışmada sondaj yoluyla seçilen 313 vakfiye üzerinde yapılan inceleme sonucunda vakıf kurucuları arasında askeri sınıfın oranı %89.13, reaya sınıfının ise %0,95 olduğu tespit edilmiştir⁴³⁶. İki farklı çalışma da gösteriyor ki askeri sınıfa mensup vakıf kurucularının sayısı diğer sınıflardan dikkat çekici şekilde fazladır. Askeri sınıfın vakıf kurmadaki üstünlüğü ekonomik gücüyle doğru orantılıdır. Ancak XVIII. yüzyıla gelindiğinde durumda bir kısım değişim meydana gelmiştir. Vakıf kurucularının %67’si askeri sınıfa mensup iken reaya sınıfındaki vakıf kurucularının oranı %12’ye yükselmiştir⁴³⁷. Devletin genelinde askeri sınıf mensupları vakıf kurmada diğer guruba göre çok önde yer almıştır. Ancak XVIII. yüzyıla gelindiğinde genel eğilimde kısmî değişiklikler yaşandığı görülmektedir. Osmanlı toplum ve idare yapısındaki değişimler sonucunda vakıf kurucuları da kısmen değişime uğramıştır. XVIII. yüzyılda devletin merkezi gücünün kısmen de olsa yerele yayılmasının bir sonucu olarak ayan sınıfı dediğimiz halktan kimseler zenginleşmeye ve güç odakları olmaya başlamışlardır. Arpalık sisteminin yaygınlaşması ile eyalet ve sancaklara gitmek istemeyen yöneticiler yerlerine vekil olarak bir mütesellim atamışlar ve işlerini bu şekilde yürütmüşlerdi. Mütesellimler zaman içinde yerleşik hal almaya ve giderek güçlenmeye,

⁴³⁴ Münib Cuma Yusuf Merre, *a.g.e.*, s.67.

⁴³⁵ Şerife Eroğlu Memiş, “17. ve 18. Yüzyıllarda Edirne’de Vakıf Kurucularının Toplumsal Statülerine İlişkin Bazı Tespitler” *Vakıflar Dergisi*, S.36, Aralık 2011, s.69-71.

⁴³⁶ Yüksel, *a.g.m.*, s.24.

⁴³⁷ Memiş, *a.g.m.*, s.69-71.

zenginleşmeye başlamıştır⁴³⁸. Bu durum ekonomik sermayenin el değiştirmeye başladığını göstermektedir. Ekonomik gücün bir kısmı el değiştirerek ümera sınıfından yerel güç odakları olan ayan ve eşraf sınıfına geçmiştir. Ekonomik gücün el değiştirmesi doğal olarak vakıf kurucularında da değişimler meydana getirmiştir. XV. yüzyıldan Cumhuriyet dönemine kadar olan süreçte Samsun'daki vakıfları incelen bir çalışma sonucunda vakıf kurucularının %42,56'sını askeri sınıf oluşturmaktadır. Askeri sınıf içinde saraylı vakıf kurucuları %3, seyfiye sınıfı %39, ilmiye sınıfı %44, kalemiye sınıfı %5, tarikat ehli ise %7 oranında paya sahipler⁴³⁹. Reaya vakıf kurucularının genele oranı ise %57,43'tür. Görülüyor ki Osmanlı klasik döneminden XVIII. ve XIX. yüzyıllara doğru, özellikle XX. yüzyılın başlarında vakıf kurucularında önemli değişimler yaşanmıştır. Askeri sınıfın vakıf kurmadaki payı giderek azalmıştır. Bu durumun yaşanmasında ekonomik sermayenin tabana yayılmaya başlaması etkili olmuş görünmektedir.

Seyyid, hacı, hoca, molla, şeyhlerden oluşan ulema sınıfı vakıf kurmada öne çıkmıştır. Ümera sınıfı ise ikinci sırada yer almıştır. Osmanlı Devleti tatbikinde ulema sınıfının görevleri vesilesiyle biriktirdiği servetler müsadere edilmezken ümera sınıfının malları müsadere edilmiştir⁴⁴⁰. Mallarını muhafaza etmek isteyen yöneticilerin kaçış yolu olarak vakıf kurması gayet tabiidir. Bu sayede hem mallarını koruyarak kendi nesillerine gelir sağlamış olmakta hem de hayır işleyerek dinî görevlerini yerine getirmekte hem de toplum içinde saygınlık kazanmaktaydılar. Ulema sınıfı böyle bir kaçışa ihtiyaç duymamasına rağmen vakıf kurma eğilimlerinde öncü olmuşlardır.

Basra şehrinde kurulan vakıfları genel olarak Osmanlı ümerasası (seyfiye), ilmiye sınıfı, yerel tarikat önderleri, sahabe ve Sâdât vakıfları olarak gruplandırmak mümkündür. Bu sınıftaki vakıfların kurucuları paşa, efendi ve ağa ünvanlarına sahip kişilerden oluşmuştur. Genele bakıldığında nicelik olarak şehirdeki ulema vakıflarından daha az görünse de nitelik olarak şehrin önde gelen vakıf eserlerini tesis ettikleri görülmektedir. Abdullah Ağa, Ayas Paşa, Aziz Ağa, Hüseyin Paşa, Sinan Paşa, Davut Paşa, Mustafa Efendi şehirde vakıf tesis etmiş olan ümera sınıfında olan Osmanlı devlet görevlileridir. Osmanlı askeri sınıf içinde ümera sınıfına mensup sayabileceğimiz yukarıdaki vakıf

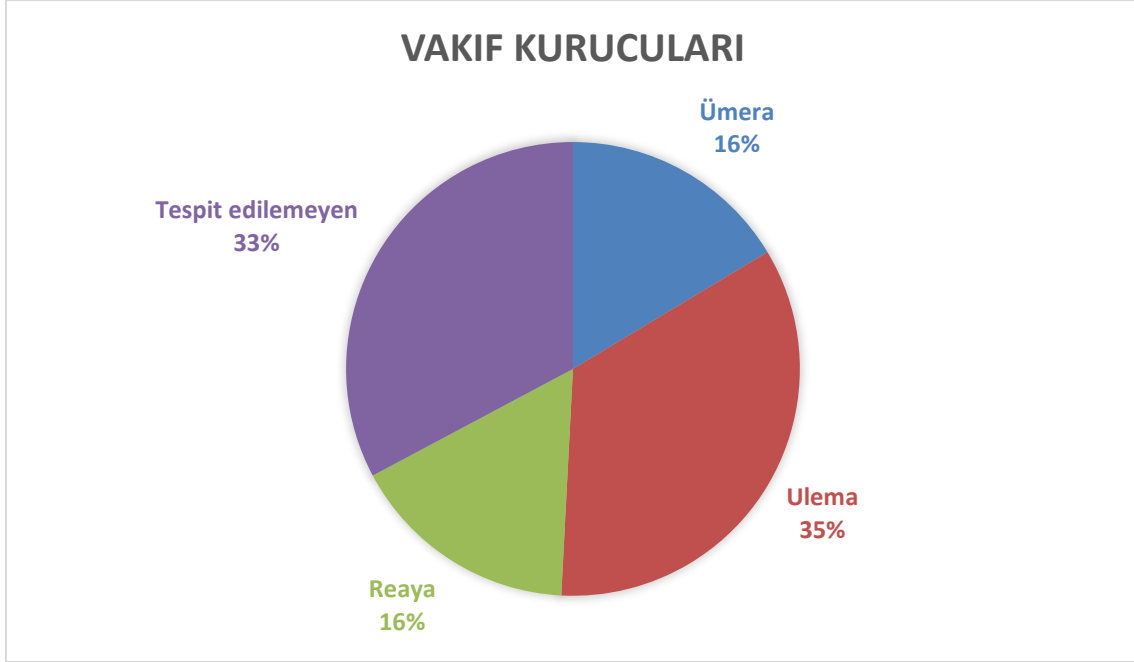
⁴³⁸ Özer Ergenç, "A'yan ve Eşraf Diye Anılan Seçkinler Grubunun XVIII. Yüzyılda Osmanlı Toplumundaki Rölü Üzerine", *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s.396-399.

⁴³⁹ Mehmet Okudan, "Sosyal Statülerine Göre Samsun Canik Sancağında Vakıf Kurucuları", *Birey ve Toplum Dergisi*, C. 3, S.6, Güz 2013, s.176.

⁴⁴⁰ Tuncay Ögün, "Müsâdere", *DİA*, C.XXXII, 2006, s.67.

kurucularının XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan zaman diliminde vakıf kurucuları içindeki payı %16, hacı, hoca, seyyid, molla ve şeyhlerden oluşan ulemanın vakıf kuruculara oranı ise %35'dir. Basra özelinde durum yukarıdaki örnekleri verilen Anadolu'nun çeşitli bölgelerine ait durumla benzerlik göstermektedir. Askeri sınıf vakıf kurmada reaya sınıfına göre oldukça öndedir.

Grafik 1. Basra'daki Vakıf Kurucularının Ünvanlara Göre Oransal Dağılımı

Basra'da kurulan vakıfların %33'ünün kurucusu tespit edilememiştir. Dolayısıyla vakıf kurucuları için yapılan tespit ve çıkarımlar şehirdeki vakıf varlığının %67'lik kısmı için yapılmıştır. Kurucular içinde ünvanı olmayan kısım reaya olarak değerlendirilmiş olup %16'lık kısma tekabül etmektedir. Ancak kurucusu tespit edilenlerin neredeyse tamamı ünvanlara sahip kişilerdir. Ümera ve ulema sınıfının kurduğu vakıflar reaya sınıfınıninkine göre daha zengin vakıflar olduğu için kurucularının tespiti daha kolay olmuştur. Kurucusu tespit edilemeyen vakıfların büyük çoğunluğunun askeri sınıf dışındaki reaya sınıfından olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak tespiti yapılamadığı için reaya olarak değerlendirilmemiştir.

Kazada vakıf tesis eden tarikat erbabı şeyhler yer almaktadır. Şeyhlik dinî bir ünvan olarak ortaya çıkmış olup dinî tarikatlara önderlik eden ve belirli bir İslami bilgi birikimine sahip alim vasıflı kimseler olarak bilinmektedir. Diğer yandan Arap coğrafyasında kabile liderleri de şeyh olarak isimlendirilmekteydi. Bu ikisini ayırt etmek hususunda zorluklar yaşanması gayet tabiidir. Dinî fonksiyonu ile ön plana çıkan bu grup

aynı zamanda siyasi ve ekonomik güçleri de kendilerinde toplamayı başarmışlardır. Halk üzerinde derin bir dindarlık vurgusu yapmaları sayesinde inançlı kimseleri etkilemiş ve kendi görüşleri etrafında büyük kitleler biriktirebilmişlerdir. Böylesine büyük kitlelere sahip ve müritleri üzerinde son derece etkinlik kurabilen şeyhler dinî kişiliğinin ötesinde siyasi bir kimlik de kazanmışlardır⁴⁴¹. Sahip oldukları ekonomik güçleri diğer dinî faaliyetlerine ek olarak vakıf kurarak hayır işlemede kullandıkları görülmektedir. Şeyh Casim, Şeyh Abdüsselam, Şeyh Abdullah, Şeyh Muhammed el-Mecmuî ve Şeyh Habibullah Basra şehir merkezinde vakıf tesis etmiş şeyhlerdendir. Ayrıca Müntefik Sancağı'nda yerleşik olan şeyhler de Basra şehir merkezinde vakıf tesis etmişlerdir. Dinî kanaat önderleri ve nüfuzlu kimseler olarak bilinen şeyhlerin vakıf kurma eğilimleri diğer statü grupları içinde önemli bir yere sahiptir.

Vakıf tesis eden diğer grup mollalardır. Mollalar Osmanlı sisteminde medrese eğitimi alanlara verilen bir addır. Medrese müderrislerine ya da müderrislikten terfi alan mevleviyet derecesine sahip alimlere, mevleviyet derecesine sahip birinci sınıf kadırlara verilen ünvan olmuştur. XIX. yüzyıla doğru molla ünvanı değer kaybına uğrayarak medrese öğrencileri için kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle XVII. yüzyılda *zadegan* olarak bilinen ulema neslinin artması neticesinde *beşik ulemâsı* sınıfının türemesi ve bunlara molla bey denilmesi ünvanın değer kaybına uğramasına sebep olmuştur⁴⁴². Seyyidlik, şeriflik, şeyhlik ünvanları bir soy birliğine bağlı iken mollalarda bu tür bir ilişki söz konusu değildi. Mollaların halk ile iletişimlerinde manevi-dinî bağdan ziyade eğitim ve bilgileriyle öne çıktığı görülmektedir. Bu sebeple her ne kadar değer kaybına uğramış olduğu varsayılsa da halkın gözünde itibarlı kimseler oldukları aşıkardır. Zira medrese kurumunun önderleri konumundadırlar. Ayrıca bölgedeki en eğitimli kişi olması sayesinde köy çocuklarına Kur'an dersleri öğreten eğitici fonksiyonuna da sahiptirler⁴⁴³. Basra şehir merkezinde Molla Hamid, Molla Hasan, Molla Ahmed b. Muhammed ve Molla Reha adında dört vakıf kurucusu bulunmaktadır.

⁴⁴¹ Necdet Subaşı, "Şeyh, Seyyid ve Molla- Doğu ve Güneydoğu Anadolu Örneğinde Dinsel İtibarın Kategorileri-", *İslamiyat*, S.3, Ankara 1999, s.127-130; Tahir Pekasil, "Toplumsal Statü Göstergesi Olarak Dini Otorite Tipleri: Cizre Örneğinde Şeyh, Molla ve Seyyidler", *Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre (Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri)*, İstanbul 2012, s. 141-142.

⁴⁴² Hamid Algar, "Molla", *DİA*, C.XXX, İstanbul 2005, s. 238; Ümit Güler, "Osmanlı Sosyal hayatında Seyyidler: 18. Ve 19. Yy. Diyarbekir Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, C.11, S.2, Ağustos 2019, s.861-862.

⁴⁴³ Subaşı, a.g.m., s.136.

Hacı ünvanı kullanan Hacı Mehmet, Hacı Bedir adlı iki vakıf kurucusu tespit edilmiştir. Son olarak hoca ünvanını kullanan bir kişi bulunmaktadır. Hoca Mahmut Efendi şehirde vakıf tesis eden yerel şahıslar arasındadır.

Üçüncü grup sahabe vakıflarıdır. Dört halifenin sonuncusu olan Ali, şehrin sakini olmayıp şehirdeki ilk camiye eklentiler yapmasından dolayı yapı adıyla anılmıştır. Ardından cami için önemli vakıflar tesis etmiştir. Makam-ı Ali olarak da bilinen cami günümüze kadar ulaşmıştır. Zübeyr bin Avvam da şehrin sakini olmayıp Cemel Vak'ası münasebetiyle şehirde bulunmuş ve savaşta şehit edilmiştir. Bunun üzerine yaptırılan türbe için vakıf tesis edilmiştir⁴⁴⁴. Cemel olayında hayatını kaybeden Talha bin Ubeydullah'ın kabrinin şehrin dışında ve Zübeyr kasabası civarında olduğu bilinmektedir. 2019 yılında bir saldırı sonucu yıkılan türbe ne yazık ki günümüzde mevcut değildir⁴⁴⁵. Enes bin Malik'in kabri şehir merkezinden yaklaşık altı mil uzaklıkta Siba vadisinde yer almaktadır⁴⁴⁶. XIX. yüzyıl sonlarına ait arşiv kayıtlarında sahabeden Talha, Enes ve Zübeyr'in türbesinin hemen bitişikteki camiyi de kapsayan alanda olduğu belirtildiğine göre bahsi geçen imam İmam Ali Camii avlusu ve üç sahabenin mezarı da burada yer alıyor olmalıdır⁴⁴⁷. XIX. yüzyılda Zübeyr bin Avvam türbesi ve vakıfları faal olarak işlemekte iken diğer sahabe vakıfları hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Sâdât diye tabir edilen Hz. Muhammed'in soyundan gelenleri kapsayan seyyid ve şerifler bu sınıfa mensuptur. Osmanlılarda bu sınıfa ayrı bir ilgi ve hürmet beslenmiştir. Basra'da Seyyidlerin ayrı bir önemi bulunmaktadır. Bu grup devletten hürmet ve destek görürken aynı zamanda Rıfai tarikatına mensup olmaları şehirde daha etkin bir nüfuza sahip olmalarını sağlamıştır. Basra'da Nakib ailesi üyesi olan Seyyidler şehirdeki idareyi ve vakıfların yönetimini ellerinde tutmuşlardı. Yönettikleri vakıfların gelirleri ile önemli derecede gelir sağlamışlardı. Ayrıca önde gelen Seyyidlere vakıflardan önemli maaşlar tahsis edilmişti⁴⁴⁸. Bu sayede şehirdeki statülerini ve nüfuzlarını korumuşlardı. Belirli imtiyazlara sahip bir sınıf olduğu için kendini bu soya mensup gösterenler oldukça fazla olmuştur. Bunu engellemek ve soyun korunması ve tespiti maksadıyla nakibü'l-eşrâflık kurumu oluşturulmuştur. Devlet bu konuda çok hassas davranmış, Sâdâtın belirlenmesi

⁴⁴⁴ Efendioğlu, "Zübeyr b. Avvâm", s.523.

⁴⁴⁵ Allahverdi, a.g.m., s.144.

⁴⁴⁶ Allahverdi, a.g.m., s.145.

⁴⁴⁷ BOA, İ.EV., 23/46.

⁴⁴⁸ Bu konu ile ilgili tezin birinci bölümüne bakılabilir.

ve korunmasına ihtimam göstermiştir⁴⁴⁹. XIX. yüzyıl vakıf kurucuları içinde seyyid ünvanını kullananlar Seyyid Hüseyin ve Seyyid Osman Ağa'dır.

Ünvanı olmadığı için statüsü belirlenemeyen kimseler reaya olarak değerlendirilmişlerdir. Vakıf kurucuları içindeki oranı %16'dır. Son olarak kurucuları tespit edilemeyen 20 adet vakıf bulunmakta olup kurucular içindeki oranı ise yaklaşık olarak %33'tür. Vakıf kurucuları hakkındaki bilgi ve çıkarımlar %67'lik bir kısım vasıtası ile olsa da genel kanaat oluşturmaya yeterli görünmektedir. Basra Kazası vakıf kurucuları yönetenler (askeriler) ve yönetilenler (reaya) olarak iki guruba ayrıldığında askeri sınıfa mensup olanlar %51'lik orana sahipken reaya sınıfına mensup vakıf kurucuları %16'lık bir orana sahiptir. Yukarıda örnekleri verilen XVII. XVIII. yüzyıllara ait vakıf kurucuları üzerine yapılan çalışmaların sonuçları göstermiştir ki vakıf kurucularındaki çoğunluk askeri sınıfa aittir. Bu durum Basra şehrinde de benzer şekilde seyretmiştir. Ancak XV. yüzyıldan Cumhuriyet dönemine kadar olan süreç kapsamında yapılan araştırma farklı sonuçlar ortaya koymuştur. Bu çalışmaya göre diğerlerinin aksine askeri sınıfa mensup vakıf kurucuları reayadan azdır. Bu durum vakıf kurmada sermaye birikiminin önemini göstermektedir. Askeri sınıf toplumun nüfuzlu kesimini temsil etmekten başka ekonomik geliri oranında refahı yüksek kesimini de temsil etmiştir. Toplum içinde statüsü yüksek, ekonomik olarak zengin kişilerin alt sınıf olarak nitelenebilecek reaya nazarı daha fazla vakıf tesis etmiş olması gayet tabii görünmektedir.

2. BASRA'DAKİ VAKIF GÖREVLİLERİ VE SOSYAL STATÜLERİ

Basra şehrinde vakıfların ekseriyeti cami ve mescid vakfı olmasından dolayı aynı oranda cami personeli oldukça fazladır. Camilerden farklı olarak mescidler için personel tayin edilmediği görülmektedir. Şehirdeki vakıf personelleri imam, hatip, müezzin, devirhân, vaiz, hâdim, saka ve türbedardan oluşmaktadır. Ücretler genellikle günlük, aylık, üç aylık ve yıllık olarak ödenmiştir. Basra şehrindeki uygulama da buna benzer seyretmiştir. Muhasebe hesaplamalarında bazı dönemler aylık olarak ödeme yapılmış, bazı dönemler üç aylık ödeme yapılmış, bazen de yıllık olarak ödeme yapılmış olduğu gözlenmiştir. Şehirdeki vakıf görevlileri molla, hacı, seyyid ve efendi gibi farklı ünvanlar kullanmışlardır. Ünvanlara ilişkin izahat yukarıda yapıldığı için burada tekrar edilmeyecektir.

⁴⁴⁹ Ahmet Akın, "Osmanlı'da Din Görevlilerinin Konumu Üzerine Değerlendirmeler (Bursa Örneği)", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.8, 2006, s.80-81.

2.1. İMAM

Osmanlı'da İmamlar günümüzdeki muhtarların görevlerine ek olarak dinî görevlere sahip kişilerdi. 1829 yılında İstanbul asayişine bir çözüm olarak muhtarlık ihdas edilmiştir. Akabinde bu uygulama taşraya da yayılmış ve kabul görmüştür. Muhtarlık kurumunun teşkiliyle imamların üzerlerinde olan görevlerin çoğu muhtarlara aktarılmıştır. Bir selef-halef ilişkisi içinde yetkiler devredilmiştir. Yapılan ilk muhtarlık seçimlerinde muhtar isimlerinin yanında imam isimlerinin de bulunması bu durumu izah etmektedir⁴⁵⁰. Köylerde ihdas edilen ihtiyar heyetlerinde yine imamlara ihtiyaç duyulmuştur. 1906 yılında imamların ihtiyar heyeti azalarından olduğu resmi olarak kabul edilmiştir⁴⁵¹. Bu tarihten sonra imamlar günümüzdeline benzer duruma gelmiştir. Günümüzde halâ resmi nikahın yanı sıra imam nikahı çok yaygın olarak tercih edilmektedir.

Şehirde idari sınıf (ümera) haricinde imamların idari olarak önemli bir konumda olduğu görülmektedir. Cami imamı, daha genel ifade etmek gerekirse cami görevlileri devlet ve halk tarafından saygı duyulan ve itibar gösterilen kişilerdir. Bu durum kullandıkları ünvanlara bakıldığında açıkça görülmektedir. Basra şehrindeki imamlar genel olarak *hacı*, *seyyid*, *şeyh*, *molla* ünvanlarına sahipken isimlerinin sonunda muhakkak *efendi* ünvanı kullanılmıştır. Bu, imparatorluktaki yaygın bir usul olarak görülmektedir. Basra'daki mahalle imamları tek bir camide değil birkaç farklı camide imamlık ya da diğer görevleri üstlenebiliyordu. Camide görevli bir kişi aynı zamanda imam, hatip ve müezzin ya da hatip, müezzin, devirhân olabiliyordu. Bir kişiye aynı anda 5 görev verildiği görülmektedir. Diğer bir husus cami imamı, kendi görevine ilaveten çevredeki camilerde de imam, hatip ya da müezzin olabilmiş ve vakıflardan ücret alabilmiştir. Bu hal şehirdeki vakıfların geneline bakıldığında istisnai bir durum olarak görülmektedir. Bu durumun yaşanmasında şehirdeki nüfuz gruplarının payı olduğu görülmektedir. Basra'nın en büyük cami ve vakıfları arasında bulunan Abdullah Ağa Camii imamlarına bakıldığında anlatılanları destekler örnekler görülecektir. Abdullah Ağa Camii'nde 1854 yılında görevli Hacı Abdullah Efendi⁴⁵², sadece imamlık görevine sahipken 1857 yılında imam, hatip ve müezzin görevlerini birlikte yürütmüştür⁴⁵³. Hacı

⁴⁵⁰ Mehmet Süme, "Osmanlı Yerel Yönetiminde İmamların Yeri ve Önemi: Bolu Örneği (19. Ve 20. yy)", *Dergiabant*, C.10, S.1, Mayıs 2022, s.122.

⁴⁵¹ BOA, DH.HMŞ., 1/2.

⁴⁵² BOA, EV.d., 15131, 1b, 2a.

⁴⁵³ BOA, EV.d., 16126, 1b.

Abdullah Efendi 1854 yılında kendi camiine ek olarak Ebu Minareteyn⁴⁵⁴, Gasib⁴⁵⁵ ve Ganame⁴⁵⁶ camilerinde de imamlık tevcihini almıştır. Bu halde Hacı Abdullah Efendi'nin aynı zamanda bir camide imam, hatip ve müezzinlik görevlerini ifa etmiş olması ve diğer 3 camide daha imamlık yapması gerekirdi. Ancak aynı anda 4 camide ve farklı 3 görevi yerine getirmesi mümkün görünmemektedir. Burada yaşanan durum eşrafın vakıflar üzerindeki etkisine örnek teşkil etmektedir. Hacı Abdullah Efendi 4 caminin tevcihini bir şekilde üzerine almış, ayrıca bir camide üç vazifeyi üstlenerek toplam 6 vazifeyi deruhte etmiş görünmektedir. Yine şehrin önemli vakıfları arasında olan Aziz Ağa Camii'nde görevli Seyyid Abdülrezzak Efendi, 1854 yılında imam, devirhân ve hâdim görevlerini birlikte yürütmüştür⁴⁵⁷. Abdülrezzak Efendi, çevredeki camilerde benzer görevlerde bulunmuştur. 1854 yılında Aziz Ağa Camii'ne ek olarak Kut bin Ferec Camii'nde de imamlık yapmıştır. Ardından 1875 yılında Seyf ve Feyazi camilerinde imamlık ve hatiplik yapmış, Feyazi Camii'nde 1900 yılına kadar imamlığı devam ederken 1896 yılında Bedriye Camii'nde imamlık da yapmıştır⁴⁵⁸. Yukarıdaki diğer örneğe benzer şekilde Abdülrezzak Efendi 1854 yılında aynı anda 2 farklı camide görev yapmış, 1875 yılında ise iki farklı camide iki farklı vazifeyi ifa etmiş görünmektedir. Şahsın 1854 yılından 1900 yılına kadar farklı camilerde birden fazla görevde bulunduğu görülmektedir. Şehirde etkin aileler arasında olan Nakib ailesi seyyidlik ünvanına sahiptir. Aynı zamanda Rıfaai Tarikatı mensubu olan bu aile şehirdeki vakıfları ve vakıf personellerini kontrolü altına almıştır. Yukarıdaki örnekte Hacı Abdullah Efendi ve Seyyid Abdülrezzak Efendi bu nüfuz gurubu içinde bulunduğundan adı geçen görev tevcihlerini kendilerinde toplayabilmişlerdir. Şehirdeki bu tür aileler ve tarikat önderlerinin şehrin çeşitli idari kadrolarında yapılanması şikâyetle konu olmasının önünü de kapatmıştır. Zaman içinde bu konu normalleşmiş görünmektedir. Adı geçen görevlerin bu kişiler üzerinde toplanmasına rağmen fiili olarak yerine getirilmesi bir kişi için mümkün olmadığından diğer cami görevleri için aynı zümreden birilerinin kullanılması gerekmektedir. Aynı duruma benzer örnekler bulunmaktadır. Mahmut Efendi Kattane, Ferik el Sahir ve Maarif camilerinde aynı anda imamlık tevcihi almıştır. Salih Efendi, 1854 yılında Muhsin-i Mehasin Camii'nde, 1896 yılında ise Küngü Camii'nde görev yapmıştır. Görülüyor ki şehirdeki imamlar aynı anda ya da farklı zamanlarda farklı

⁴⁵⁴ BOA, EV.d., 15131, 3a.

⁴⁵⁵ BOA, EV.d., 15131, 4a.

⁴⁵⁶ BOA, EV.d., 15131, 4b.

⁴⁵⁷ BOA, EV.d., 15131, 1b.

⁴⁵⁸ BOA, EV.d., 16126, 8a; 16124, 7b; 24358, 1b; 27689, 2; 36586, 8; 34968, 3a.

camilerde görev yapmışlardır. Bu durum yalnızca Basra şehri için geçerli değil, İmparatorluk merkezi İstanbul’da dahi bu tür durumlara sıklıkla rastlanmıştır. İstanbul’da yer alan Elvanzade Camii imamı Hafız Mehmet Sait Efendi’nin, iki camide müteveli, iki camide Yasinhan olmasının yanı sıra imam, cüzhân, devirhân, nebehan, mülkhan olmak üzere 9 ciheti birlikte yürütmüş olduğu bilinmektedir⁴⁵⁹.

Tablo 5. Basra Kazası’nın İmamları

Sayı	İmam	Yıl
1	Abdullah Efendi	1854
2	Hacı Abdullah Efendi	
3	Seyyid Abdülrezzak Efendi	
4	Hacı Mahmut Efendi	
5	Abdülhafız Efendi	
6	Hacı Cevat Efendi	
7	Ahmed Efendi	
8	Hacı Mehmet Efendi	
9	Bekir Efendi	
10	Abdurrahman Efendi	
11	Kasım Efendi	
12	Mustafa Efendi	
13	Raşid Efendi	
14	Sait Efendi	
15	Derviş Efendi	
16	Yakup Efendi	
17	Yusuf Efendi	
18	Salih Efendi	
19	Halil Efendi	
20	Hüseyin Efendi	1855
21	Sacit Efendi	1866
22	Mehmet Efendi	
23	Yusuf Efendi	
24	Ahmed Efendi	
25	Casim Efendi	
26	Atik Efendi	
27	Ali Efendi	
28	Mesut Efendi	
29	Hacı Nazır Efendi	1867
30	Hüseyin Efendi	1875
31	Seyyid Mahmut Efendi	
32	Abdülvehhab Efendi	
33	İbrahim Efendi	
34	Abdülcabbar Efendi	
35	Abdülhamit Efendi	
36	Halil Efendi	
37	Mehmet Efendi	
38	Halit	
39	Yusuf Efendi	
40	Necip Efendi	1890
41	Sinan Efendi	
42	Seyyid Recep Efendi	
43	Molla Yakup	
44	Molla Mehmet	
45	Molla Adem	
46	Abdülkadir Efendi	
47	Molla Ahmed	

⁴⁵⁹ Necati Doğuş, “Osmanlılarda İmamlık Müessesesi ve Vakıflar”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C.6, S.1, Haziran 2021, s.36.

Kaynak: BOA, EV.d., 15131, 15456, 20228, 19643, 34968, 39266, 36586, 37073, 16126, 19643; Y.PRK.EV., 2/54.

Tablo 5: (Devam) Basra Kazası'nın İmamları

Sayı	İmam	Yıl
48	Hacı Abdurrahman Efendi	
49	Molla Abdullah	
50	Molla Mustafa	
51	Molla Casim	
52	Ahmed Efendi	1891
53	Mehmet Sait Efendi	
54	Ali Efendi	1892
55	Mahmut Efendi	1894
56	Seyyid Ali Efendi	
57	Molla Abbas	
58	Seyyid Davut Efendi	1896
59	Mehmet Efendi	
60	Salih Efendi	
61	Şehabettin Efendi	1900
62	Aşır Efendi	
63	Mustafa Efendi	
64	Mehmet Emin Efendi	
65	Seyyid Ahmed Efendi	

Kaynak: BOA, EV.d., 15131, 15456, 20228, 19643, 34968, 39266, 36586, 37073, 16126, 19643; Y.PRK.EV., 2/54.

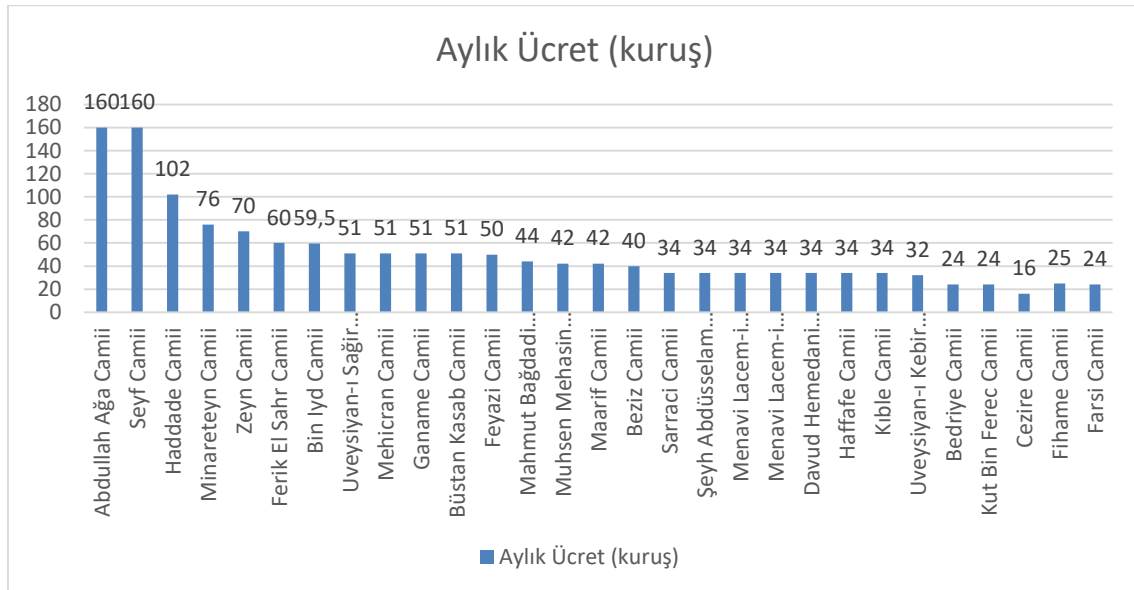
1850-1914 yılları arasındaki zaman diliminde tüm yıllara ait bilgiler bulunmasa da şehirde görev yapan 65 adet imamın isimlerine ulaşılmıştır. Tablo hazırlanırken aynı isimlere sahip kişiler ya da aynı kişi olduğu düşünülen imamların isimleri tekrarlanmamıştır. Farklı ünvanlara sahip aynı isimler dahil edilirken görev yaptıkları yıl aralığı gözetilmiş, yakın ise aynı kişi olabileceği ihtimaline karşı hariç tutulmuştur. Aynı imamın birden fazla camide görev yaptığı göz önünde bulundurulduğunda şehrin imam ihtiyacının ortaya çıkan sayıdan oldukça fazla olabileceği anlaşılmaktadır. 1854 yılı örnek olarak incelendiğinde durum daha net anlaşılabilecektir. 1854 yılına ait kaydı olmayan 11 adet vakıf hariç tutulmuştur. Mecitlerde görevli bulunmadığından 5 adet mescid vakfı da hariç tutulmuş olup geriye kalan 30 adet cami için şehirde 19 adet imamın görev yapmış olduğu anlaşılmaktadır. Her camide imam olması gerekirken burada 1.5 camiye 1 imam düşmektedir. Burada yaşanan durumun asıl sebebi imamların kendi görevine ilaveten farklı camilerde de görev yapması olarak görülmektedir. Bu durumun izahı yukarıda yapıldığından tekrar edilmeyecektir.

Şehirdeki imamlar vakıf kurucuları gibi belirli bir nüfuza sahip saygı değer kişilerdir. Müslüman dünyasında imamlara her dönemde özel bir saygı duyulmuştur. Belirli bir eğitim düzeyinin de olduğu göz önünde bulundurulursa toplumun önde gelen kişileri, çoğu zaman alim diye tabir edilen kişiler ve Hz. Muhammed'in soyundan

gelenler imamlık görevinde bulunmuşlardır. Seyyid ünvanına sahip altı kişi bulunurken şerif ünvanına sahip imam bulunmamaktadır. Şehirde imamların kullandığı diğer bir ünvan *hacı* ünvanıdır. Bu ünvana sahip 6 imam bulunmektedir. Kullanılan bir diğer ünvan olan *Molla* 8 imam tarafından kullanılmıştır. Bu üç ünvanı kullanan 20 imam bulunmakta olup statü itibarıyla diğerlerinden daha yüksek bir konuma sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ünvana sahip olmayan ise 39 imam bulunmektedir. Neredeyse tamamının kullandığı ünvan ise *Efendi* olmuştur. İmamlar içinde yalnızca mollaların efendi ünvanını kullanmamış olması dikkat çekmektedir.

Şehirdeki yönetimle ya da merkezle bir yakınlığı olan zümrelerin devlet kademelerinde daha kolay görev alması doğru olmasa da bilinen bir gerçektir. Bazı dönemlerde belli gruplar muhtelif görevlerde yaygın olarak görülürken yönetimin ve ideolojinin değişmesi gibi sebeplerle devlet kademelerinde görev alan zümreler de değişmiştir. Şehirdeki imamların buna benzer bir değişim yaşadığı görülmektedir. 1850-1860'lı yıllarda hacı ünvanlı imamlar daha sık görülürken yüzyılın sonuna doğru giderek daha az görev aldıkları görülmüştür. Molla ünvanlı olanların ise 1850'li yıllarda hiç görev almazken 1890'dan sonra sayıları artmıştır. 1890 ile 1894 yılları arasında sayılarının 8 kişi olduğu görülmektedir. Seyyidlerin ise imamlık yaptığı yıllarda bir yoğunluk görülmeyip genele yayıldığı gözlenmiştir. Ayrıca her imamın eşit maaş almadığı, görev yaptıkları caminin kurucusu tarafından belirlenen veya sonradan tadil edilen cihetleri aldıkları görülmektedir. Bu çerçevede aşağıda Basra şehrinde görev yapan imamların ücretleri verilmiştir.

Grafik 2. Basra'da Görev Yapan İmamların Ücretleri

Kaynak: BOA, EV.d., 15131, 15456, 20228, 19643, 34968, 39266, 36586, 37073, 16126, 19643; Y.PRK.EV., 2/54.

Grafikte gösterilen imam ücretleri büyükten küçüğe olacak şekilde düzenlenmiştir. Tablodan da görülebildiği gibi imam ücretleri camiden camiye ve yıldan yıla değişiklik göstermiştir. Bazı camilerde imamet ve hitabet görevleri birlikte yürütüldüğünden imam ücreti ayrı olarak tespit edilememiştir. Dolayısıyla bu tür imam ücretleri yukarıdaki grafikte yer almamıştır. Abdullah Ağa ve Seyf camileri imamaları aylık 160 kuruş ücret alırken⁴⁶⁰ Ebu Minareteyn Camii imamı 1854 yılında 59,5 kuruş, 1875 yılından itibaren 76 kuruş ücret almıştır. Daha küçük vakıflardaki imamların daha az ücret almış olduğu görülmektedir. Örneğin Sarraci Camii imamı 32 kuruş, Kible Camii imamı 34 kuruş aylık ücret almıştır. Ücret miktarları genel olarak değerlendirildiğinde vakfın büyüklüğüyle doğru orantılı olduğu görülmektedir. Tablodaki sıralama aynı zamanda şehirdeki vakıfları büyükten küçüğe de sıralamıştır. İmam ücretleri Anadolu'dakiyle kıyaslandığında da benzer olduğu anlaşılmaktadır. Adıyaman'ın Behisni Kazasında imamlar genellikle aylık 30-45 kuruş alırken zengin vakıflarda imam ücretlerinin aylık 600 kuruşa kadar çıktığı görülmüştür⁴⁶¹. 1850'li yıllarda Siirt Ulu Camii imamı ortalama 25 kuruş ile 41 kuruş arasında aylık ücret almıştır⁴⁶². İstanbul'daki Mecidiye Camii imamı Sultan Abdülmecid Han Vakfı'ndan aylık 60 kuruş ücret almıştır. Yine İstanbul'da Pertevniyal Valide Sultan'ın Aksaray'daki cami imamı aylık 180 kuruş ücret almıştır⁴⁶³. devletin farklı bölgelerindeki örnekler kıyas maksadıyla verilmiştir. Şehirde en yüksek imam ücretini veren Abdullah Ağa ve Ebu Minareteyn camileri aylık 160 kuruş ücret vermişken İstanbul'daki Abdülmecid Han Camii aylık 60 kuruş, Pertevniyal Valide Sultan Camii ise aylık 180 kuruş ücret vermiştir. Bu örnekler şehirdeki vakıfların ekonomik gücünü göstermesi açısından önem arz etmektedir. Basra Kazasında İstanbul'daki sultan camileri seviyesinde imam ücreti verebilen cami vakıfları bulunduğu görülmektedir. Ancak İstanbul ve Basra'da adı geçen camiler Osmanlı üst düzey yönetici sınıfına ait camiler olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır.

2.2. HATİP

Hatiplik temel olarak toplum karşısında etkileyici ve güzel konuşma üzerine inşa edilmiştir. Dinî hatiplik ve daha ziyade cami hatipliğidir. Hatipliğin neredeyse imamlık

⁴⁶⁰ BOA, EV.d., 15131, 2b; 16126, 6b; 19643, 3a; 34968, 2a; Y.PRK.EV., 2/54-1; 39266, 7, 15, 21, 23.

⁴⁶¹ Faruk Sönmez, Muhammet Nuri Tunç, "18. Yüzyılda Behisni'de Camiler ve Cami Görevlileri", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C.7, S.14, Aralık 2017, s.76.

⁴⁶² Recep Ayhan, "Siirt Ulu Camii Vakfı (1855-1907)", *Vakıflar Dergisi*, S.58, 2022, s.97.

⁴⁶³ Döğüş, a.g.m., s.35-36.

kadar eskilere dayanan bir müessese olduğu bilinmektedir. Ehemmiyeti de imamlıkla aynı seviyede belki de daha üstte denilebilir. İmamlık ve müezzinlik görevini ekseriyetle darülkurra mezunları ifa etmekteyken. Hatip ve vaizler medrese mezunlarından seçilmiştir⁴⁶⁴. Bazı camilerde müftüler ve kadıların hatiplik yaptığı bilinmektedir. Hatiplerin Cuma günlerinde hutbe okuma geleneği Osmanlılarda ayrı bir yere sahipti. Hatipler nazari olarak sultanın temsilcisi sayıldıkları için Cuma hutbelerinde genel hitaptan sonra sultana dua edilirdi⁴⁶⁵. Cuma hutbelerinin siyasi bir fonksiyonu bulunmakta ve hükümdarlık alametleri arasında sayılmaktaydı. Osman Gazi için 1299 yılında hükümdarlık alameti olarak ilk hutbeyi Dursun Fakih okumuştur⁴⁶⁶. Bundan sonra da bu gelenek devam etmiştir.

İmam ve hatiplik Basra'da çoğu zaman aynı kişi tarafından ifa edilmiştir. İmam Ali Camii'nin imamet ve hitabet görevlerinde bu durum görülmüştür. Yine şehrin önemli vakıf eserleri arasında olan Abdullah Ağa (Ayas Paşa) Camii imam, hatip ve müezzinlik vazifesi 1854 yılından 1875 yılına kadar aynı durum yaşanmıştır⁴⁶⁷. Benzer şekilde şehrin en büyük vakıf eserlerinden olan Aziz Ağa Camii'nde 1854 yılında imam, devirhân ve hâdim görevleri aynı kişi tarafından yürütülürken 1855 yılında imam ve müezzinlik görevi aynı kişi tarafından yürütülmüştür. 1857 yılında imamet ve hitabet, sonraki yıllarda imamet ve hitabet görevlerini tek kişi ifa etmiştir.⁴⁶⁸ Netice itibarıyla kazadaki 42 adet camiden 15'inin imam ve hatibinin aynı kişi olduğu anlaşılmıştır. Bu da yaklaşık olarak kazanın camilerinin yaklaşık olarak %35'ine karşılık gelmektedir. Bazı camilerde müezzin ve hatip ya da devirhân ve hatip gibi farklı şekillerde yürütüldüğü görülmüştür. Basra'daki hatipleri liste halinde vermiyoruz zira bir kısmı müstakil olarak yürütülse de çoğu imamlık vazifesi ya da başka bir vazife ise birlikte yürütülmüştür.

⁴⁶⁴ Faruk Tut, *Osmanlılar'da İmam-Hatiplik Müessesesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991, s.16.

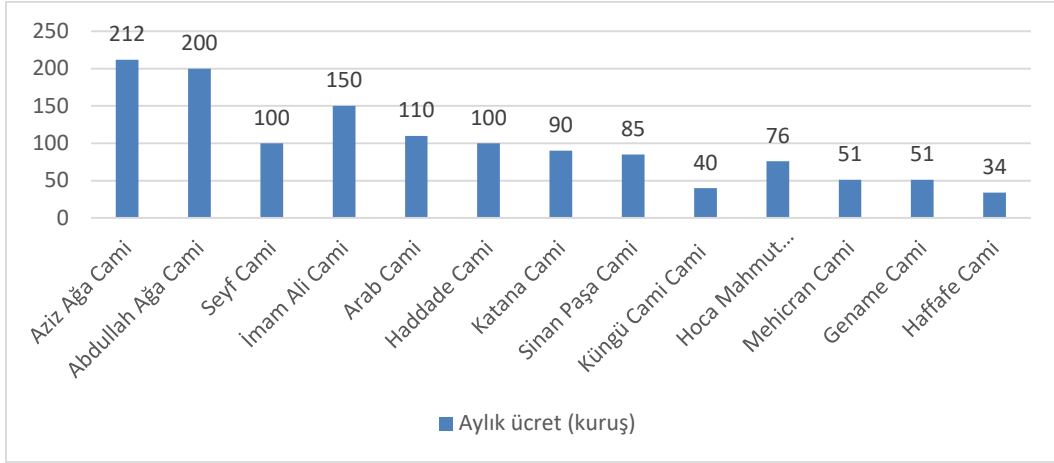
⁴⁶⁵ Jons Pedersen, "Hatip", *MEB. İslam Ansiklopedisi*, C.VIII, İstanbul 1979, s.82.

⁴⁶⁶ *Tevarih-i Âl-i Osman*, s.58, 59.

⁴⁶⁷ Tafsilatlı bilgi için tezin 2. bölümündeki ilgili başlığa bakınız.

⁴⁶⁸ Tezin ikinci bölümü s.72.

Grafik 3. Basra Kazası'nın Hatip Ücretleri

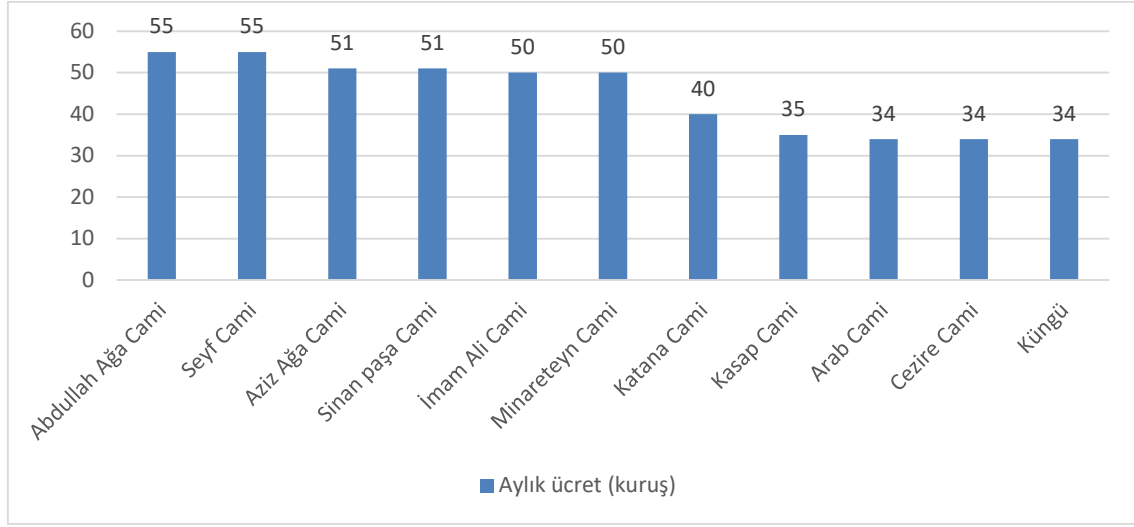
Kaynak: BOA, EV.d., 15131, 15456, 20228, 19643, 34968, 39266, 36586, 37073, 16126, 19643; Y.PRK.EV., 2/54.

Grafik'te Basra şehrinin hatip ücretlerini büyükten küçüğe olacak şekilde göstermektedir. Yukarıda izah edilen birden fazla görevi aynı kişinin üstlenmesi durumundan dolayı şehirdeki hatiplerin ücretleri imam ücretleriyle birleşiktir. Bu sebeple hatip ücretleri Seyf ve Gename camileri haricinde tespit edilememiş, diğerleri imamet ve hitabet göreviyle birlikte aldıkları ücretler verilmiştir.

2.3. MÜEZZİN

Bu müessese temelde namaza davet etme davranışına bir vasıta olarak ihdas edilmiştir. Köylerde ya da daha küçük camilerde müezzinin ya da hatibin görevini imamlar üstlendiği için ayrıca bir müezzin tayin edilmezdi. Müezzin, hatip, hâdim gibi cami görevlileri genellikle şehir merkezindeki büyük camilerde yer almıştır. Basra özelinde tarif edilen duruma benzer bir vaziyet mevcuttur. Şehir merkezindeki sadece büyük camilerde müezzinler görev yapmışlardır. Burada kastedilen yapının büyüklüğü ve dolayısıyla vakfının zenginliğidir. Zengin kaynaklara sahip vakıflarda ancak imam haricinde diğer cami personeli görev yapabilmıştır. Basra Kazasındaki 43 cami vakfından yalnızca 11'i müezzinlik vazifesi ihdas etmiştir. Bu da şehirdeki camilerin yalnızca %25'inde müezzin bulunduğunu göstermektedir.

Grafik 4. Basra'daki Müezzinlerin Aylık Ücretleri

Kaynak: BOA, EV.d., 15131, 15456, 20228, 19643, 34968, 39266, 36586, 37073, 16126, 19643; Y.PRK.EV., 2/54.

Kazadaki müezzinlerin aylık ücretleri grafikte büyükten küçüğe doğru sıralı şekilde verilmiştir. Şehirdeki bir müezzin ortalama 45 kuruş aylık ücret almıştır. İmam ile kıyaslandığında çok geride kaldığı görülmektedir. Ancak imamet ve hitabet görevlerinin ekseriyetle aynı kişi tarafından yürütüldüğü, dolayısıyla iki görev için alınan ücret olduğunu göz ardı etmemek gerekmektedir. Ancak iki görev için olsa bile müezzinlik görevinin ücreti imamet ve hitabet görevlerinden düşük görünmektedir.

Tablo 6. Basra Kazası Müezzinleri

Sayı	Müezzin	Yıl
1	Abdülrezzak Efendi	1854-1875
2	Abdullah Efendi	
3	Molla Zübeyr	
4	Molla Rıza	
5	Molla Süleyman	
6	Molla Abdullah	
7	Molla Mustafa	
8	Molla Sait	
9	Mehmet Efendi	
10	Mustafa Efendi	
11	Molla Hüseyin	1890-1900
12	Molla Ahmed	
13	Molla Mehmet	
14	Hacı İsa Efendi	
15	Hacı Mehmet Efendi	
16	Hacı Ahmed Efendi	
17	Hacı Abbas	
18	Hacı Ali	
19	Abdullah Efendi	
20	Abdülcelil Efendi	
21	Sait Efendi	
22	İsmail Efendi	
23	Casim Efendi	

Kaynak: BOA, EV.d., 15131, 15456, 20228, 19643, 34968, 39266, 36586, 37073, 16126, 19643; Y.PRK.EV., 2/54.

Tablo 6. (Devam) Basra Kazası Müezzinleri

Sayı	Müezzin	Yıl
24	Mehmet Efendi	1890-1900
25	Abdülkadir Efendi	
26	Emin Efendi	

Kaynak: BOA, EV.d., 15131, 15456, 20228, 19643, 34968, 39266, 36586, 37073, 16126, 19643; Y.PRK.EV., 2/54.

Kronoloji gözetilerek oluşturulan tablo Basra'daki müezzinlerin adlarını ve sayılarını göstermektedir. Aynı adlı olan müezzinler tabloya dahil edilmemiş, farklı ünvanlardaki aynı ada sahip müezzinler ise listeye dahil edilmiştir. Takip edilen usulle kesin olmasa da ortalama bir sayı verisi elde edilmiştir. Buna göre şehirde 26 adet müezzinin isimleri ile ünvanları belirlenmiştir. Ünvanlar statü göstergesi olarak kabul edildiğinde müezzinlerin farklı statüye sahip kişilerden oluştuğu görülür. Bu çerçevede dokuzu molla, beşi hacı ve on ikisi efendi ünvanına sahiptir. İmam ve hatiplerle kıyaslandığında molla sayısı müezzinlerde daha fazladır. 59 adet imamdan yalnızca 8 tanesi molla ünvanını kullanırken 26 müezzinin 9'u molla ünvanı kullanmıştır. Oransal olarak müezzinlerde molla daha fazla görülmüştür.

Müezzin ve hatipler imamlara göre daha sıkı eğitimden geçmişlerdir. Darülkurrallardan mezun olanlar imam olabilmişken müezzin ve hatip olabilmek için medrese eğitimi gerekmiştir. Bu durum göz önüne alındığında Basra'da müezzin tercihinde daha çok molla ünvanına sahip kişilerin tercih edilmiş olması daha anlaşılır hale gelmektedir. Diğer bir husus imam ve hatiplerin aynı kişi olması neticesinde molla ünvanlı kişilerin imamlık için tercih edilme sayısı ve oranına ulaşmayı imkânsız hale getirmiştir. Bu tespit yapılabilseydi büyük olasılıkla imamlar içerisinde molla ünvanını kullananların sayısı çok daha az çıkacaktı. Statü belirlemede ekonomik kazanç ya da sermaye baz alınsa da eğitim durumunun statüye etki eden önemli bir etken olduğu görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında müezzin ve hatiplerin toplumsal statü açısından imamlardan daha üstte olması beklenir. Molla ünvanına ilaveten müezzinlerden 5'i hacı 12'si ise efendi ünvanına sahiptir. İmam ve hatipler arasında görülen seyyid ve şerifler müezzinler arasında yer almamıştır.

2.4. VAİZ

Vaiz, vaaz eden kimse anlamına gelmektedir. Genel anlamda eski toplumların başından geçen hikâye veya ibret verici olayları anlatan kimselere de vaiz denilmiştir⁴⁶⁹. Toplumun eğitici aydın kesimini oluşturan vakıf görevlilerinden ve cami ehli olan vaizler toplumda önemli bir statüye sahip olmuşlardır.

Basra Kazasında tüm camiler içinde yalnızca Ebu Minareteyn Camii'nde vaiz bulunmaktadır. Hacı İsa Efendi hatip, vaiz ve müezzin olarak görev yapmıştır. Kazadaki diğer camilerde vaiz görevlendirilmemesinin sebebi olarak birincisi maliyet, ikincisi de hatiplerin ya da müezzinlerin vaizlik görevinin gereklerini yerine getirmiş olması görülebilir. Ebu Minareteyn Camii'nde imam, hatip, vaiz, müezzin, devirhân ve saka olmak üzere 6 görevli bulunması vakfın zengin kaynaklara sahip olduğunu göstermektedir. Kazada 6 görevlisi bulunan toplam 3 cami bulunmakla birlikte diğer ikisinde vaiz yerine hâdim bulunmaktaydı. Bu 3 cami en büyük ve zengin vakıflar arasında olmasına rağmen vaiz görevlendiren tek cami Ebu Minareteyn Camii olmuştu. Burada vaiz görevlendirmesinin zenginlikle doğrudan ilişkisi olmadığı sonucu çıkarılabilir. Vaizin bulunmaması bu görevin fiili olarak yapılmadığı anlamına gelmemektedir. Bu görevi imam, hatip ya da müezzinlerden birinin yerine getirmiş olması muhtemeldir. Zira Ebu Minareteyn Camii'nde dahi Hacı İsa Efendi vaizlikle birlikte hatiplik ve müezzinlik görevlerini ifa etmiştir⁴⁷⁰.

2.5. DEVİRHÂN

Ali Himmet Berki, devirhânı Cuma günü veya öğle namazlarından önce daha çok mülk suresi olmak üzere başka surelerden de okuyan kişiye verilen ad olarak tarif etmektedir⁴⁷¹. Bahaeddin Yediyıldız ise her Cuma namazından önce Kur'an'dan bir cüz okuyan ve bir ay süreyle Kur'an'ı hatmeden, sonraki ay aynı şekilde baştan başlayarak dua okuyan kişiye verilen ad olarak tarif etmiştir⁴⁷². İki tanımlama birbirinden küçük farklarla ayrılmaktadır. Birinde yalnızca Cuma namazından önce Kur'an okunduğu belirtilirken diğer tanımda her gün vakit namazdan önce okunduğu belirtilmiştir. İki farklı

⁴⁶⁹ Hasan Cirit, "Vaaz", *DİA*, C.XLII, Ankara 2012, s.404.

⁴⁷⁰ 1890 yılı BOA, Y.PRK.EV., 2/54-3; 1891-94 yılı EV.d., 39266, 19, 23, 27, 35, 45, 53, 63, 76, 85, 92, 100, 108, 116, 124, 132. 1896 yılı BOA, EV.d., 36586, 4. 1900 yılı BOA, EV.d., 37073, 3; 27689, 3.

⁴⁷¹ Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda geçen İstilah ve Tâbirler*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1996, s.12.

⁴⁷² Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İstilahları Lügatçesi", *Vakıflar Dergisi*, S.17, Ankara 1983, s.57.

tanımlamadan anlaşılmaktadır ki devirhanın vazifesi temelde bir ay süreyle Kur'an'ı bitirip dua etmek ve bunu her ay tekrarlamak olarak tarif edilebilir.

Basra şehrindeki camilerin bir kısmında özel olarak tayin edilmiş devirhanlar bulunmaktadır. Bir camide devirhân bulunması yine o caminin ekonomik gücüyle ilişkilidir. Basra'daki zengin vakıfların çoğunda devirhân bulunurken ekonomik gücü daha zayıf olan camilere bakıldığında devirhândan önce hatip ve müezzinlerin görev yaptığı görülmüştür. Ekonomik zenginlik temel ölçüt kabul edilse bile cami görevlilerinin belirlenmesinde ehemmiyete önem verildiği ve buna göre görevli bulundurulduğu anlaşılmaktadır. Örneğin bir camide imam yokken hatip, ya da müezzin tayin edilmemiştir. Yine benzer şekilde Hatip, müezzin olmayan camilere devirhân tayin edilmemiştir. Basra şehrinde devirhân bulunan yalnızca 5 adet cami bulunmaktadır. Bu camilerin görevli kadrosu incelendiğinde hepsinde imamdansonra hatip ve müezzin bulunduğu görülmüştür. Bu da yukarıdaki görüşü destekler bir vaziyet ortaya koymaktadır. Vakfın ekonomik gücü varsa görevli kadrosu da ona göre fazla olmaktadır. Kaynakları daha kısıtlı olan vakıflar ise ehemmiyete göre görevli tercih etmişlerdir. Bazı camilerde İmam, hatip ve müezzinden sonra devirhânların görev yaptığı görülürken, bazı camilerde hâdimlerin görev yaptığı görülmüştür.

Tablo 7. Basra Devirhânları

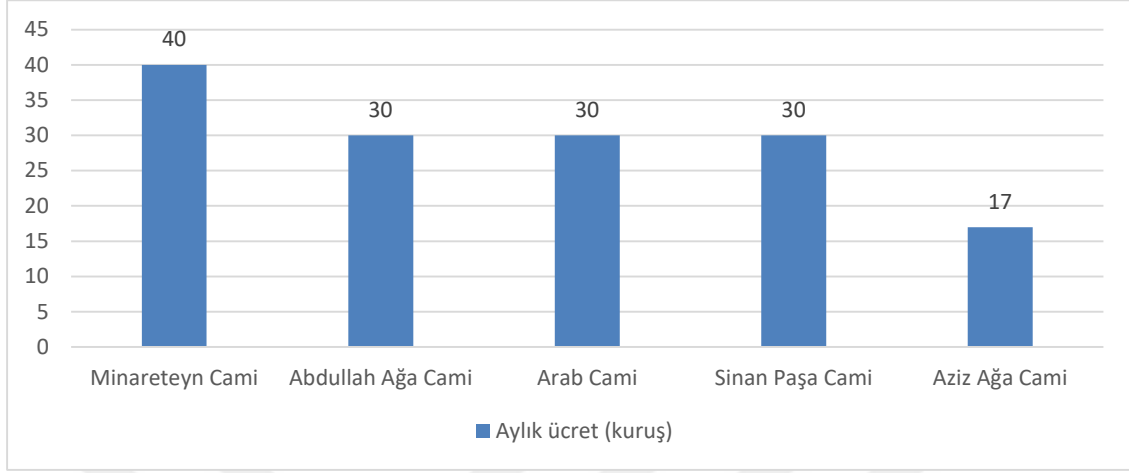
Sayı	Devirhan	Yıl
1	Abdülrezzak Efendi	1854-1875
2	Abdülkadir Efendi	
3	Molla Mehmet Efendi	
4	Molla Mehmet	
5	Molla Abdurrahman	
6	Molla İbrahim	1890-1900
7	Seyyid İbrahim	
8	Seyyid Abbas	
9	Kamil Efendi	
10	Ahmed Efendi	
11	Süleyman Efendi	
12	İsmail Efendi	
13	Abdülhamid Efendi	
14	İbrahim Efendi	

Kaynak: BOA, EV.d., 15131, 15456, 20228, 19643, 34968, 39266, 36586, 37073, 16126, 19643; Y.PRK.EV., 2/54.

1850 yılından 1900 yılına kadar geçen sürede tüm yıllara ait veri bulunmamaktadır ancak kullanılan verilere göre Basra Kazasında 5 adet camide 14 adet devirhân olduğu anlaşılmaktadır. Devirhânların arasında molla ünvanına sahip 4 kişi, seyyid ünvanına sahip 2 kişi, efendi ünvanına sahip de 8 kişi bulunmaktadır. Devirhan ücretleri camiden camiye farklılık göstermektedir. Müezzinler için Ebu Minareteyn

Camii 40, Abdullah Ağa 30, Arab Camii 30, Sinan Paşa Camii 30, Aziz Ağa Camii 17 kuruş aylık ödeme yapmıştır.

Grafik 5. Basra'daki Devirhân Ücretleri

Kaynak: BOA, EV.d., 15131, 15456, 20228, 19643, 34968, 39266, 36586, 37073, 16126, 19643; Y.PRK.EV., 2/54.

Şehirdeki camilerin görevli bulundurmasındaki en temel ölçüt olarak ekonomik zenginlik seviyesi kullanılmıştı. Ancak camiler devirhân ücretlerine göre sıralandığında farklı bir durum ortaya çıkmaktadır. Yukarıdaki grafikte Aziz Ağa Cami en sonda yer alırken genel ekonomik gelirleri temel alındığında birinci sırada yer alması gerekmekteydi. Ancak sıralama tam tersi olmuştur. Ardından Abdullah Ağa Camii, Arab Cami, Ebu Minareteyn Cami ve Sinan Paşa Camii olarak sıralanmaktadır. Ekonomik olarak en büyük olan vakıf, bünyesinde bulunan görevlilerin ücret miktarlarını aynı seviyede dağıtmamıştır. Burada devirhân ücretlerinin dağılımında görüldüğü gibi diğer vakıf görevlilerinin ücret miktarları hakkında genel bir dağılım ölçütünün bulunmamaktadır. Ekonomik durum yeterli olsa bile vakıf kurucusu kendi görüşüne uygun olarak devirhân yerine hâdim, müezzin yerine hatip ya da bunların hepsinin yerine yalnızca imam görevlendirebilme hürriyetine sahip olmuştur. Bu sebeple ekonomik gelir ve ehemmiyet sırası gibi genel kriterler vasıtasıyla ücretler ve görevliler hakkında genel bir değerlendirme yapılması mümkün görünmemektedir.

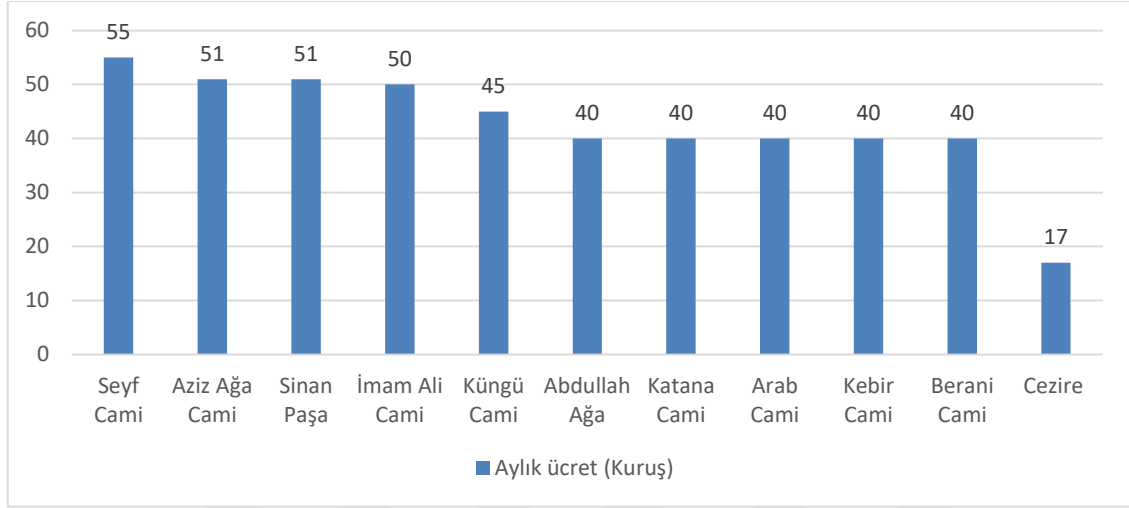
2.6. HÂDİM

Cami görevlileri arasında bulunan hâdim, dünya işlerinden uzaklaşmış ibadetle meşgul olan şeyh, âlim, sûfilere Allah'ın rızası için hizmet eden kişilere denilmiştir⁴⁷³.

⁴⁷³ Süleyman Uludağ, "Hâdim", *DİA*, C.XV, Ankara 2018, s. 23.

Camilerdeki hâdimler de cami için gerekli muhtelif hizmetleri yapan kişilerdir. Cami vakıflarında görevli hâdimler Allah'ın rızasını almanın yanı sıra vakıftan belirli bir ücret de almışlardır. Basra Kazasındaki 43 caminin 11'inde hâdim bulunmaktadır. Bu da şehirdeki camilerin yaklaşık olarak %25'ine karşılık gelmektedir. İmam Ali, Abdullah Ağa, Aziz Ağa, Seyf, Kattane, Arab, Sinan Paşa, Kebir, Berani, Cezire, Küngü camilerinde hâdimler görev yapmışlardır.

Grafik 6. Basra'daki Hâdimlerin Aylık Ücretleri

Kaynak: BOA, EV.d., 15131, 15456, 20228, 19643, 34968, 39266, 36586, 37073, 16126, 19643; Y.PRK.EV., 2/54.

Basra'da hâdim görev yapan camiler ve aylık ücret ödeme miktarları grafikte gösterilmektedir. Toplam 11 adet cami bulunmakla birlikte bunlardan 9 adeti Basra şehir merkezinde, 2 adeti Müntefik Sancağı'nın Şuku'-Şuyûh Kasabası'nda yer almaktadır. Basra şehir merkezi dışında bulunan 2 adet caminin vakıfları şehir merkezinde yer aldığı için grafiğe dahil edilmesi uygun görülmüştür. Şehirde görev yapan hâdimler ortalama olarak aylık 45 kuruş ücret almışlardır. Devirhan kısmındaki vakfın ekonomik seviyesi ve görevli bulundurması tartışması kısmen burada da geçerlidir. Ancak buradaki hâdim bulunduran camilerden çoğu şehirdeki vakıfların genelinden ekonomik olarak iyi durumdadır. Ancak kendi içlerinde değerlendirildiğinde ekonomik büyüklük ve verilen ücret aynı oranda seyretmemiştir. 11 adet cami vakfından Cezire Cami Vakfı ekonomik olarak en küçük ve en az ücreti veren vakıf olması gayet tabiidir. Ancak şehrin en büyük vakıfları arasında olan Abdullah Ağa Cami Vakfı'nın en fazla ücreti vermesi beklenirken 6. Sırada yer almıştır. Burada da ekonomik büyüklük ve ücret orantısı devirhânlar için yapılan yorumla benzerlik göstermektedir.

Tablo 8. Basra Hâdimleri

Sayı	Hâdim	Yıl
1	Abdülrezzak Efendi	1854-1875
2	Abdülcelil Efendi	
3	Abdurrahman	
4	Mehmet Efendi	
5	Hacı Ahmed Efendi	
6	Kemal Efendi	
7	Molla Süleyman	
8	Molla Hüseyin	
9	Molla Ahmed	1890-1900
10	Ahmed Efendi	
11	Seyyid Kadri	
12	Mübarek	
13	Süleyman Efendi	
14	Hacı Sait	
15	Mehmet Sait Efendi	
16	Abdullah Efendi	
17	Bilal	
18	Mehmet	
19	Derviş Efendi	

Kaynak: BOA, EV.d., 15131, 15456, 20228, 19643, 34968, 39266, 36586, 37073, 16126, 19643; Y.PRK.EV., 2/54.

Şehirdeki 11 adet camide toplam 19 adet hâdim bulunmaktadır. Bazı camilerde hâdim bulunmasına rağmen isimleri belirtilmemiş olduğundan tabloya dahil edilememiştir. Hâdimler arasında farklı ünvanlara sahip insanlar bulunmaktadır. Molla ünvanına sahip 3 kişi, seyyid ünvanına sahip 1 kişi, Efendi ünvanına sahip 11 kişi, ünvanı olmayan da 4 kişi bulunmaktadır. Ünvanlara bakıldığı zaman personel statüsünün imam, hatip, müezzin ya da devirhân gibi cami görevlilerinden farklı olmadığı görülmektedir. Hâdim, tanım olarak hizmet eden, pratikte ise şeyh, derviş, âlim gibi insanların ihtiyaçlarını gören kişiler için kullanılmasına rağmen şehirdeki camilerde durumun bundan farklı olduğu anlaşılmaktadır. Ünvanlar ve ücretler hâdimlerin camilerdeki hatip, müezzin ya da dua okuyanlardan bir farkının olmadığını göstermektedir.

2.7. SAKA

Basra sular diyarı olsa da temiz, içilebilir su tedariki oldukça zahmetli bir işti. Basra'nın biraz uzağından geçen Şattü'l-Arap nehri bol suya sahipti ancak temiz su sağlamıyordu. Deniz suyu karışması ve insan ve hayvan kaynaklı kirlilik nehrin suyunu içilemez hale getirmekteydi. Dicle, Fırat, Karun ve Süveyb nehirleri bölgeye içilebilir su sağlamıştır⁴⁷⁴. Ancak bu nehirler şehre yakın sayılmazdı. XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında Basra şehrine su temini sakalar tarafından sağlanmıştır. Nehirden

⁴⁷⁴ Burcu Kurt, "Osmanlı Doğu Sınırında Kent Hijyeni: Basra Şehrini İçme Suyu Temini Meselesi" *XIX. Türk Tarih Kongresi*, 3-7 Ekim, Ankara 2022, s.1286.

ya da su kaynağından mekânlara suyun taşınması ve tedariki işini yapan kişilere *saka* adı verilmiştir⁴⁷⁵. Osmanlı döneminde çeşme kültürü oldukça yaygındı, ancak şehirde ve yapılarda su tesisatı henüz olmadığı için halk evde kullanacağı su da dahil olmak üzere içme suyunu çeşmeler vasıtasıyla sağlamaktaydı. Saka loncaları sayesinde hangi çeşmeden hangi sakanın su alacağı belli kurallara bağlanmıştı. Sakaların gedik denilen izin belgesine sahip olmaları gerekmekte, aksi halde çeşmelerden su alıp satamamaktaydılar⁴⁷⁶. Gedik izin belgeleri 1860 yılında kaldırılmasına rağmen saka gedikleri hakkında çıkarılan ek bir nizamname ile sakaların imtiyaz ve tekel denilebilecek hakları 1913 yılına kadar devam etmiştir⁴⁷⁷.

Camilerde görev yapan sakalar, imam, hatip, müezzin, devirhân ve hâdim gibi asıl personelden farklı değerlendirilmiştir. Asıl personel ücret ödemelerinde *vazife* olarak nitelendirilirken sakaların ücreti için maaş tabiri kullanılmıştır⁴⁷⁸. Bu durum sakaların camilerde görev yapıp ücret almalarına rağmen *cihet* olarak tarif edilen kadrolarının olmadığını göstermektedir. Sakalar ihtiyaç halinde çalıştırılan bir nevi ücretli işçi gibi değerlendirilmiştir. Örneğin Ganame Cami personeli arasında olmamasına rağmen 1865 yılında ramazan ayı münasebetiyle bir saka görevlendirilmiş ve bir ay için 4 kuruş ödeme yapılmıştır⁴⁷⁹. Bu durum yukarıdaki ifadeyi destekleyen önemli bir örnektir. Sakalar vakıf personelleri arasında kadrolu (ciheti) olmayan tek vakıf çalışanıdır.

Şehirde saka bulunduran vakıflar İmam Ali, Abdullah Ağa, Aziz Ağa, Sarraci, Seyf, Ebu Minareteyn, Kattane, Arab, Büstan Kasab, Haddade, Ganame, Sinan Paşa, Kebir, Haffafe, Hoca Mahmud Efendi, Küngü camileri ve Mustafa Efendi Sebilhanesidir. Şehirdeki 43 adet cami vakfından yalnızca 16'sında saka görev yapmıştır. Bu da şehirdeki cami vakıflarının yaklaşık olarak %62'sinde saka bulunmadığını göstermektedir. Çöl ikliminin hâkim olduğu, suya duyulan ihtiyacın çok yüksek olduğu bir bölgede sakaların daha yaygın görev yapmaları beklenmesine rağmen camilerin büyük çoğunluğunda saka görevlendirilmemiştir. Buradaki en temel etkenin yine ekonomik olduğu anlaşılmaktadır. Saka bulunduran 16 adet cami vakfı şehrin en büyük vakıfları arasında yer almaktadır. Saka bulunmayan camilerde çoğunlukla imamların görev yapması bu görüşü

⁴⁷⁵ Sabri Doğan, *İslam Su Medeniyeti ve Konya Suları*, Nüve Kültür Merkezi, Konya 2005, s.67, 68.

⁴⁷⁶ Erol Karcı, Betül Karcı, "Esnaf Gediklerinin Kaldırılmasından Sonra İstanbul'daki Saka Gediklerinin Durumlarına Dair Tespitler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S.104, Aralık 2022, s.553-556.

⁴⁷⁷ Yusuf Ziya Binatlı, "Osmanlı Döneminin İktisadi ve Hukuki Bir Müessesesi", *Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi İktisat Fakültesi Dergisi*, C.I, S.1, 1980, s. 12-13.

⁴⁷⁸ BOA, EV.d., 19643, 1b.

⁴⁷⁹ BOA, EV.d., 19643, 2a.

desteklemektedir. Aşağıdaki tabloda şehirde sakalık görevinde bulunanların isimleri yer almaktadır.

Tablo 9. Basra’da Görev Yapan Sakalar

Sayı	Saka	Yıl
1	Hacı Ramazan	1854-1875
2	Hacı Abbas	
3	Abdullah	
4	Ali	1890-1900
5	Fettah	
6	Mehmet Efendi	
7	AbdülAziz Efendi	

Kaynak: BOA, EV.d., 16126, 16124, 19643, 20494, 34968, 36266, 27689, 36586, 37073; Y.PRK.EV., 2/54.

Şehirdeki sakalar aynı zamanda birden fazla vakıf için çalışabilmişlerdir. Saka Hacı Ramazan, Aziz Ağa Camii’nde görev yaparken aynı zamanda Abdullah Ağa, Seyf, Ebu Minareteyn, Kattane camilerinde görev yapmıştır⁴⁸⁰. Benzer şekilde farklı tarihlerde Hacı Abbas, Fettah adlı sakalar birçok camide sakalık görevinde bulunmuşlardır. Bazı camilerde saka görev yapmasına rağmen kayıtlarda isimleri yazılmamış, yalnızca ücretleri yazılmıştır. Bu sebeple bu tür sakalar tabloda yer almamıştır. Şehirde aynı anda sadece 5-6 sakanın görev yaptığı anlaşılmaktadır. Sayıları az olmasına rağmen bir sakanın 3-4 camide görevli olması sayesinde ihtiyacı karşılayabilmişlerdir. Saka ücretleri vakıflara göre değişiklik göstermesinin yanı sıra yıllara göre de farklılık arz etmektedir. Aynı camide görevli bir saka ücreti yıldan yıla önemli değişiklik göstermiştir. Örneğin Ebu Minareteyn Camii’nde görevli saka Hacı Hasan 1875 yılında aylık 4 kuruş ücret almışken 1890 yılında 20 kuruş aylık ücret almıştır. Bu sebeple genel bir saka ücreti vermek imkânsız hale gelmiştir. Şehirdeki tüm sakaların ücret ortalamalarına göre genel bir ortalama ücrete ulaşılmıştır. 16 adet camideki saka ücretleri kendi içlerinde de ortalama bir miktar kabul edilerek belirlenen ücretler toplanarak şehirdeki cami sayısına bölünmesi usulüne göre ortalama saka ücreti 18 kuruş olarak belirlenmiştir. Hacı ve efendi ünvanlarını kullanan sakaların dışında ünvanı olmayan sakalar da mevcuttur. Hacı ünvanını kullanan 2, efendi ünvanını kullanan 2, ünvanı olmayan 3 saka mevcuttur. Sakaların ciheti bulunmamasına rağmen diğer vakıf personeli gibi hacı ve efendi ünvanlarını kullanan sakalar mevcuttur. Ancak genel olarak bakıldığında ücretler ve ünvanlar sakaların diğer vakıf personelinden daha aşağı statüde olduğunu göstermektedir.

⁴⁸⁰ 1854 yılı BOA, EV.d., 15131, 1b.

3. GELİR KAYNAKLARININ TÜRLERİ, İŞLETİLME USULLERİ VE BASRA'DAKİ DAĞILIMI

Vakıfların gelir kaynakları taşınır ve taşınmaz mallardan meydana gelebilmektedir. Taşınır mallar içinde yaygın olanı nakdi para ve nadiren de olsa eşya ve at gibi mallar olabilmektedir. Nakdi para borç verip, geri ödemede %10-15 oranında bir karla geri alma şeklinde işletilmiştir. Ebu Hanife, nakit para da dahil tüm menkul eşyanın vakfedilmesine cevaz vermemiştir. Ancak ardından gelenler tedrici olarak menkul eşyanın hatta paranın vakfedilebileceğini kabul etmiştir. Ebu Yusuf, gayrimenkul malların zorunlu tamamlayıcıları olmak koşuluyla menkul malların vakfına müsaade vermiştir. Ardından Züfer, zorunlu olmasa bile menkul malların vakfedilebileceğini kabul etmiştir⁴⁸¹. Basra Kazası dahilinde para vakfına tesadüf edilmemiştir.

Taşınmaz mallar ise arazi, tarla, bağ, bahçe, ev, dükkân, han, çarşı ve hamam türünde mallardır. Taşınmaz mallar genellikle kiralama usulüyle işletilmiştir. Kiralama ise farklı şekillerde olabilmektedir. Kiralanma süresine göre İcare-i vahide, icareteyn ve mukataa olmak üzere üç şekilde kiralama yapıldığı bilinmektedir.

Basra'da vakıfların gelir kaynaklarının büyük çoğunluğu hurmadan elde edilmiştir. Yukarıda tanıtılan vakıf gelirlerinin neredeyse %90'ı hurma bağlarından elde edilen gelirlerdir. Hurmanın bolluğu yalnızca vakıfları değil aynı zamanda şehir ticaretini de önemli ölçüde canlandırmıştır. Charles Isawi'nin naklettiğine göre Irak'ın ihracatının büyük bir bölümünü hurma oluşturmaktadır. Bağdat'ta ticaretten alınan vergi 1 milyon kuruş, Basra'da ise 1,5 milyon kuruştur. Bu oranlar Basra'nın ticari potansiyelini ortaya koymaktadır⁴⁸².

Basra Kazasında bulunan vakıf akar türleri ise şunlardır: Seyf Hamamı, Kut Hamamı, abacı dükkânı, kahvehane, şişehane, ev, han, çarşı, sebze bahçesi, arsa, arazi, hurma bağı. Arazilerden elde edilen mahsüller başta hurma olmak üzere, buğday, arpa, yonca, pirinç ve soğandır.

3.1. İCARE-İ VAHİDE USULÜNE GÖRE İŞLETİLEN VAKIF MALLARI

İcare-i vahide vakıf mallarının kısa süreyle kiralama türüdür. Birkaç ay ya da genellikle 1 yıl gibi belirli bir zaman dilimi gözetilerek yapılan kira akdine verilen

⁴⁸¹ Bahaeddin Yediyıldız, "XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", *Vakıflar Dergisi*, S.18, 1984, s.5-6.

⁴⁸² Issawi, *a.g.e.*, s.108, 110.

addır⁴⁸³. Yetim malları hazine malları gibi suiistimale müsait malların haklarını korumak maksadıyla kiralama süreleri sınırlandırılmıştır. İcar-ı akar nizamnamelerine göre işletilen vakıf akarlar üç yıldan fazla kiraya verilemezdi. Ancak bazı istisnalar mevcuttu. Vakıf kurucusu kiraya konu malın üç yıldan fazla kiralanmasını şart koşarsa buna uyulurdu. Diğer bir husus kiracı vefat ettiğinde kira akdi sona erer, bir başkasına devredilmezdi. İcare-i vahide usulünde intikal, ferağ ve mahlul halleri bulunmazdı. Bu sebeple vâkıf ya da mütevellî kira akdinin sonlanması ile kiraya konu olan malı bir başkasına kiraya verebilirdi⁴⁸⁴.

Basra Kazasındaki vakıf mallarının bir kısmı icare-i vahide usulü ile işletilmiştir. Bunların geneli arazi ve bağ olmakla birlikte dükkân, çarşı gibi müsakkafatın da icare-i vahide ile işletildiği görülmüştür. Kazadaki önemli ticaret mekânları arasında yer alan *Kattane Çarşısı* icare-i vahide usulüne göre işletilmiştir⁴⁸⁵. Yine *Seyf* arazisi olarak bilinen arazi bu usule göre işletilmekteydi. İcare-i vahide usulünce işletilen bir diğer vakıf akarı arsalarlardır. Üzerine bir ev kurulacak yer büyüklüğünden bir mahalle kurulabilecek büyük alanları kaplayan arsalar olabilmekteydi⁴⁸⁶. Ebu Minareteyn Camii Vakfı'na ait bir arsa 1882 yılında 55 kuruş gelir getirmiştir⁴⁸⁷. Gelirine göre değerlendirildiğinde küçük bir arsa olduğu hemen anlaşılmaktadır. Gasib Camii Vakfının 1877 yılında icare-i vahide ile işletilen akarlarından 4,695 kuruş geliri bulunmaktadır. Aynı vakfın akarları arasında yer alan ve şehrin önemli ticari mekânlarından olan *Kazaze Çarşısı* 'nda üç dükkân ve *Seymer Çarşısı* 'nda beş dükkân icare-i vahide ile işletilmiştir⁴⁸⁸. Kısa süreli kiralamaya konu olan bir diğer mal hurma bağlarıdır. Ganame Camii Vakfı'na ait Ebter'de bulunan hurma bağları da icare-i vahide ile işletilmiştir⁴⁸⁹.

3.2. İCARETEYN USULÜNE GÖRE İŞLETİLEN VAKIF MALLARI

Sürelerine göre sınıflandırmada ikinci yöntem olan icareteyn muaccelle ve müeccele olmak üzere iki kiradan oluştuğu için *icareteyn* adını almıştır. İcareteyn'i icare-i vahide usulünden ayıran en temel fark uzun süreli olmasıdır. Bu usul kapsamında kiracıya ömür boyu kullanma, intikal, bir başkasına devretme ya da kiralama hakları tanınmıştır. Kiracı için icare-i vahide usulüne göre çok daha geniş haklar sağlayan

⁴⁸³ Akgündüz, “İcare-i Vâhide”, *DİA*, C.XXI, Ankara 2019, s.388.

⁴⁸⁴ Akgündüz, “İcare-i Vâhide”, s.388-389.

⁴⁸⁵ BOA, EV.d., 25210, 3.

⁴⁸⁶ Yediyıldız, “XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu”, s.7.

⁴⁸⁷ BOA, EV.d., 25210, 3.

⁴⁸⁸ BOA, EV.d., 25210, 3.

⁴⁸⁹ BOA, EV.d., 15131, 4b, 16126, 5a; 16124, 4b; 20494, 2a.

icareteyn usulü doğal olarak daha fazla tercih edilmiştir⁴⁹⁰. Ancak daha az kira geliri sağladığından vakfı zarara uğratması söz konusu olmaktaydı. Vakıf malları sadece gerçekten ihtiyaç duyulduğu takdirde icareteyn ile kiralanabiliyordu. Harap hale gelen vakıf mallarının tamiri için gereken meblağ vakfın bütçesinde bulunmuyorsa icareteyn usulüne göre kiralanması söz konusu olmaktaydı. Özellikle tamamen yanmış, yıkılmış binaların tekrar ihyası çok masraf gerektirdiğinden vakıflar için ciddi sorun teşkil etmekteydi. Bu tür binalar icare-i vahide ile de kiraya verilememekteydi. Çünkü kiracı yapacağı masraf karşılığında bir teminat alamamakta, dolayısıyla yaptığı masrafı çıkaramadığı için zarar etmekteydi. Bu sebeple kiracının daha fazla hak ve teminata sahip olduğu icareteyn usulü vakıf mallarının idamesi için bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Bu usule göre kiracı söz konusu malı tamir ettirmesi koşuluyla muaccele ve muecccele bedellerini ödediği sürece kullanma hakkına sahip olmaktaydı⁴⁹¹.

Durumu izah eden örnek Abdullah Ağa Cami Vakfı akarları arasında olan bir şışehanenin kiralanmasında yaşanmıştır. Akar icare-i vahideli olarak işletilmekteyken zaman içinde harap hale gelmiş ve artık yeni kiracı bulunamamıştır. Çare olarak icareteyn ile kiralanması düşünülmüştür. Kiracıya şışehaneyi tamir etmesi karşılığında icareteyn hakları tanınacaktır. Diğer bir taraftan şışehane icareteyne göre kiralanırsa muaccele bedeli olarak peşin 3,500 kuruşa ilaveten müeccele bedeli senelik 250 kuruş gelir getirecektir. Ne var ki normal kiralama şekline göre senelik 1,000 kuruş gelir getiren şışehanenin icareteyne verilmesi vakfa zarar ettireceğinden ve vakfın da tamir için yeterli kudrete sahip olması göz önüne alınarak icareteyn ile kiralanmasından vazgeçilmiş, toplamda 12,728 kuruşa tamir edilmiştir⁴⁹². Şehirde icareteyn yani ikili kira usulü yaygın olarak kullanılmıştır. Tespit edilebilenler arasında şışehane haricinde bağlar, haneler, dükkânlar icareteyn usulüne göre işletilmiştir. İbrahim el Halil Vakfı'na ait bir bağ icareteyn usulüne göre işletilmiştir⁴⁹³. Mustafa Efendi Sebilhanesi Vakfı akarları arasında yer alan Seymer Çarşısı'ndaki bir hane ve üç dükkân yine bu usule göre işletilmiştir⁴⁹⁴. Sarracı mukataasındaki bir bağın icareteyn usulü ile işletildiği görülmektedir. Bir vakfın bağlarının bir kısmı icare-i vahideli olarak işletilirken başka bağları icareteyn usulüne

⁴⁹⁰ Akgündüz, a.g.e., s.457; Kenan Yıldız, “Osmanlıda İcâreteynin Başlangıç Tarihi Meselesi: ilk Uygulamalara Dair Tespitler”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S.5, C.2, Aralık 2019, s. 27.

⁴⁹¹ Yıldız, a.g.m., s. 28-30; Münir Yaşar Kaya, *Ömer Hilmi Efendi ve İthâfî'l-Ahlâf Fi Ahkâmî'l- Evkâf İsimli Eseri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2011, s.91.

⁴⁹² BOA, İ.EV., 19/19, 1, 2.

⁴⁹³ BOA, EV.d., 24996, 4.

⁴⁹⁴ BOA, EV.d., 24996, 4.

göre işletilebilmiştir. Örneğin Ganame Vakfı'nın Ebter'deki bağları icare-i vahide usulüne göre işletilirken Münife'deki bağları icareteyn usulüne göre işletilmiştir.

3.3. MUKATAA USULÜNE GÖRE İŞLETİLEN VAKIF MALLARI

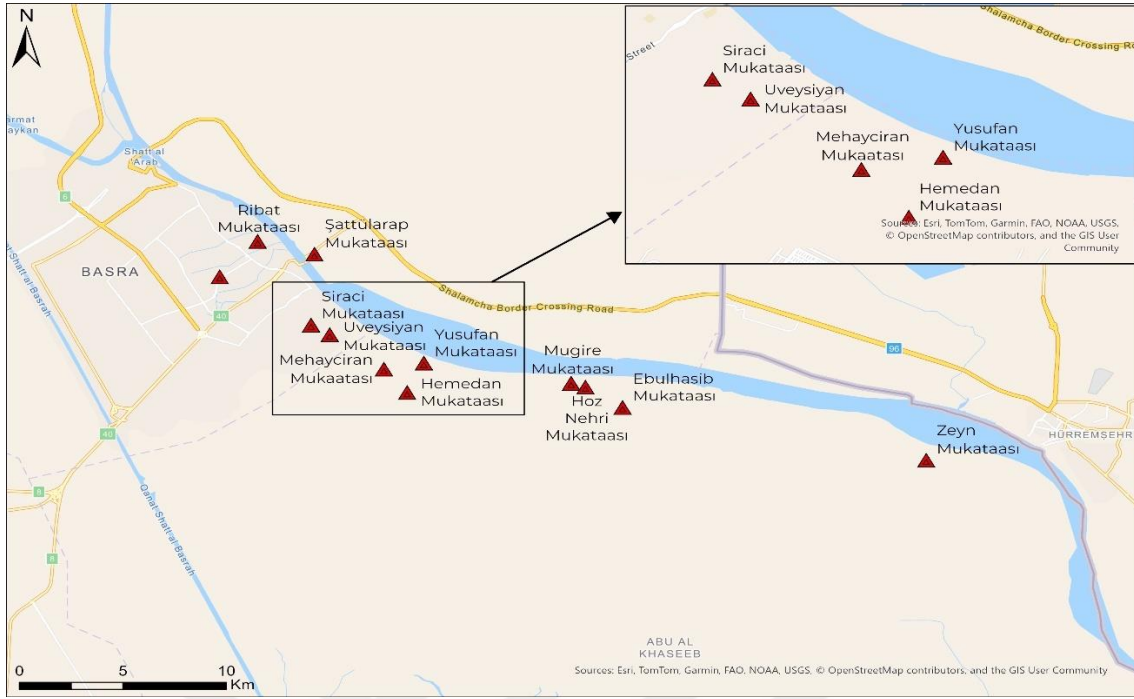
Uzun süreli kiralama usullerinden bir diğeri mukataa usulüdür. Osmanlılardan önce İslam hukukunda kullanılan hokr, basitçe miri ya da vakıf bir malın ömür boyunca kiralanması olarak tarif edilebilir. Hokr, hanefi hukukçuları tarafından kabul edilmediği için Osmanlı'da mukataa olarak karşımıza çıkmıştır. İcareteyne benzemekle birlikte aralarındaki en önemli fark kiracının arazi üzerine inşaat yapmak ve ağaç dikmek gibi tasarrufları özgürce yapabilme hakkıdır. İkili kira sistemi yani icare-i muaccele yani peşin kira ve icare-i müeccele yani senelik kira mukataa usulünde de geçerliydi. Kiracının arazi üzerinde yaptığı inşaat ya da diktiği ağaçlar üst hakkı olarak hukuki bir temele oturtulmakta ve kiracı bunların maliki olmaktadır. Kiraya konu olan mal vakfa aitse mülkiyeti yine vakfın olarak kalmakta, vakıf yalnızca gelirinden istifade edebilmekteydi. Kiracı hayattayken senelik kira bedelini ödediği sürece araziye ve üzerindeki her şeyi tasarruf edebilmekteydi. Ölümünden sonra ise mukataa, mirasçılara intikal etmekteydi⁴⁹⁵. Mukataa usulü kiracılara öylesine geniş haklar tanıyordu ki mülk sahibi gibi hareket edebiliyordu. Kiracı arazi üzerindeki ağaçları ve binaları bir başkasına kiralayabiliyor, satabiliyor hatta vakfedebiliyordu⁴⁹⁶.

Basra Kazasında mukataa usulünün oldukça yaygın uygulanmış olduğu görülmektedir. Şehri kısımlara bölen, içerisinde bağlar, bahçeler, mahalleler olan büyük mukataalar bulunmaktadır. Örneğin Sarraci Mukataası, içinde Beraziye ve Meytan köylerini kapsayan büyük bir alandır. Zeyn'deki hurma bağı yine mukataa ile işletilmiştir. Kazadaki diğer mukataa bölgeleri şunlardır: Devasir, Ribat, Hamdan, Harise, Semake, Uveysiyan, Ümmülceyd, Yusufan, Ebter, Muğire, Mehicran, Feyazi, Hoz Nehri, Şattü'l-Arap.

⁴⁹⁵ Akgündüz, a.g.e., s.491-492, 496-497; Nazif Öztürk, "Mukataalı Vakıf", *DİA*, C.31, İstanbul 2006, s.132. Muhammed Emin Durmuş, *Osmanlı Vakıf Hukukunda Mukâtaa*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2020, s.48-63.

⁴⁹⁶ Mehmet İpşirli, "Hikr", *DİA*, C.17, İstanbul 1998, s.525-526; Öztürk, a.g.m., s.133.

Harita 2. Basra Vakıf Mukataa Bölgeleri.

II. Abdülhamid döneminde Arazi-i Seniyye dahilinde mülke çevrilen mukataa bölgeleri olmuştur. Bunlar arasında Devasir ve Âmiye mukataaları ve Ammare Sancağı sınırlarında olan Ebter Mukataasından bir kısım topraklar Arazi-i Seniyye tarafından satın alınarak mülk haline getirilmiştir. Ancak mukataalardaki vakıf arazilerinde bir değişim yaşandığına dair bir kayda rastlanmamıştır. Zira Arazi-i Seniyye memurları daha çok boş arazileri satın alıp ziraate açma yolunu tercih etmiştir. 1897-1903 yıllarında Basra Emlak-ı Hümâyün Şubesi mukataalarda 318.564 hurma ağacının olduğu ancak bunların yarısının fidan olduğundan gelirleri olmadığı tespit edilmiştir⁴⁹⁷. Devasir Mukataası'nda 1897 yılında dikilmek üzere 20 bin hurma fidanı, ayrıca 1898 yılında 15 bin hurma fidanı satın alınmıştır⁴⁹⁸. Bu arazilere hurma fidanı dikilmesi boş arazilerin satın alınıp hurmalığa çevrildiğini göstermektedir. Vakıf arazilerinin de emlak-ı hümayuna dahil edilebildiği bilinmektedir. Bunun bir örneği Basra'da tespit edilemese de İstanbul'da Sultan Abdülmecid döneminde rastlanmıştır. Vakıf araziler emlak-ı hümayuna aktarılsa bile gelirleri Evkaf-ı Hümâyûn Hazinesi'ne ödenmiştir. Basra'da vakıf arazilerinin emlak-ı hümayuna aktarıldığına dair bir kayda rastlanmamıştır. Sultan Reşad'ın tahta geçmesiyle emlak-ı hümayuna ait bütün arazilerin Maliye Hazinesi'ne aktarıldığı görülmektedir. Ancak yanlışlıkla aktarılan vakıf emlakının iade edildiği görülmektedir. Aktarılan mallar

⁴⁹⁷ Sert, a.g.e., s.67.

⁴⁹⁸ Sert, a.g.e., s.86.

içerisinde Basra hurmalıkları ve Ebter mukataaları görünse de bunların vakıf olmayan arazilerden oluştuğu anlaşılmaktadır⁴⁹⁹. XX. yüzyılın ilk çeyreğine ait vakıf gelirlerinin incelenmesi neticesinde gelirlerin devam etmesi bunu düşündürmektedir. Bu durumda araziler emlak-ı hümayuna aktarılmış olsa bile vakıf gelirlerinde bir değişim yaşanmamıştır.

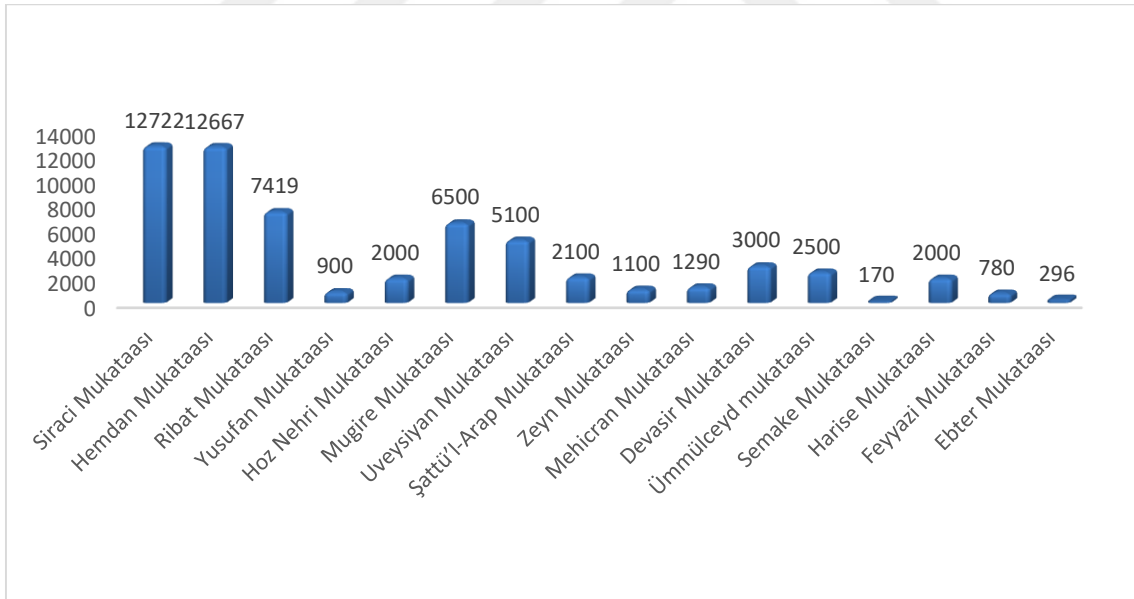
Basra şehir merkezi, bağlı köyleri ve alt idari birimlerinde yer alan vakıf mukataa bölgeleri yukarıdaki harita üzerinde gösterilmiştir. Şehrin Aşar tarafında Ribat Mukataası, nehrin karşı yakasında Şattü'l-Arap Mukataası yer almaktadır. Toplamda 16 adet mukataa bölgesi tespit edilmiş olup bunların 11'inin konumları harita üzerinde gösterilmiştir. Mukataaların yayılımına bakıldığında çoğunun şehrin dışında yer aldığı görülmektedir. Şehir merkezinde yalnızca 3 mukataa bulunurken, şehir dışında 13 mukataa yer almaktadır. Mukataa bölgelerinin geneli kanal ağlarının ve nehirlerin bol olduğu, tarıma elverişli, hurma ağaçlarıyla kaplı alanlardan oluşmaktadır. Günümüzde mukataa bölgelerinin büyük kısmı şehirleşmeye maruz kalarak tarım alanı özelliğini yitirmiştir.

Şehir merkezinde yer alan mukataalardan Sarraci Mukataası içinde Beraziyeh, Meytan köyleri gibi birçok köyleri de içine alan hurma bahçeleri bulunmaktadır. Bu mukataadan gelir sağlayan vakıflar ise Hz. Ali, Sarraci, Kattane, Arab, Gasib, Haddade, Bin Iyd, Uveysiyan-ı Kebir, Küngü ve Maarif cami vakıflarıdır. Şattü'l-Arap Mukataası şehir merkezinde Aşar'ın karşı yakasında yer almaktadır. Şehrin doğusundaki araziler kadar verimli bir bölge olmadığından geliri de ona nispetle düşüktür. Bir diğeri Hamdan Mukataası'dır. Buradan gelir sağlayan vakıflar Seyf, Haddade, Davut Hamdani, Beziz Cami Vakfı, Maarif Cami Vakfı, Bedriye Cami Vakfı, Cezire Cami Vakfı, Kut bin Ferec Cami Vakfı, Farsi Cami vakfı, Mahalle Mescidi, Şeyh Mescidi, Karye Mescidi'dir. Devasir Mukataası'ndan gelir sağlayan vakıflar arasında Aziz Ağa Cami Vakfı, Kuttul Hust Cami Vakfı'dır. Sarraci ve Hamdan mukataaları şehirdeki en büyük mukataalardır. Dolayısıyla birçok vaka gelir kaynağı olmuşlardır. Bir diğer mukataa Ribat Mukataası'dır. Aziz Ağa, Seyf, Ebu Minareteyn, Kattane camileri ile Rahmaniye Medresesi'ne gelir sağlamıştır. Önemli mukataa bölgelerinden olan Uveysiyan Mukataası, Arab Cami, Uveysiyan-ı Kebir Cami, Uveysiyan-ı Sağır Cami, Şeyh Abdüsselam Cami ile 4 camiye gelir sağlamıştır. Geri kalan mukataalar ise şehirden

⁴⁹⁹ Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000. s.84, 150-152.

oldukça uzak bölgelerdeki daha küçük arazilerden oluşmaktadır. Zeyn Mukataası diğerleri arasında en güneyde yer almakta ve Zeyn Cami Vakfı'na gelir sağlamaktadır. Yıllık ortalama 1,000 kuruş gelire sahip olmasından hareketle küçük ve diğerlerine oranla verimsiz bir arazi olduğu düşünülebilir⁵⁰⁰. Harise, Ebter ve Semake mukataalarının yeri tespit edilememiştir. Şehrin güneyinde Ebulhasib yakınlarındaki Muğire Nehri'nin Şattü'l-Arap Nehriyle birleştiği bölge bulunan Ebu Muğire Mukataası Sinan Paşa Camii için gelir sağlamaktadır. Yusufan Mukataası Hamdan'ın Kuzey Doğusunda Şattü'l-Arap kıyısında yer almaktadır. Gasib Cami için gelir sağlamaktadır. Yıllık ortalama 1.000 kuruş gelire sahiptir. Mehicran Mukataası Şehrin Doğusunda, Şattü'l-Arap'tan ayrılan geniş bir nehir boyundaki verimli sulak bir bölgede bulunmakta ve Mehicran Cami Vakfı'na gelir sağlamaktadır. Feyazi Mukataası aynı bölgede bulunan Feyazi Cami için gelir sağlamaktadır. Hoz Nehri Mukataası Ebulhasib'de Muğire Nehri'nin doğusunda Şattü'l-Arap kıyılarında yer almaktadır. İrili ufaklı birçok kanalın bulunduğu bölge bataklık alanların yaygın olduğu verimli arazileri içinde barındırmaktadır. Bölgedeki Zıriravi Mescidi gelirlerini burada yer alan arazilerden elde etmiştir.

Grafik 7. Basra Mukataalarının Yıllık Ortalama Gelirleri

Kaynak: BOA, EV.d., 15131, 12912, 16124, 15456, 20228, 19643, 34968, 39266, 36586, 37073, 16126, 19643, 19644, 20242, 21527, 25462, 34968; Y.PRK.EV., 2/54.

⁵⁰⁰ Bkz. Grafik 43.

Yukarıdaki grafik Basra vakıf mukataalarının XIX. yüzyılın ikinci yarısında yıllık ortalama gelirlerini ortaya koymaktadır. Mukataa gelirlerine düzenli bir şekilde ulaşamaması yıllık net gelirlerin tespitini zorlaştırmıştır. Yıllık gelir miktarları belirlenirken en fazla verinin olduğu yıl seçilerek ortalama bir miktar belirlenmiştir. Grafikte mukataaların yıllık gelir miktarlarından ziyade aralarındaki gelir farkı ortaya konularak mukataaların büyüklüğünün tespiti amaçlanmıştır. Buna göre Sarraci ve Hamdan mukataaları çok yakın bir farkla şehirdeki en büyük ve aynı zamanda en verimli araziler görünmektedir. Ardından Ribat Mukataası ve ardı sıra Muğire Mukataası gelmiştir. Diğer mukataalar ise adı geçenlere göre daha küçük, bir ya da iki vakfa gelir sağlayan arazilerden meydana gelmiştir.

4. AKAR VE HAYRATIN TAMİR VE DEĞİŞİMİ

Vakıf eser ve akarların tamiri belirli usullere göre yapılmıştır. Bir vakıf eser ya da akarının tamir edilmesi için öncelikle vakfın mali durumunun elverişli olması gerekmektedir. Mali durum yeterli değil, ancak tamirin yapılması elzem ise giderlerin Evkaf Nezareti'nden karşılanması yoluna gidilmiştir⁵⁰¹. Ayrıca vakfın parası yeterli olmadığında bedelin sonraki yıllarda ödenmesi koşuluyla da tamirler gerçekleştirilmiştir⁵⁰².

Vakıf hayratının korunmasına özen gösterilerek belirli aralıklarla tamirleri yapılmıştır. 1870 yılında Sinan Paşa Camii (Menavi Paşa) harab olduğundan ve çevrede başka cami bulunmadığından tamiri aciliyet arz etmiştir. Tamir için gerekli 35,985 kuruş vakfın kasasından karşılanmıştır⁵⁰³. Vakıf akarları arasında önemli bir yer tutan hurma bağlarının tamir edilmesi en az diğer akarlar kadar önemliydi. 1881 yılında Hz. Nebevi Vakfı ve diğer birkaç vakfa ait hurma bağlarının tamiri 25.000 kuruş ile gerçekleştirilmiştir⁵⁰⁴.

1886 yılında Arab Cami'nin bazı kısımları 8,000 kuruş bedelle tamir edilmiştir⁵⁰⁵. İmam Ali Camii uzun yıllar tamir edilmemişken 1892 yılında 4 bin kuruş gibi yüksek bir bedelle tamir edilmiştir. Ardından 1893 ve 1894 yıllarında tamir harcamaları görünse de bunların 1892 yılındaki büyük tamir ve inşasından kalan meblağın sonraki yıllara

⁵⁰¹ BOA, İ.EV., 11/9, 1.

⁵⁰² BOA, İ.EV., 2/17.

⁵⁰³ BOA, İ.DH., 609/42436.

⁵⁰⁴ BOA, İ.ŞD., 54/ 3026.

⁵⁰⁵ BOA, İ.ŞD., 79, 4666.

bölünmüş hali olduğu anlaşılmaktadır⁵⁰⁶. Bir başka örnek Abdullah Ağa Vakfı akarlarından olan şişehanenin tamir edilmesidir. 1893 yılında şişehanenin tamiri için 12 bin kuruş gibi oldukça yüksek bir meblağ harcanmıştır⁵⁰⁷. Benzer şekilde Seyf Camii'nin için 1893 yılında 44,300 kuruş⁵⁰⁸, Haddade Camii için 26.000 kuruş⁵⁰⁹, Bin İyd Camii için 6.900 kuruş⁵¹⁰, Küngü Camii için 30.500 kuruş⁵¹¹, Büstan Kasab Camii tamiri için 10,667 kuruş harcama yapılmıştır⁵¹². Yine 1892 yılında Mehicran'daki Karye Camii 5,452 kuruş bedelle tamir edilmiştir. Vakfın kasasında 2,500 kuruş bulunmakta olduğundan kalan meblağın sonraki yıllarda vakfın fazla parasından ödenmesine karar verilmiştir⁵¹³.

1893 yılında Basra'da bulunan 6 adet caminin tamiri için yapılan inceleme neticesinde Büstan Kasab Camii 16,000 kuruş, Fihame Camii 16,250 kuruş, Küngü Camii 30,500 kuruş, Kible Caminin 12,000 kuruş, Mahmud-ı Bağdadi camii 15,950 kuruş, Haffafe Camii 14,150 kuruş bedel ile tamir masrafı çıkarılmıştır. Biri dışındaki camilerin vakıfları masrafları karşılayabilmiş, Haffafe Cami vakfı ise kasada olan miktarı ödemesi, kalan kısmın ise gelecek dönemlerdeki gelirlerden mahsup edilmesi şartıyla kabul edilmiştir⁵¹⁴. Arab Cami, namaz kılınamayacak derecede harap olduğu için 1893 yılında tamir edilmesine karar verilmiştir. Tamir için gereken 40,760 kuruşun 12,701 kuruşu vakıf kasasından karşılanmış, kalan meblağ ise vakfın gelecek yıllardaki gelirlerinden karşılanmak üzere mahalli evkaf sandığından karşılanarak tamiri gerçekleştirilmiştir⁵¹⁵. Seyf Camii oldukça tehlikeli derecede harap olduğu için 1895 yılında tamir edilmiştir. Tamir için gereken meblağ 44,300 kuruş vakfın kasasından karşılanmıştır⁵¹⁶.

1903 yılında Seymer Çarşısı'nda bulunan sebilhane, çayhane ve üç adet dükkânın tamir edilmesi gerekmiştir. Ancak tamirin dükkânların eskimesine ilaveten belediyenin yol genişletmek amacıyla yapıldığı görülmüştür. Kahvehanenin dükkâna çevrilerek yolun

⁵⁰⁶ BOA, EV.d., 39266, 36, 54, 58, 109.

⁵⁰⁷ BOA, İ.EV., 3/45, 1,2; 19/19, 1, 2.

⁵⁰⁸ BOA, İ.EV., 9/48, 1, 2.

⁵⁰⁹ BOA, İ.EV., 23/38, 1, 3.

⁵¹⁰ BOA, İ.EV., 11/9, 1, 2.

⁵¹¹ BOA, İ.EV., 3/49, 1, 2.

⁵¹² BOA, EV.d., 39266, 95.

⁵¹³ BOA, İ.EV., 2/17.

⁵¹⁴ BOA, İ.EV., 3/49, 1, 2.

⁵¹⁵ BOA, İ.EV., 5/13, 2, 3; ŞD., 127/43.

⁵¹⁶ BOA, ŞD., 133/82.

genişletilmesi talebine merkezden gelen izin sonucu 4800 kuruş bedel ile ayhane değiştirilerek dükkân haline getirilmiş ve sonuçta vakfın 4 adet dükkânı olmuřtur⁵¹⁷.

1906 yılında Seyf'te bulunan bir kısmı vakıf arsası olan arazi daha önceleri hububat ve zahire satılması için hasır ve kamıştan inşa edilmiş yapıların olduğu bir yer olarak kullanılmıştır. Bölgenin havasının çok sıcak olmasının da etkisiyle çıkan yangınlarda bu yapıların çok çabuk zarar gördüğü ve yerine tuğla ve harçtan 58 adet dükkân 1 kahvehane ve dört hane yapılması gündeme gelmiştir. Proje gerçekleştiğinde senelik 40-50 bin kuruş gelir getirmesi n grlmştir. 409,43 kuruş olarak tespit edilen inşa bedelinin bir kısmı Evkaf-ı Hümayun hazinesinden bir kısmı ise Hazret-i Nebevi Vakfı gelirlerinden karřılanmıřtır⁵¹⁸.

1892-1895 yılları arasında şehirdeki vakıfların genelinde bir tamir ve yenileme seferberliği yaşandığı görülmektedir. Uzun srelerdir tamir edilmeyen cami ve akarlar yüksek meblağlar harcanarak yeniden inşa edilmiştir.

5. VAKIF MALLARININ AMACI DIşINDA KULLANIMI

Kanuna uymayan bütün haller yolsuzluk olarak değerlendirilir. Vakıf akarları ebediyen hayır maksadına terk edilmiş olup bunların gelirlerinin ya da mülkiyetinin zaman içerisinde el değiştirmesi ya da vakıf sınıfından çıkarılması kanunen mümkün olmamaktadır. Ancak tatbikatta bazen kanuna riayet edilmediği görülmektedir. Ekseriyetle devlet görevlilerinin görevini kötüye kullanması şeklinde usulsüzlükler yaşanırken nadiren de olsa devlet kararıyla vakıf akarların statüsü değiştirilebilmekte, başka bir amaç için tahsis edilebilmekteydi. 1765 yılında şehri ziyaret eden Danimarkalı Carsten Niebuhr, vakıfların mütevelliler tarafından suistimal edildiğini ve bu yüzden şehirdeki bütün camilerin harap halde olduğunu ifade etmiřtir⁵¹⁹.

1895 yılında İngiliz sefareti tarafından İngiliz vatandaşları için Protestan kabristanlığı yapılmak istenmiştir. Bunun için Basra şehir merkezindeki Bahriye hastanesinin arkasındaki araziyi seçip, burası olmazsa da daha uygun bir yer önerilmesini istemişlerdir. Ancak arazinin vakıf malı olması ilk etapta engel teşkil etmiş, sefaret vasıtasıyla durum şura-yı Devlet'e intikal etmiştir. Yapılan değerlendirmeler sonunda arsanın Basra Vilayeti'nce mutasarrıfından satın alınması, üzerine bina yapılmaması,

⁵¹⁷ BOA, İ.EV., 35/16, 1, 2.

⁵¹⁸ BOA, İ.EV., 41/25, 1, 2.

⁵¹⁹ Niebuhr, *a.g.e.*, Vol.II, s.216.

yalnızca seksen zira alanın belirlenmesi ve dışına çıkılmaması şartıyla ruhsat verilmesine karar verilmiştir. Kararda kabristan sınırının kesin olarak belirlenmesi maksadıyla vilayetçe masrafi karşılanarak etrafına duvar yapılması ve durumun emsalinin olmaması hususunda tembih eklenmiştir⁵²⁰. Sıradan bir durumda vakıf mallarına bu tür amaçlar için tecavüz edilmesi sık rastlanan bir durum değildir. İngilizler azınlık haklarını kullanarak Basra’da kendi istedikleri bir yere Protestan mezarlığı inşa edilmesini kabul ettirmişlerdir. Bu durum bölgedeki İngiliz nüfuzunu göstermesi açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Bir başka bir örnek de Alman *Woenckhaus* şirketinin şehir dışındaki bir araziye satın almak istemesidir. Arazinin vakıf olması münasebetiyle Evkaf-ı Hümayun nazırının bizzat müzakere yaptığı durum nezaret, sadaret arasında görüşülmüştür. Vakıf arazisinin önemi haiz bir yer olduğu anlaşılmış ve satılmasına müsaade edilmemiştir⁵²¹. Devlet içinde bulunduğu bunalımlı duruma rağmen harap haldeki vakıf arazisinin yabancı bir şirkete satılmasına müsaade etmemiştir.

Başka bir örnek ise karantinahane karşısındaki vakıf arazisinin yol için kullanılmak istenmesidir. Umman-ı Osmanî ile Seyf Mahallesi arasında bir yol olmadığından Rüşumat İdaresi ve bitişiğindeki karantinahane bahçesi yol olarak kullanılmıştır. Buradaki yol ihtiyacından dolayı 1903 yılında ise karantinahane ve bitişiğindeki vakıf arazisinden dörder metre terk edilerek buraya umumi bir cadde inşa edilmesi gündeme gelmiştir⁵²². Ancak işlemin sonuçlandığına dair bir malumat bulunmamaktadır.

6. VAKIF MÜESSESELERİNİN BASRA ŞEHİR YAPISINA VE HAYATINA ETKİSİ

Türk-İslam şehirlerinin en temel özelliği cami merkezli oluşum göstermeleridir. Hz. Muhammed, hicretten sonra Yesrib’de Mescid’i Nebevi’yi inşa ettirmiş ve ardından çevresinde beytülmal için bir oda ve mezarlık için yer tahsis etmiştir. Bu vesile ile İslam şehrinin sistematiği kısmen meydana gelmiş bulunmaktaydı. Bundan sonra İslam şehirlerinde cami merkezli bir yapı esas alınmıştır⁵²³. Devletin genişlemesiyle Hz. Ömer döneminde Kûfe, Fustat ve Basra ordugâh olarak kurulmuştu. Basra zamanla genişlemiş

⁵²⁰ BOA, Y.A.RES, 74/3, 1, 2; İ.AZN. 12/45, 1-5; BEO, 474/35499.

⁵²¹ BOA, BEO, 4373/327947, 1, 2, 3.

⁵²² BOA, DH.MKT.,715/43, 1, 2; İ.RSM.,16/36.

⁵²³ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Şehir”, *DİA*, C.XXXVIII, İstanbul 2010, s.441.

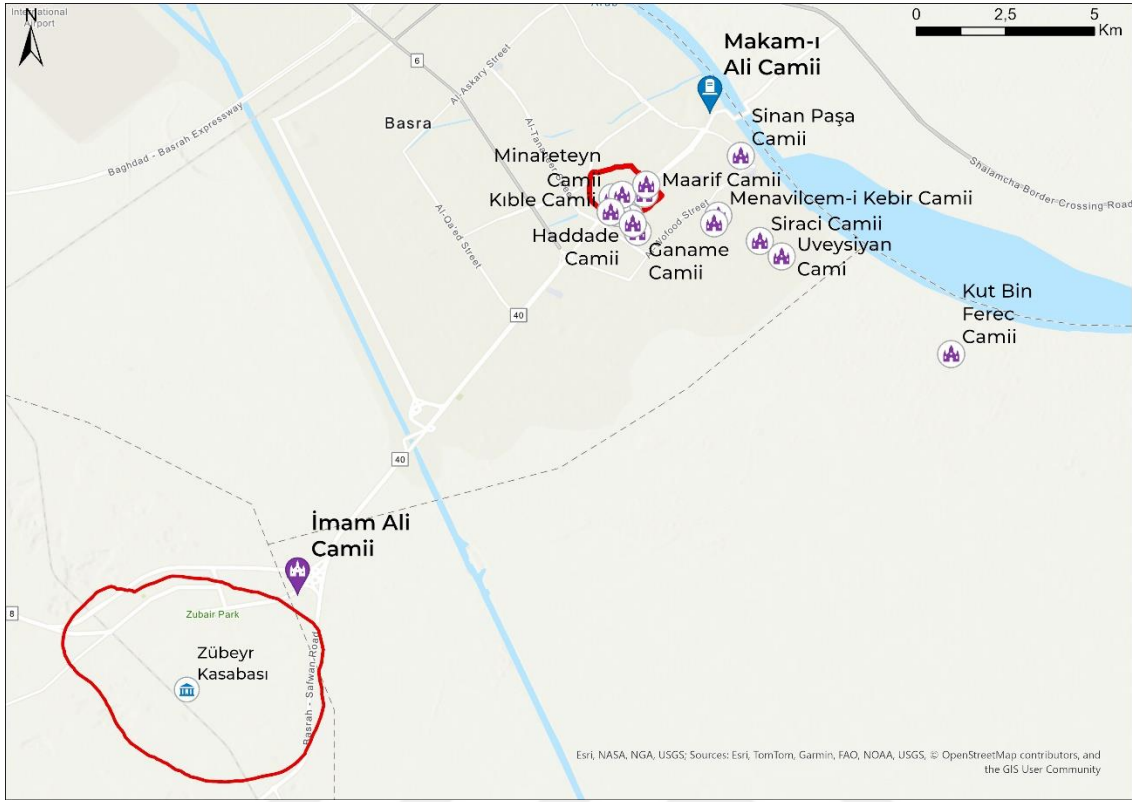
ve Emevîler zamanında tam bir şehir halini almıştır⁵²⁴. Osmanlılarda şehir klasik İslam şehirlerine benzemektedir. Osmanlı şehirleri camilerin merkeze alınarak çevresinde ya da yakınında belirli günlerde kurulan Pazar yeri, han gibi ticari mekânların bir arada olduğu yapılar topluluğudur. Bu sayede Osmanlılar şehri *Cuma kılınır ve Pazar durur yer* olarak tarif etmişlerdir. Yeni fethedilen bir şehirdeki en büyük dinî yapının camiye çevrilmesi bir gelenek halini almış, bunlara *ulu cami*, *camî-i kebîr*, *kadîm cami* gibi isimler verilmiştir⁵²⁵. Büyük camiler inşa edilmesiyle her şehirde ulu cami kültürü yerleşmiştir. Bu camiler çarşı denilen sosyal ve iktisadi birimleri çevrelerinde tutmuşlardır.

Basra'nın ilk yapısı olarak bilinen mescid aynı zamanda Irak'ın ilk mescididir. Kamıştan inşa edilmiş olduğundan yangın gibi sebeplerle yapının bütünlüğü defalarca bozulmuştur. Ancak şehrin ilk kuruluş yeri çeşitli sebeplerle değiştirildiğinden İmam Ali Cami şehrin dışında kalmıştır. Bundan farklı olarak Şattü'l-Arap kıyısında Aşar'da İmam Ali Makamı ve ona bitişik bir cami daha bulunmaktadır. Kuruluş tarihi bilinmese de vakıfları sayesinde şehrin Osmanlıya ilhakıyla kayda geçtiği, muhtemelen çok daha eskilere dayandığı düşünülmektedir. Bu bağlamda iki farklı yapı şehrin en eski yapıları olması ve ikisinin de Hz. Ali ile iltisakı münasebetiyle tarih, kültür ve dinî fonksiyonu yüksek yapılardır. Bunlardan Aşar'da bulunan makam ve ona bitişik cami vakıfları bulunurken diğerinin vakfı bulunmamaktadır.

⁵²⁴ Küçüktaşçı, a.g.m., s.442.

⁵²⁵ İlhan Şahin, "Şehir", *DİA*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s.446.

Harita 3. İmam Ali Makam ve Camii'nin Konumu.

Yukarıdaki harita Zübeyr Kasabası yakınında olan İmam Ali Camii ve Şattü'l-Arap kıyısındaki İmam Ali makam ve camii konumlarını göstermektedir⁵²⁶. Basra'nın ilk şehrinin yeri tam olarak bilinmemekle birlikte Zübeyr civarında, İmam Ali Camii'ni içine alan çevrede olduğu düşünülmektedir⁵²⁷. XIV. yüzyılda şehrin baskınlara uğraması sonucu yaşanan büyük kıyım, 1397 ve 1436 yıllarında yaşanan veba salgını ve su kıtlığı nedenleriyle şehir, kuzeydoğu yönünde Şattü'l-Arap kıyısına taşınmıştır. Bu taşınma 1495 yılına kadar devam etmiştir. Şehir tamamen taşındığında ise İmam Ali Camii şehir dışında çöl alanında kalmıştır⁵²⁸.

Yeni kurulan şehir yaklaşık olarak 25 km. güneydoğuda, günümüzdeki konumundadır. Şehir taşındıktan sonra çekirdek bir yerleşimle yeniden büyümeye ve mahallelere bölünmeye başlamıştır. Basra şehir yerleşimi Basra merkez ve Şattü'l-Arap Nehri kıyısındaki Aşar Nahiyesi olmak üzere iki kısımda gelişme göstermiştir⁵²⁹. Aşar (el-Aşar, العشار), Aşar Nehri'nin güneyindeki مناوي باشا , Menavi Paşa adıyla bilinen

⁵²⁶ Şehirdeki diğer camilerin konumları da bulunduğu için adı geçen iki yapının isimleri daha büyük ve bold olarak belirginleştirilmiştir.

⁵²⁷ Andrew Petersen vd., "The Origins and Development of Iraq's Southern Metropolis", s.131-132, 136.

⁵²⁸ Anna Soave-Bozhan Hawizy, *Old Basra Conservation and Development Plan*, Local Area Development Programme (LADP-EU), Iraq 2018, p.8.

⁵²⁹ Basra Vilayeti Salnamesi, 1311/1893, s.78.

mahalle şehrin en eski mahalleleri arasında olup günümüzde de aynı isimle anılmaya devam etmektedir⁵³⁰. 1850 yılında Basra kaymakamı Reşid Paşa döneminde şehrin çeşitli nedenlerle nehir kıyısına taşınması düşünülmüştür. Ancak bu girişim hükümet konağı ve gümrük binası ile sınırlı kalmış, maliyetin çok fazla olması nedeniyle gerçekleştirilememiştir⁵³¹. XVIII. yüzyıl Aşar'ında hurma bahçeleri, kamış gibi tarımsal bölgeler çoğunlukta olup kerpiçten yapılmış ev, birkaç dükkân ve bir küçük iskeleden ibaret iken günümüzde genişleyip büyüyerek birçok mahalleye bölünmüştür.

Diğer kısım ise günümüzde eski Basra, *Basra el-Kadîm* olarak bilinen bölge şehrin çekirdeğini oluşturmaktadır. 1893 yılı salnamesine göre şehirde hükümet konağı, telgrafhane, belediye dairesi, iki ecza hane, karakol hane, matbaa, hasta hane, rüştiye mektebi, 6 iptidai mektebi bulunan vilayetin yönetim merkezidir.

Şehri çevreleyen surların ne zaman yapıldığı bilinmemekle birlikte Osmanlıların 1546 yılında şehri ele geçirdiklerinde surların olmadığı bilinmektedir. 1583 yılında şehri ziyaret eden John Eilder, şehrin kalesi ve sur duvarlarının varlığından bahsetmektedir. Yine 1604 yılında şehri ziyaret eden Pedro Teixeira, şehrin yaklaşık 3 m yüksekliğinde surlarının olduğundan ve Aşar Nehri civarında bir kalesi olduğundan bahsetmiştir⁵³². Gezinlerin gözlemlerinden yola çıkıldığında şehir surlarının Osmanlı döneminde inşa edildiği anlaşılmaktadır. 1765 yılında Alman kartograf Niebuhr, şehri ziyaret ettiğinde şehrin Zübeyr, Ribat, Bağdat, Macmua, ve Sarraci olmak üzere 5 adet kapısının olduğundan bahsetmiştir⁵³³.

20. yüzyıla gelindiğinde şehirdeki mahalle sayısı oldukça artmıştı. Bunlar: Menavi Paşa, Menavi Lacem, Mişrak, Seymer, Kavaz, Kible, Hakaka, Safat, Kattane, İzzeddin, Büstan Kasab, Cısr El-Ubeyd, El-Nadran, El-Masara, Sabha, Mecmua, El-Mutayha, Seyf, Sai, Beraziye ve Kuttu'l-Haccac mahalleleriydi⁵³⁴. Bu mahallelerden bazılarında vakıf eserler bulunurken bazılarında vakıf akarlar bulunmaktadır. Bir kısmında ise vakıf eser ya da akar bulunmamaktadır. Şehirdeki Vakıf eserlerin çoğunluğu Basra şehir merkezinde ve sonradan oluşan çevre mahallelerde kümelenmiştir.

⁵³⁰ Soave, Hawizy, *Old Basra Conservation and Development Plan*, p.9-10.

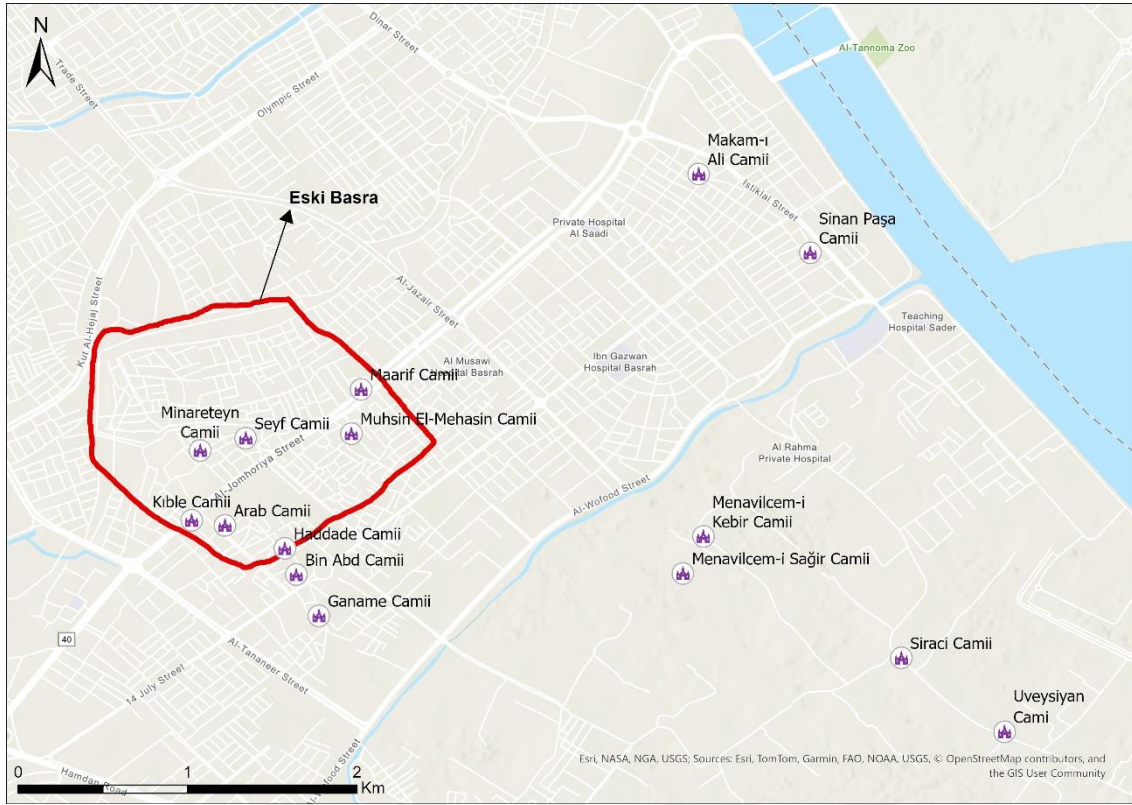
⁵³¹ Ceylan, a.g.e., s.274.

⁵³² Soave, Hawizy, *Old Basra Conservation and Development Plan*, p.9-10.

⁵³³ Soave, Hawizy, *Old Basra Conservation and Development Plan*, p.9.

⁵³⁴ Soave, Hawizy, *Old Basra Conservation and Development Plan*, p.10-11.

Harita 4. Eski Basra'daki Vakıf Eserler.

Yukarıdaki haritada kırmızı ile işaretlenmiş alan eski Basra şehir merkezi ve çevre mahallelerdeki vakıf eserlerini göstermektedir. Bu alan içinde Arab, Kible, Haddade, Ebu Minareteyn, Seyf, Muhsin-i-Mehasin ve Maarif olmak üzere 7 adet cami bulunmaktadır. Camiler haricinde bu bölgede eski Osmanlı ahşap cumbalı ev mimarisine benzeyen *Şanaşıl* olarak bilinen ve bir kısmı vakıf olan evler bulunmaktadır⁵³⁵. Günümüzde turistik bir bölge olan eski Basra'nın cazibe alanları bu ahşap evler ve Osmanlı döneminden intikal eden camilerden oluşmaktadır. Eski Basra dışında ise 9 adet cami bulunmaktadır.

6.1. VAKIFLARIN ŞEHİR COĞRAFYASINA DAĞILIMI

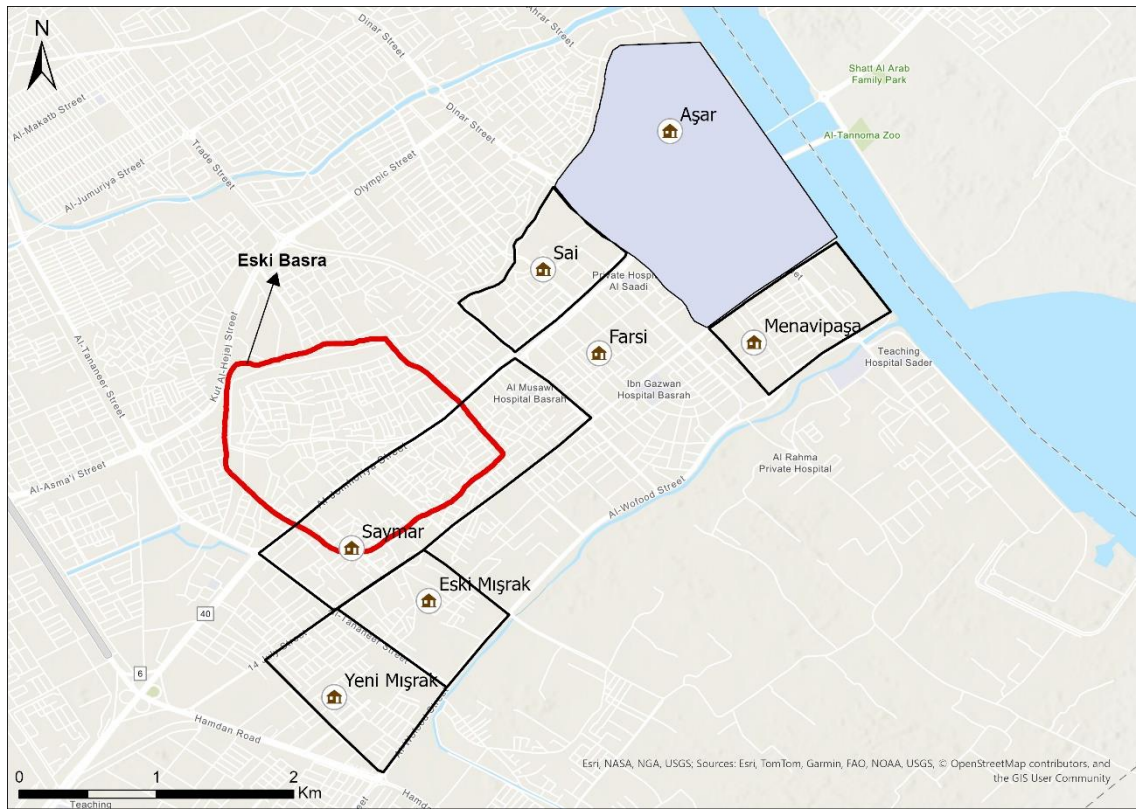
Şehrin gelişimiyle doğru orantılı olarak özellikle XIX. ve XX. yüzyıllarda şehirdeki yerleşim alanları giderek büyümüş ve yeni mahalleler meydana gelmiştir. İncelenen dönemde şehir merkezinde 9 mahalle bulunmaktadır. Aşar ve ona bağlı bir mahalle olan ve sonradan müstakil bir mahalle olan Menavi Paşa Mahallesi anlatılıp ardından şehrin diğer kısmı olan Basra kısmındaki eski ve yeni oluşan mahalleler, şehre yakın bulunan köylerdeki vakıflar ve vakıf gayrimenkullerinin dağılımı açıklanacaktır.

⁵³⁵ Soave, Hawizy, *Old Basra Conservation and Development Plan*, p.14.

6.1.1. Aşar Nahiyesi

Aşar (العشار) olarak bilinen yerleşim yeri Basra'nın doğusunda Şattü'l-Arap Nehri kıyısındadır⁵³⁶. İncelenen dönemde *nahiye* olarak bilinmekle birlikte sonradan gelişerek birçok mahalle ve köye bölünmüştür. Aşar, daha çok tarım alanlarının ve hurma bağları ile bahçelerin çoğunlukta olduğu sulak bir alandır⁵³⁷. Birkaç kerpiç ev ve dükkândan ibaret olan mahallede vakıf arazileri yaygındır. Birçok vakfın arazileri ve hurma bahçeleri bulunmasının aksine hiç vakıf hayratı bulunmamaktadır. Aşar'ın tarihi gelişimi ve mimari yapısına yukarıda değinildiği için tekrar edilmeyecektir.

Harita 5. Aşar Nahiyesi'nin Konumu.

Harita Şattü'l-Arap Nehri kıyısında bulunan Aşar Nahiyesinin konumunu ve sınırlarını renklendirilmiş olarak göstermektedir. Şehrin Basra ve Aşar olarak iki kısımda gelişmiş olduğu harita üzerinden daha net görülmektedir. Aradaki Sai, Farsi ve Tuveysa mahalleleri XIX. yüzyılda ortaya çıkmış ve şehri birleştirmiştir. Aşar'da arazi ve bağlar haricinde vakıf bir kahvehane bulunmaktadır. İcare-i vahide usulüne göre işletilen

⁵³⁶ Mahallenin konumu için bkz: Al Ashar - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 13.10.2024).

⁵³⁷ Soave, Hawizy, *Old Basra Conservation and Development Plan*, p.9-10.

kahvehane İmam Ali Vakfı'na aittir. Aşağıdaki tabloda Aşar'da bulunan vakıf akarları gösterilmiştir.

Tablo 10. Aşar'daki Vakıf Gayrimenkuller

İmam Ali Cami Vakfı	Kahvehane, hurma bağı
Aziz Ağa Cami Vakfı	Hurma Bağı
Kattane Cami Vakfı	Arazi
Farsi Cami Vakfı	Hurma bağı
Hz. Nebevi Cami Vakfı	Hurma bağı
Rahmeniye Medresesi	Hurma bağı, alave, arazi
Zübeyr Köprüsü Vakfı	Hurma bağı, alave

Kaynak: BOA, EV.d., 15131, 6a; 19644, 3; 21527, 3a, 5b; 21528, 4a, 6a; 24996, 2; 25210, 3.

Tabloda Aşar Nahiyesi'nin şehir yapısı ve ekonomisine dair ipuçları bulunmaktadır. Vakıf akarlarına yansıdığı gibi şehrin temel geçim kaynağı hurma tarımıdır. Nahiyenin çevresini Basra yönünde ve Şattü'l-Arap boyunca hurma bağları ve bahçeler kaplamaktadır. Nahiyede *alave* denen Pazar yeri benzeri ticaret mekânı bulunması bir şehir merkezinin olduğuna ve çarşı benzeri bir oluşuma sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca burada bir kahvehane bulunması yine bir merkez, çarşı kültürünün oluştuğunu ve sosyal alanların varlığını göstermektedir.

6.1.2. Menavi Paşa Mahallesi

İngilizce literatürde *Manawi Al Basha*, Arapça literatürde *منافي باشا* olarak adlandırılan Menavi Paşa Mahallesi aslında sadece Menavi adına sahipken bir dönem hükümet sarayının burada bulunması ve dolayısıyla paşaların bu bölgede ikameti zamanla *Menavi Paşa* adının kullanılmasına sebep olmuştur⁵³⁸. Basra merkezden sonra şehrin eski yerleşim birimi olan Aşar Nahiyesi'nin güneydoğusunda Şattü'l-Arap Nehri kıyısında bulunmaktadır⁵³⁹. XVIII-XIX. yüzyıllarda Aşar Nahiyesi'nin bir mahallesi olan ve XX. yüzyılda müstakil olarak büyük bir mahalle haline gelen Menavi Paşa Mahallesi'nde yalnızca bir vakıf eserin olduğu anlaşılmaktadır. Sinan Paşa Cami, mahallenin tek vakıf eseridir. Ayrıca burada yedi adet vakfın gayrimenkulü bulunmaktaydı.

⁵³⁸ Münib Cuma Yusuf Merre, *a.g.e.*, s.320.

⁵³⁹ Mahallenin konumu için bkz: Manawi Al Basha - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 17.10.2024). Mahallenin harita üzerindeki görünümü için Harita 4'e bakınız.

Tablo 11. Menavi Paşa Mahallesi’ndeki Vakıf Gayrimenkuller

İmam Ali Camii Vakfı	Hurma bağı
Aziz Ağa Camii Vakfı	Arazi ve sebze bahçesi
Kattane Camii Vakfı	Hurma bağı
Menavi Lacem-i Kebir Camii Vakfı	Hurma bağı
Küngü Camii Vakfı	Hurma bağı
Büstan Kasab Camii Vakfı	Hurma bağı
Fihame Camii Vakfı	Hurma bağı

Kaynak: BOA, EV.d., 15131, 1b, 15456, 2a; 16126, 8b; 16124, 5a, 7d; 19644, 2, 3; 20494, 2a; 26784, 2.

Tabloda gösterilen vakıf gayrimenkullerin tamamen arazi ve hurma bağlarından oluştuğu, müsakkafat türü mimari yapıların yer almadığı anlaşılmaktadır. Vakıf gayrimenkullerinden anlaşılmaktadır ki Menavi Paşa Mahallesi henüz yapılaşmamış, mahalle alanının büyük çoğunluğunu tarım alanları ve hurma bağları kaplamaktadır.

6.1.3. Ribat Mahallesi

Er-Ribat (الرباط) Müntefik şeyhlerine ait atların barındırıldığı yer olduğundan bu adı aldığı varsayılmaktadır⁵⁴⁰. Buradan yola çıkarak bir han, kervansaray benzeri bir yapı bulunmasından dolayı Ribat adını aldığı söylenebilir. Aşar’ın kuzeybatısında yer alan mahalle Şattü’l-Arap Nehri kıyısında konumlanmaktadır⁵⁴¹. Ribat’ta vakıf bir eser yer almamaktadır. Köyde, şehrin farklı yerlerindeki dokuz adet vakfın gayrimenkulleri bulunmaktadır.

Tablo 12. Ribat Mahallesi Vakıf Gayrimenkuller

İmam Ali Camii Vakfı	Arazi
Aziz Ağa Camii Vakfı	Hurma bağı
Seyf Camii Vakfı	3 hurma bağı, bir arazi
Ebu Minareteyn Camii Vakfı	Hurma bağı, arazi
Kattane Camii Vakfı	Hurma bağı
Gasib Cami Vakfı	Hurma bağı
Haddade Cami Vakfı	Hurma bağı
Bin İyd Camii Vakfı	Hurma bağı
Rahmaniye Medresesi	Hurma bağı

Kaynak: BOA, EV.d.,19644, 2; 24996, 2; 25210, 3; 25401, 2, 4; 26784, 2.

Ribat’ın arazilerinin büyük çoğunluğunun hurma bağlarından ibaret olduğu görülmektedir.

⁵⁴⁰ Münib Cuma Yusuf Merre, *a.g.e.*, s.326.

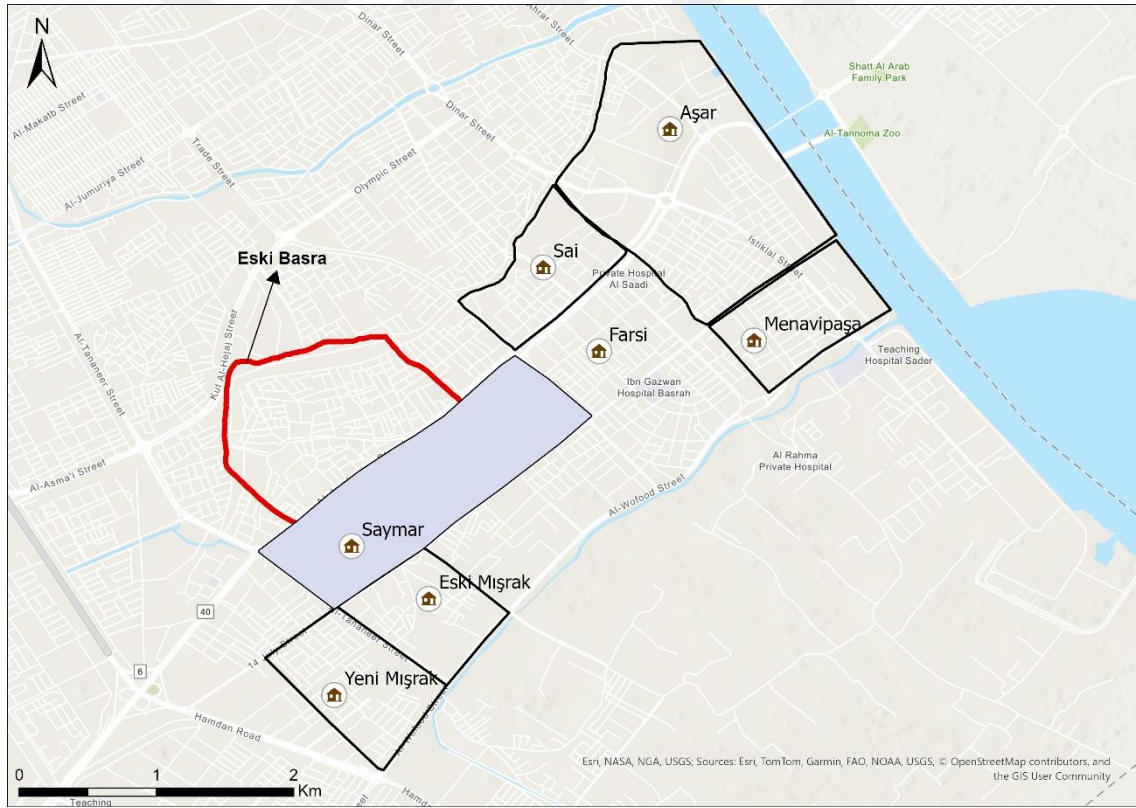
⁵⁴¹ Mahallenin konumu için bkz: Ar Ribat - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 18.10.2024).

6.1.4. Seymer Mahallesi

Seymer şehrin en eski mahalleleri arasında yer almaktadır. Büyük bir kısmı eski Basra olarak bilinen bölge içindedir. Dolayısıyla şehrin turistik mekânlarının bir kısmı burada yer almaktadır. Mahallede birçok vakıf eseri bulunmakla birlikte diğer vakıfların akarları da yer almıştır. Şehir merkezi konumunda olan mahalle çarşı ve Pazar yeri gibi ticari mekânları da bünyesinde barındırmaktadır.

İran'dan gelen ve ticaretle uğraşan Hristiyan grup genellikle Seymer Mahallesi'nde kümelenmiştir. Burada yaşayanlar Hristiyanlar, Yakubiler, Nesturiler ve Aziz Yuhanna Tarikatı mensubu olmak üzere şehirde üç ana gruba bölünmüşlerdi. Ayrıca mahallede Yahudilerin varlığı da bilinmektedir. Ticaret ve bankacılıkta uzmanlaşan Yahudi esnafların şehre önemli katkıları olmuştur⁵⁴².

Harita 6. Seymer Mahallesi'nin Konumu.

Mahallenin konumu haritada renklendirilmiş olarak gösterilmiştir. Şehrin en merkezi mahallesi olduğu haritadan da net olarak görülebilmektedir.

⁵⁴² Soave, Hawizy, *Old Basra Conservation and Development Plan*, p.8.

6.1.4.1. Seymer Mahallesi'ndeki Vakıf Eserler

Mahalledeki vakıf eserlerden ilki Arab Camii'dir. *Arap Şehitleri Camii* (جامع شهداء العرب) olarak bilinen yapı bölgenin en eski dinî yapıları arasındadır⁵⁴³. Mahallede yer alan bir diğer vakıf eseri (جامع الحدادة) Haddade Cami'dir. İsmi içinde bulunduğu demirciler çarşısından almıştır⁵⁴⁴. Mahalledeki diğer bir vakıf eseri Bin İyd Camii'dir. El-Kavaz Cami yakınında yer almaktadır⁵⁴⁵. Mahalledeki 5. Ve son vakıf eseri olan Muhsin-i Mehasin (محاسن محسن مسجد) Cami'dir. Basra Kanalizasyon İdaresi'ne ve El-Fakir Camii'ne yakın bulunmaktadır⁵⁴⁶. Mahalledeki vakıf eserleri, çalışmanın ikinci bölümünde işlendiği için burada tekrar izah edilmeyecektir. Seymer Mahallesi'ndeki vakıf eserlerinin bulunduğu mekânlarla özdeşleşmiş olduğu görülmektedir. Sokak ya da çarşı isimleri vakıf eserlerin isimlendirilmesine etki etmiştir.

6.1.4.2. Seymer Mahallesi'ndeki Vakıf Gayrimenkuller

Mahalledeki gayrimenkuller çatılı mimari yapılar (müsakkafat) ve arazi , bağ ve bahçe gibi toprak cinsi mallar (müsteğillat) olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Mahalle, şehir merkezinde olmasından dolayı hane, dükkân ve han türü müsakkafat gayrimenkuller daha fazladır. Şehirleşmeden dolayı mahallede arazi ve hurma bağları daha az sayıdadır.

Tablo 13. Seymer Mahallesi'ndeki Vakıf Gayrimenkuller

Abdullah Ağa Camii Vakfı	Abacı
Arab Camii Vakfı	2 adet dükkân
Büstan Kasab Camii Vakfı	Kasap, 2 adet dükkân, Hurma bağı
Muhsin-i Mehasin Camii Vakfı	2 adet dükkân
Zübeyr Köprüsü Vakfı	Kahvehane, dükkân, bahçe,
Mustafa Efendi Sebilhanesi	Hane, 2 adet dükkân, han,

Kaynak: BOA, EV.d., 16126, 3b, 4a, 5a; 16124, 2b, 3b; 20494, 2a; 24996, 3, 4; 25401, 2; 3, 5; 25476, 2.

Seymer'de eseri olan Arab Camii ve Muhsin-i Mehasin Camii'dir. Tabloda gösterilen diğer vakıfların Seymer Mahallesi'nde eseri bulunmamaktadır. Vakıf gayrimenkulleri mahalledeki ticari, sosyal ve özel alanlara ilaveten eğitim alanına da yayılarak şehir yaşamında olumlu etki yaratmıştır.

⁵⁴³ Cami hakkında bilgi için çalışmanın ikinci bölümündeki "Arab Cami ve Vakfı" başlığına bakınız. Caminin konumu için bkz: Shuhada Al Arabs Mosque - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 13.10.2024).

⁵⁴⁴ Eserin konumu için bkz: جامع الحدادة - Google Haritalar, (Erişim Tarihi 14.10.2024).

⁵⁴⁵ Eserin Konumu için bkz: جامع بن عيد - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 14.10.2024).

⁵⁴⁶ Caminin tam konumu için bkz. مسجد محسن محاسن (Mosque) • Mapy.cz. (Erişim tarihi: 03.08.2024).

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Seymer’de bulunan ticari alandaki vakıf gayrimenkulleri dükkânlar, hurma bağları, bahçeler, kahvehane, han ve diğer ticari mekânlardan oluşmaktadır. Mahallede 1 kasap, 1 abacı olmak üzere toplam 11 dükkân bulunmaktadır. Ayrıca kahvehane ve han gibi mimari alanların yanı sıra hurma bağları ve meyve sebze bahçeleri de şehrin üretim yapılan gayrimenkul alanlarıdır. 1903 yılında Seymer Çarşısı’ndaki dükkânlardan üçü ve sebilhanenin tamiri vuku bulmuştur. Tamir esnasında dükkânların genişletilerek bir dükkân daha eklenmesi gündeme gelmiştir. Sonuç olarak dükkân eklenmiş olup vakfiyeye işlenmesine karar verilmiştir⁵⁴⁷. Bu halde çarşıdaki dükkân sayısı 12’ye yükselmiştir. 1892 yılında şehirdeki dükkânların hala hasır ve kâmiş malzeme kullanılarak inşa edildiği bilinmektedir.⁵⁴⁸ Bu durum XIX. yüzyılın sonlarında bile mimari yapıların doğal yapı malzemesine bağlı olarak inşa edildiğini göstermektedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında mahalledeki vakıf gayrimenkulleri arasında bir tür eğitim mekânı olan medarhane bulunmaktaydı. Burada daha çok dinî eğitim verildiği bilinmektedir. Mahalledeki sebilhane vakfına ait bir han, ticaret mekânı olmasının yanı sıra insanların sosyalleştiği bir ortam olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı dönemi hanları kullanım yeri ve amacına göre iki türdür. Birincisi şehirlerarası seyahat eden tüccar ya da gezginleri ağırlamak ve ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla yapılan hanlardır. Bu tür hanlar işlevlerinin aynı olmasından dolayı *kervansaray*, hatta bazen ticari fonksiyonundan ötürü *bedesten* olarak da isimlendirilmiştir. Diğer bir tür han şehir merkezlerinde olan hanlardır. Bu tür hanlar yolcuları ağırlamaktan daha çok şehirdeki tüccarların mal alıp sattıkları ticari mekânlar olarak işlev görmüştür⁵⁴⁹. Seymer Mahallesi’nde bulunan bu hanın ikinci türdeki hanlardan olduğu düşünülmelidir. Şehir merkezinde bulunan handa ticari faaliyetler yürütülmüştür. Handan sebilhane vakfına düzenli bir gelir akışı mevcuttur. Mahalledeki kahvehaneler hem ticari bir işletme hem de insanların birlikte vakit geçirdikleri sosyal alan işlevine sahipti.

6.1.5. Kible Mahallesi

Basra’nın büyük ailelerinden olan Nakib Ailesi’nden Muhammed Said ve diğer bazılarının burada ikamet etmiş olduğu bilinmektedir. Günümüzde Kible adında bir

⁵⁴⁷ BOA, ŞD., 163/61, 1.

⁵⁴⁸ BOA, İ.EV., 2/3, 1.

⁵⁴⁹ Özlem Atalan-Hasan Şahan Arel, “15. Ve 16. Yüzyıllarda Yapılmış Osmanlı Han Yapılarının Mekânsal Analizi”, *Journal of Turkish Studies*, C.XI, S.2, january 2016, s.221-222.

mahalle bulunmamakla birlikte mahkeme kayıtları mahallenin sur içinde olduğunu belirtmektedir. Camii'nin günümüzdeki konumu da bunu doğrulamaktadır⁵⁵⁰. Arap Camii'nin konumu bazı kayıtlarda Kible Mahallesi, ekseriyetle de Seymer Mahallesi olarak gösterilmiştir⁵⁵¹. Buradan Günümüzdeki Seymer Mahallesi'nin bir kısmının Kible Mahallesi olarak bilindiği çıkarımı yapılabilir. Kible Cami, Seymer ile Sabhat El-Arab Mahallesi'ni ayıran Cumhuriyet Caddesi'ne bakmakta, polis karakolu ile büyük Basra pazarı arasında yer almaktadır⁵⁵². Cami günümüzde Seymer Mahallesi sınırları içinde yer alsa bile XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarına ait arşiv kaynaklarından Kible Mahallesi'nin ayrı bir mahalle olduğu anlaşılmaktadır. Mahallenin sınırları muhtemelen değişmiş ve Kible Mahallesi'ni de içine almıştır. XX. yüzyılın başlarına kadar Kible Mahallesi varlığını devam ettirmiş olduğu, ancak sonradan ortadan kalktığı anlaşılmaktadır.

Mahalle Aziz Ağa Camii Vakfı, Muhsin-i Mehasin Camii Vakfı, Hz. Nebevi Camii vakıflarının hurma bağları ve arazilerini barındırmaktaydı⁵⁵³. Gayrimenkullerin içeriğine bakıldığında ise hurma bağlarından oluştuğu görülmektedir. Mahalle şehir merkezinde bulunmasına rağmen XX. yüzyılın başlarında hala kırsal alanların ve hurma bağlarının yaygın olduğu bir yer olarak görülmektedir.

6.1.6. Mişrak Mahallesi

Menavi Lacem Mahallesi'nin Güney Batısında yer alan mahalle şehir merkezine yakın bir konumdadır⁵⁵⁴. Abdülkadir Baş Ayan'ın babası Şeyh Abdüsselam tarafından XVI. yüzyılda kendi ailesi için kurulmuştur. Bu aile günümüzde hala var olan Kavaz Camii'ni inşa etmiştir⁵⁵⁵. Şehir merkezinin hemen yakınında bulunması, Mişrak Mahallesi'nin de yapılaşmasına sebep olmuştur. Ancak XX. yüzyılın başlarında yapılaşma çok yoğun bir alanı kapsamamakta, aksine yapılaşmaya oranla tarım alanı daha fazla alan kaplamaktaydı. Günümüzde bölge tamamen yapılaşmış ve tarım alanları neredeyse tamamen yok olmuştur.

⁵⁵⁰ Münib Cuma Yusuf Merre, *a.g.e.*, s.321; Caminin konumu için bkz: Al-Qibla Mosque - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 12.12.2024).

⁵⁵¹ VGM. d., 166, 33.

⁵⁵² Eser hakkında daha fazla bilgi için 2. Bölümdeki ilgili başlığa bakınız. Caminin konumunu görmek için bkz: Al-Qibla Mosque - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 2.11.2024).

⁵⁵³ BOA, EV.d., 23732, 2; 25401, 2, 3,4 ; 26784, 2.

⁵⁵⁴ Mahallenin konumu için bkz: Al Mishraq al Jadeed - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 15.10.2024).

⁵⁵⁵ Münib Cuma Yusuf Merre, *a.g.e.*, s.315-321.

6.1.6.1. Mişrak Mahallesi'ndeki Vakıf Eserler

Mahallede tesis edilmiş vakıf eserlerinin sayısı oldukça az olmasının aksine vakıf gayrimenkulü sayısı fazladır. Vakıf eserlerin tamamı cami olarak karşımıza çıkmaktadır. Küngü Camii⁵⁵⁶, Fihame Camii, Mecmua Camii, Bin İyd Camii, Ganame Camii mahallede tesis edilen vakıf eserleridir. Bunlardan bir kısmı günümüze ulaşmış ve yerleri tespit edilenler harita üzerinde gösterilmiştir. Bir kısmı ise günümüze ulaşmamış olduğundan ve bir kalıntısı mevcut olmadığından yerleri saptanamamıştır.

XIX. yüzyılın sonları ve XX yüzyılın başlarında mahalle sınırlarının daha farklı olduğu anlaşılmaktadır. Bin İyd Camii, arşiv kaynaklarında Mişrak Mahallesi'nde konumlandırılırken günümüzde Seymer Mahallesi sınırları içinde kalmıştır⁵⁵⁷. Benzer şekilde Haddade Camii, arşiv kaynaklarında Mişrak'ta konumlandırılırken günümüzde şehrin tam merkezinde Seymer Mahallesi'nde yer almaktadır⁵⁵⁸. Ganame Camii ise arşiv kaynaklarında şehir merkezinde tarif edilmişken Mişrak Mahallesi'nde yer aldığı görülmektedir. Bugün bildiğimiz şehir merkezi ile XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın başlarındaki şehir merkezinin konumu ve sınırlarının farklı olduğu anlaşılmaktadır. Vakıf eserlerin harita üzerindeki konumları karşılaştırıldığında durum daha net görülmektedir. Haddade ve Bin İyd camileri harita üzerinde Mişrak ve Basra olarak bilinen eski Basra bölgesi ile Seymer Mahallesi arasında kaldığı görülmektedir. Arşiv kaynakları ise adı geçen camilerin Mişrak'ta olduğunu yazmaktadır. Dolayısıyla incelenen dönemde Mişrak Mahallesi'nin sınırlarının daha kuzeye ulaştığı sonucu çıkmaktadır.

⁵⁵⁶ BOA, EV.d., 27689, 12.

⁵⁵⁷ BOA, İ.EV., 11/9, 1, 2. Diğer kaynaklara göre ise mahalle belirtilmeden şehir merkezinde olduğu yazılmıştır. Bkz: BOA, EV.d., 15131, 5a; 39266, 4.

⁵⁵⁸ BOA, EV.d., 15131, 4a.

Harita 7. Mişrak Mahallesi'nin Günümüzdeki Konumu.

Harita 4 eski Basra yerleşimi ve büyük bir kısmı bu yerleşim alanının içinde olan Seymer Mahallesi ve Mişrak Mahallesi'nin konumlarını göstermektedir. Mişrak Mahallesi, yeni ve eski olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. İncelediğimiz dönemde Eski Mişrak (المشرق القديم) *El-Mişrak El-Kadîm* olarak bilinen mahalle haritada ön plandaki çizili alanın sağ bloğudur. Mahallenin genişlemesiyle zaman içerisinde Yeni Mişrak (المشرق الجديد) *El-Mişrak El-Cedîd* oluşmuştur. Ganame Cami, arşiv kaynaklarında Basra şehir merkezinde konumlandırılmışken caminin günümüzdeki konumuna baktığımızda Eski Mişrak Mahallesi sınırları içinde yer almakta olduğu görülmektedir⁵⁵⁹. Bu durum Mişrak mahallesinin de şehir merkezi olarak görüldüğünü göstermektedir.

6.1.6.2. Mişrak Mahallesi Vakıf Gayrimenkulleri

Mahalle'de müsteğıllat türü gayrimenkul olarak 14 adet ayrı hurma bağı ve bir arazi bulunmaktadır. Musakkafat türü gayrimenkul ise 5 adet dükkândan ibarettir. XX. yüzyılın başlarında mahalle, şehir merkezi olarak görülmesine rağmen şehir merkezinde

⁵⁵⁹ Ganame Camii'nin konumu için bkz: جامع الغنامة - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 16.10.2024).

bulunması gereken dükkân çeşitliliği burada görülememiştir. Vakıf gayrimenkullerinin ekseriyeti arazi ve bağlarından oluşmaktadır. Mahallenin günümüzdeki durumunu gösteren haritada Mişrak Mahallesi'nin tamamen yapılaştığı, boş arazi ya da hurma bağları olmadığı görülmekteyken XX. yüzyılın başlarında mahallenin büyük çoğunluğunun hurma bağlarından oluştuğu anlaşılmaktadır.

Tablo 14. Mişrak Mahallesi'ndeki Vakıf Gayrimenkuller

Aziz Ağa Vakfı	Dört adet hurma bağı
Kattane Camii Vakfı	Hurma bağı
Arab Camii Vakfı	1 adet dükkân
Büstan Kasab Camii Vakfı	2 adet dükkân
Haddade Camii Vakfı	2 adet dükkân
Mahmud-ı Bağdadi Vakfı	Hurma bağı
Haffafe Camii Vakfı	Hurma bağı
Kible Camii Vakfı	Hurma bağı
Muhsin-i Mehasin Camii Vakfı	Hurma bağı
Küngü Camii Vakfı	Hurma bağı
Fihame Camii Vakfı	2 adet hurma bağı ve arazi
Macmua Camii Vakfı	Hurma bağı

Kaynak: BOA, EV.d., 19644, 3; 21527, 3b; 21528, 4a; 23732, 2a; 25401, 2,3, 4;24996, 4; 25572, 3; 37073, 7.

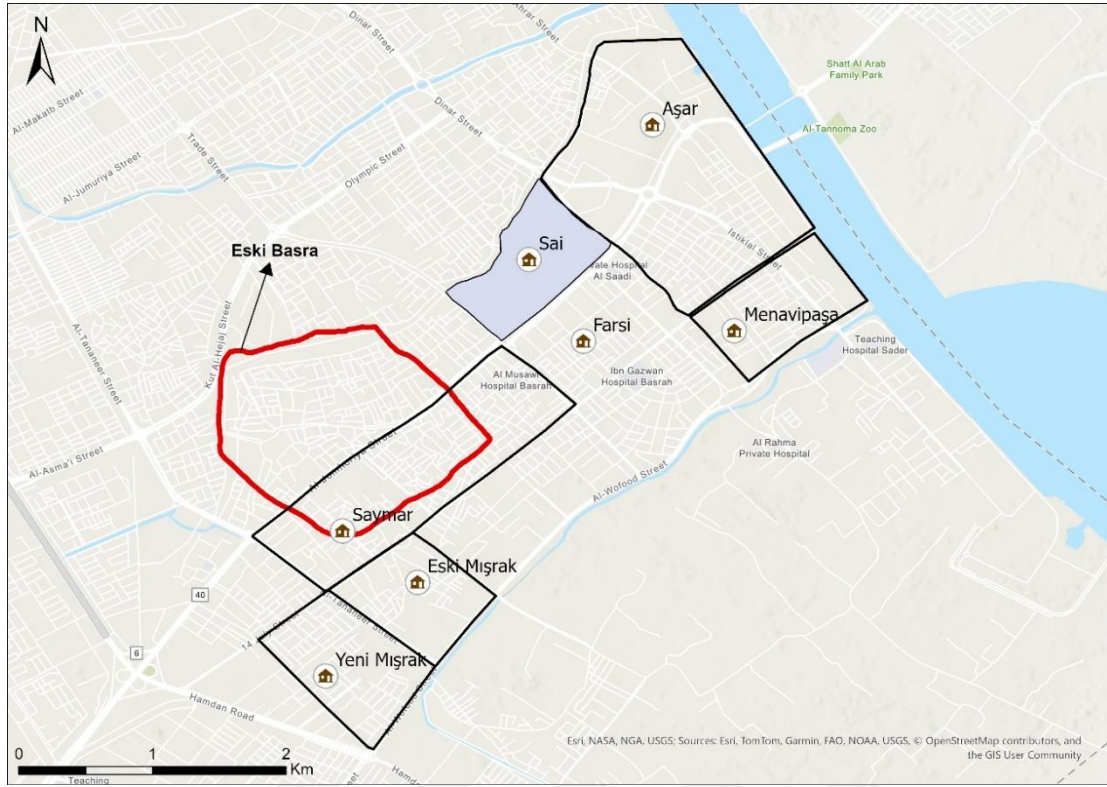
Görüldüğü üzere mahallede 5 adet vakıf eseri bulunmasına rağmen 14 adet vakfın gayrimenkulü bulunmaktadır. Mahallenin üretim alanları olarak hurma bağları önemli bir ticari fonksiyona sahiptir. Mahalledeki 5 adet dükkân ise ticaret yapılan alanları göstermektedir.

6.1.7. Sai Mahallesi

Es-Sâ'î (الساعي) şehir merkezi ile Aşar Mahallesi arasında kalmış ve diğerlerine göre daha küçük bir alanı kaplamaktadır. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda şehir Basra ve Aşar olmak üzere iki yerleşim alanına bölünmüş durumdaydı⁵⁶⁰. Aradaki alan ise yerleşim olmayan arazi ve hurma bağlarından oluşan kırsal alandı. XX. yüzyıla doğru şehirdeki nüfus artışı ile Basra ve Aşar arasındaki boş alan kapanarak yeni yerleşim birimleri oluşmuştur. Sai Mahallesi de bu yeni oluşan mahallelerden biri olmuştur.

⁵⁶⁰ Soave, Hawizy, *Old Basra Conservation and Development Plan*, p.9-10.

Harita 8. Sai Mahallesi'nin Konumu.

Tuvasya, Farsi ve Sai mahalleleri Basra ve Aşar arasında XIX. yüzyıl sonrasında gelişen mahallelerdir.

Tablo 15. Sai Mahallesi'ndeki Vakıf Gayrimenkuller

İmam Ali Camii Vakfı	Hurma bağı
Aziz Ağa	Hurma bağı ve arazi
Arab Camii Vakfı	Hurma bağı
Gasib Camii Vakfı	Hurma bağı
Farsi Camii Vakfı	Hurma bağı
Rahmaniye Medresesi Vakfı	2 adet hurma bağı

Kaynak: BOA, EV.d., 15131 9b; 16124, 9b; 16126, 8b; 21528, 3a; 25401, 3; 25476, 2; 26784, 2.

XX. yüzyılın başları ve öncesinde bölge hurma bağları ve arazilerle kaplı iken günümüzde tamamen yapılaşmıştır. Vakıf gayrimenkulü açısından bakıldığında bölgenin gelirleri de doğasına uygun olarak hurma bahçelerinden oluşmuştur. XX. yüzyılın başlarında mahalledeki 5 adet vakfa ait hurma bahçelerinin gelirleri aktif olarak devam etmektedir. Buradan yola çıkarak şehrin yapılaşması neticesinde tarım alanlarının ortadan kalkması XX. yüzyılın yarısından sonra olduğu söylenebilir.

6.1.8. Kattane Mahallesi

Günümüzde aynı adla bir yerleşim yerine rastlanmamış olması Kattane Mahallesi'nin konumunun tespitini zorlaştırmıştır. Ancak mahallenin yapıları ve vakıf gayrimenkulleri üzerinden yapılan çıkarımlar bize mahallenin şehir merkezinde olduğunu ve zamanla ortadan kalktığını göstermektedir.

Mahallede aynı adla bir cami ve bir çarşı bulunmaktaydı. Kattane isminin camiden mi çarşıdan mı kaynaklandığı yoksa cami ve çarşının mahallenin adını mı aldığı sorusu akıllara gelmektedir. Cami tesis edildiğinde mahallenin mevcut adla anıldığı bilinmektedir. Kattane Mahallesi'nin pamukçu esnafının toplandığı bir yer olduğu ve adını bu şekilde aldığı tahmin edilmektedir. Bu halde mahallenin daha eski olduğu ve camiye adını vermiş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca caminin bânisi Adile Hatun olmasına rağmen cami mahalle adıyla anılmıştır.

Çarşı içerisinde bir kahvehane, dükkânlar, çarşı dışında araziler bulunmaktaydı⁵⁶¹. Çarşı içindeki vakıf dükkânlardan 9 tanesi zaman zaman tamir edilerek mahalledeki sosyal ve ekonomik durumun sürekliliği sağlanmıştır. Mahalleye 1908 yılında ikinci bir vakıf kahvehane daha inşa edilmiştir⁵⁶². Mahallenin barındırdığı içeriğe bakıldığı zaman şehir merkezine yakın bir sosyal ve ekonomik profil çizdiği anlaşılmaktadır. Sosyal alan olarak en başta Kattane Camii gelmektedir. Ardından Kattane Çarşısı ve içindeki iki adet kahvehane insanların hem ticaret yaptıkları, ihtiyaçlarını giderdikleri hem de sosyalleştikleri alanları oluşturmaktadır. Mahalledeki vakıf gayrimenkuller ise Abdullah Ağa Vakfı'na aitti. Abdullah Ağa vakfının çarşıdaki gelirleri göz önüne alındığında çarşının bu vakıf tarafından tesis edilmiş olma ihtimali yüksektir.

6.1.9. Menavi Lacem Köyü

Menavi Lacem Köyü, küçük ve büyük olmak üzere ikiye ayrılmaktadır⁵⁶³. Şehir merkezinden biraz uzakta yer alan köyde XX. yüzyıl başlarında yapılaşma oldukça sınırlıydı. Menavi Lacem Köyü, nehirler ve kanallar sayesinde hurma bağlarının yaygın olduğu kırsal bir yerleşim özelliğine sahiptir. XX. yüzyıl başlarına kadar durum böyle devam etmiş, ardından yapılaşma hız kazanmıştır. Harita 6, Menavi Lacem Köyü'nün

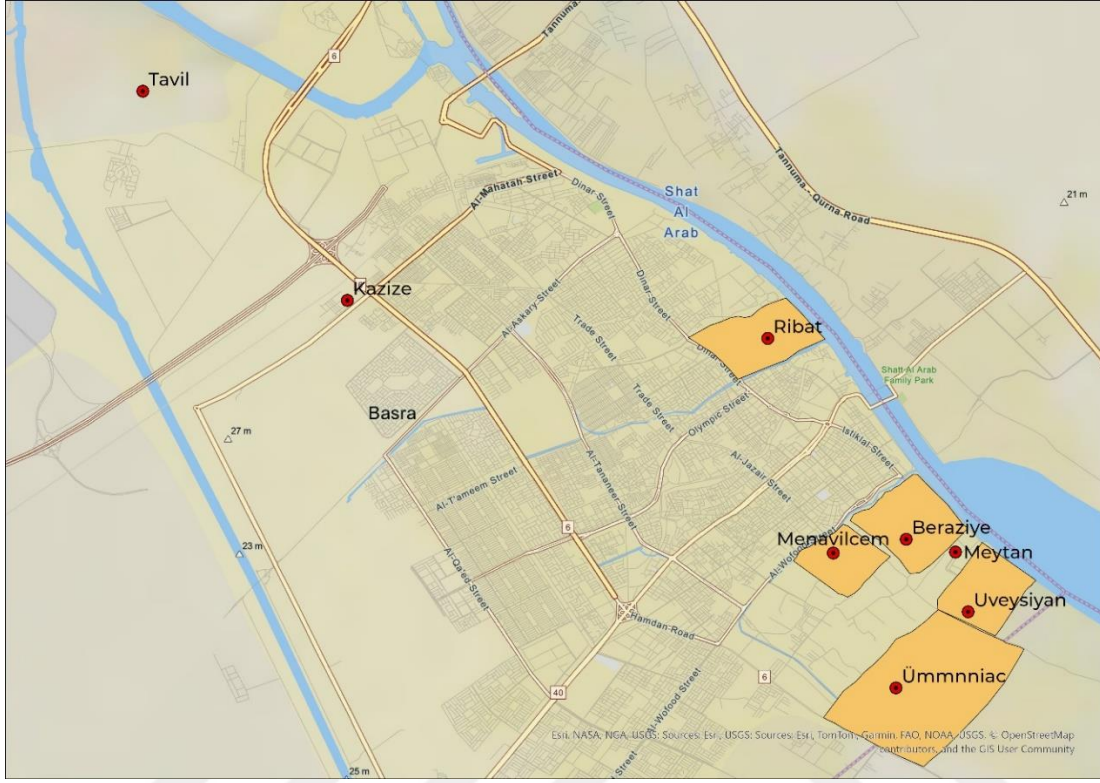
⁵⁶¹ BOA, İ.EV., 48/49, 1, 2; Y.PRK.EV., 2/54-1; EV.d., 39266, 3, 27; BOA, EV.d., 37073, 6.

⁵⁶² BOA, İ.EV., 48/49, 1, 2.

⁵⁶³ Köyün konumu için bkz: Manawi Lajim - Google Haritalar (Erişim Tarihi: 23.10.2024).

günümüzdeki konumunu ve yapılaşmasını göstermektedir. Menavi Lacem, günümüzde yapılaşarak şehrin bir mahallesi haline gelmiştir.

Harita 9. Basra'da Vakıf Eser Ya Da Gayrimenkul Bulunan Köyler

Büyük Menavi Lacem'de aynı adlı bir cami bulunmaktaydı. Küçük Menavi Lacem kısmında ise aynı adla bir cami ise tek vakıf eseri idi. Köy genelinde iki adet vakıf eser bulunmasının yanında yedi adet vakıf gayrimenkulü bulunmaktaydı. Vakıf gayrimenkulleri incelendiğinde araştırma döneminde köyün gelir kaynaklarının hurma bağlarından oluştuğu görülecektir. Bu da araştırma döneminde bölgenin kırsal alan oluşunu göstermektedir.

Tablo 16. Menavi Lacem Köyü'nün Vakıf Eserleri

İmam Ali Camii Vakfı	Hurma bağı
Aziz Ağa Camii Vakfı	Hurma bağı
Kattane Camii Vakfı	Hurma bağı
Menavi Lacem- Kebir camii Vakfı	Hurma bağı
Menavi Lacem-i Sağır Camii	Hurma bağı
Büstan Kasap Camii Vakfı	Hurma bağı
Fihame Camii Vakfı	Hurma bağı

Kaynak: BOA, EV.d., 15131, 9b; 20494, 2a; 21527, 3a; 21528, 4a; 24996, 3; 25401, 2; 25476, 2; 25572, 3; 25558, 4. 39266, 87; 37073, 4.

6.1.10. Beraziye Köyü

Beraziye (البراضية) Köyü şehrin güneydoğusunda Şattü'l-Arap Nehri kıyısında yer almaktadır⁵⁶⁴. XX. yüzyılın başlarında hurma bağları ve arazilerden oluşan kırsal bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Vakıf gayrimenkullerinin tamamı arazi ve bağlardan meydana gelmektedir. Dolayısıyla köydeki ekonomik ürünler de tarıma dayalı ürünlerden oluşmaktadır. İncelenen süreçte köyde vakıflara ait herhangi bir mimari yapı gözlenmemiştir. Köyde vakıf eseri bulunmamakla birlikte 6 adet vakfın gayrimenkulü bulunmaktadır.

Tablo 17. Beraziye Köyü'ndeki Vakıf Gayrimenkuller

İmam Ali Camii Vakfı	Hurma bağı, arazi
Aziz Ağa Camii Vakfı	Hurma bağı, arazi
Sarraci Camii Vakfı	Arazi
Kattane Camii Vakfı	Hurma bağı
Gasib Cami Vakfı	Hurma bağı
Küngü Camii Vakfı	Hurma bağı

Kaynak: BOA, EV.d., 16126, 8b; 16124, 7d; 25401, 2, 3; 24996, 4; 25476, 2.

6.1.11. Meytan Köyü

Meytan (ميتان) Köyü, Beraziye ile Uveysiyan arasında, Şattü'l-Arap kıyısındadır. Günümüzde aynı adla bir yerleşim bulunmamakla birlikte aynı adla anılan bir cami yer almaktadır⁵⁶⁵. Meytan Camii konumundan yola çıkarak köyün civarda olduğu düşünülebilir.

Tablo 18. Meytan Köyü'ndeki Vakıf Gayrimenkuller

İmam Ali Camii Vakfı	Hurma bağı ve arazi
Aziz Ağa Camii Vakfı	Hurma bağı, ve arazi
Kattane Camii Vakfı	Hurma bağı ve arazi
Gasib Camii Vakfı	Hurma bağı ve arazi
Küngü Camii Vakfı	Hurma bağı ve arazi

Kaynak: BOA, EV.d.,16124, 4a; 25210, 3; 25401, 2; 26784, 2.

Köydeki gayrimenkullerin tamamı hurma bağları ve arazilerden oluşmaktadır. Anlaşıldığı üzere tamamen kırsal bir bölge olup gelir kaynağı hurma bağlarından ibarettir.

⁵⁶⁴ Harita üzerindeki güncel konum için bkz: Al Baradi'yah - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 30.10.2024).

⁵⁶⁵ Meytan Camii'nin konumu için bkz: جامع وحسينية ميتان - Google Haritalar , (Erişim Tarihi: 30.10.2024).

6.1.12. Uveysiyan Köyü

Uveysiyan (عويسيان) Köyü, adının Üveys el-Karanî'den (Veysel Karanî) gelmiş olması muhtemeldir. Üveys el-Karanî, Hz. Muhammed döneminde Yemen'de yaşamış ve Müslüman olmuştur. Hz. Muhammed'i hiç görmemesine rağmen rüya ya da bu tür manevi yollarla onunla iletişim kurup irşad edildiğine inanılmıştır⁵⁶⁶. Buna inanan ve bu metodu kullanan kişilere *Üveysî*, *Üveysiyan* denilmiştir. Köyde bu tür insanların bulunması ile köyün bu adla anılması kuvvetle muhtemeldir.

Uveysiyan, Meytan Köyünün hemen Güneyinde Şattü'l-Arap kıyısında yer almaktadır⁵⁶⁷. Köyde *kebîr* ve *sağîr* yani büyük ve küçük Uveysiyan Camii olmak üzere iki adet vakıf eseri bulunmaktadır. Bu iki vakıf eserinden başka iki vakfın daha gayrimenkulü bulunmaktadır. Köy, büyük bir mukataa olarak tasarruf edilmiştir. Ekonomik gelir hurma bağlarından sağlanmıştır.

Tablo 19. Uveysiyan Köyü'ndeki Vakıf Gayrimenkuller

Arab Camii Vakfı	Hurmalık mukataası
Uveysiyan-ı Kebir Camii Vakfı	Hurma bağı
Uveysiyan-ı Sağîr Camii Vakfı	Uveysiyan mukataasından hurma bağı
Şeyh Abdüsselam Camii	Uveysiyan mukataasından hurma bağı

Kaynak: BOA, EV.d., 16126, 7a; 19644, 3; 21527, 3b; 25476, 2; 25505, 2; 25532, 1b; 25558, 3; 25572, 3; 25630, 2.

Dört adet vakfın gayrimenkullerine bakıldığında bunların hurma bağlarından meydana geldiği görülmektedir. Kanalların yaygın olduğu sulak alan olması hurma yetiştirmeye elverişli bir ortam sunmuştur. Bu sayede hurmalıklar geniş alan kaplamaktadır. Diğer tarım ürünlerinden çeltik bitkisinin tarımına elverişli bir ortam sunmaktadır. Günümüzde bölgenin büyük bir kısmı yapılaşmış, hurma bağları neredeyse ortadan kalkmıştır.

6.1.13. Ümmünniaç Köyü

Şehrin güneydoğusunda bulunan köy, günümüzde Ebulhasib sınırları içindedir⁵⁶⁸. Harita 9 üzerinde köyün konumu gösterilmekte olup şehir merkezine ve Şattü'l-Arap Nehri'ne uzaklığı anlaşılmaktadır. Şehrin Güneyi genel olarak yapılaşmamıştır. Kanal ve

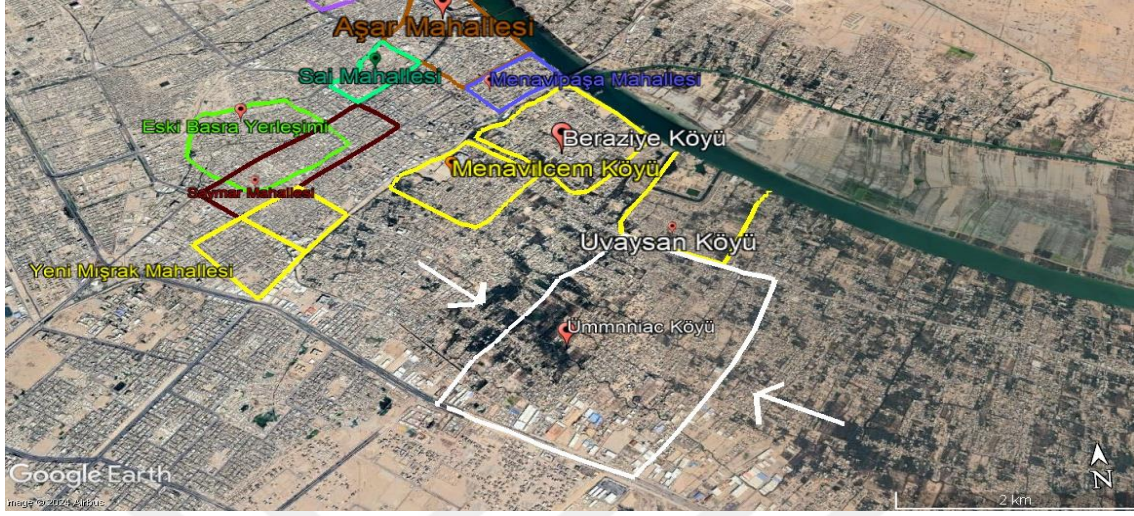
⁵⁶⁶ Necdet Tosun, "üveysîlik", *DİA*, C.42, İstanbul 2012, s.400.

⁵⁶⁷ Uveysiyan Köyü'nün konumu için bkz: Uwaysan - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 31.10.2024).

⁵⁶⁸ Ümmünniaç Köyü'nün konumu için bkz: أم النعاج - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 30.10.2024).

nehirler yaygın olduğundan hurma yetiştiriciliğine uygun olup tarıma elverişli, verimli alanlardan oluşmaktadır.

Harita 10. Ümmünniac Köyü

Kaynak: Google Earth Pro 7.3, Ümmünniac Köyü, 30°27'52"K 47°50'43"D, Google Earth, (Erişim Tarihi: 23.10.2024).

Köyde vakıf eser bulunmasa da iki vakfın gayrimenkulü bulunmaktadır. Bin İyî Cami Vakfı'na ait hurma bağı⁵⁶⁹ ve Rahmaniye Medresesi Vakfı'na ait hurma bağı⁵⁷⁰ köydeki vakıf hurmalıklarıdır.

6.1.14. Mehicran Köyü

Mehicran (مهيجران) adıyla günümüzde bir köy ya da benzer bir yerleşim birimi bulunmamakta, yalnızca bir köprünün varlığı bilinmektedir. Ayrıca köprünün üzerinde olduğu nehir Mehicran Nehri olarak anılmıştır. Şattü'l-Arap Nehri'nin kollarından olan nehir kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanmakta ve bölgeyi ikiye ayırmaktadır. Günümüzde bulunmadığı için incelenen dönemdeki köyün tespiti oldukça güç olsa da Mehicran Köprüsü'nün merkez alındığı bir köy olduğu varsayılabilir⁵⁷¹. Köprünün olduğu bölge günümüzde Ebulhasib sınırları içinde yer almaktadır.

Köyde Mehicran adıyla bir caminin varlığı bilinmekte olup günümüze ulaşmamış olduğundan konumu tespit edilememiştir. Cami vakfının köyde vakıf hurmalıkları bulunmaktaydı⁵⁷². Bundan başka Hz. Nebevi Vakfı'nın hurmalıkları bulunmaktaydı⁵⁷³.

⁵⁶⁹ BOA, EV.d., 15131, 5a, 25210, 3.

⁵⁷⁰ BOA, EV.d., 19644, 3.

⁵⁷¹ Köprünün konumu için bkz: Mhejeran Bridge - Google Haritalar (Erişim Tarihi: 31.10.2024)

⁵⁷² BOA, EV.d., 20494, 2a

⁵⁷³ BOA, EV.d., 23732, 2.

Bölge Mehicran nehri tarafından sulandığı için oldukça verimli arazilere sahiptir. XX. yüzyıl başlarında gayrimenkul birikiminden de anlaşılacağı gibi bölgede hurma bağları oldukça yaygındı. Günümüzde bölgenin büyük kısmını yapılaşma işgal etse de hala nehir boyunca hurmalık alanlar mevcuttur.

6.1.15. Hamdan Köyü

Hamdan (حمدان) Köyü, Şattü'l-Arap Nehrinden epey uzakta, iç kesimde yer almaktadır. Bolca su kanalı bulunan köyde hurma bağları oldukça yaygındır. Arazilerin büyük kısmında hurma yetiştirildiğinden köy, mukataa olarak işletilmiştir. Hamdan Mukataası olarak bilinen mukataada 13 adet vakfın hurma bağı bulunmaktadır.

Tablo 20. Hamdan Köyü (Mukataası) Vakıf Gayrimenkulleri

Seyf Cami Vakfı	Hurma bağı
Haddade Cami Vakfı	Hurma bağı
Mehicran Camii Vakfı	Hurma bağı
Davut Hamdani Camii Vakfı	Hurma bağı
Beziz Camii Vakfı	Hurma bağı
Maarif Camii Vakfı	Hurma bağı
Bedriye Camii Vakfı	Hurma bağı
Cezire Camii Vakfı	Hurma bağı
Kut bin Ferec Camii Vakfı	Hurma bağı
Farsi Camii Vakfı	Hurma bağı
Mahalle Mescidi Vakfı	Hurma bağı
Şeyh Mescidi Vakfı	Hurma bağı
Karye Mescidi Vakfı	Hurma bağı

Kaynak: BOA, EV.d., 15131, 6b, 8b; 16126, 7b; 19644, 3; 20494, 2a; 21527, 4a; 3; 25401, 2; 25532, 1b; 25558, 6.

Gayrimenkullere bakıldığında da durum çok net gözlenmektedir. Mukataa gelirlerinin tamamı hurma bağlarından sağlanmıştır. XX. yüzyıl başlarında Hamdan yapılaşmamış, kırsal alanlardan meydana gelmekte iken günümüzde kısmen yapılaşmıştır. Köyde iki adet vakıf eseri bulunmakta olup bunlardan biri Davut Hamdani Camii, diğeri de Beziz Camii'ydi.

Harita 11. Hamdan'ın Konumu

Kaynak: Hamdan'ın konumu için bkz: حمدان - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 1.11.2024).

Harita üzerinde kırmızı ile gösterilen alan Hamdan sınırlarını göstermektedir. Şehrin oldukça uzağında, güneydoğuda yer alan şehir, yukarıdaki bilgilere uygun olarak harita üzerinde de kırsal alan olarak görünmektedir.

6.1.16. Yusufan Köyü

Günümüzde aynı adla bir yerleşim yerine rastlanmamakla birlikte Yusufan Camii adıyla bilinen bir caminin konumu tespit edilmiştir. Genellikle camiler bulundukları yerleşim biriminin merkezinde bulunup, ismini almış ya da buraya ismini vermişlerdir. Bu bilgi göz önüne alındığında Yusufan Köyü'nün cami çevresinde olduğu söylenebilir⁵⁷⁴. XIX. yüzyılın ikinci yarısında köyde vakıf eseri bulunmamakta, yalnızca Gasib Cami Vakfı'nın hurma bağları bulunmaktaydı⁵⁷⁵.

6.1.17. Sarraci Köyü

Sarraci (سراجي) Köyü, Basra'nın güneyinde Beraziye ve Meytan köyleri civarındadır. Günümüzde aynı adla bir yerleşim birimi bulunmamaktadır. Sarraci Camii'nden yola çıkarak köyün bu civarda olduğu tahmin edilmiştir⁵⁷⁶. Şehir surlarının sağlam olduğu dönemlerde şehrin 5 kapısından biri olmasından dolayı *Bab- el Sarraci* olarak da bilinmektedir. Şehrin güney kapılarının açıldığı yerleşim yeri *el-havra* nehrinin

⁵⁷⁴ Yusufan Camii'nin konumu için bkz: جامع يوسفان - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 1.11.2024.)

⁵⁷⁵ BOA, EV.d., 25401, 2.

⁵⁷⁶ Sarraci Camii'nin konumu için bkz: جامع السراجي - Map, (Erişim Tarihi: 2.11.2024).

güneyinde kalmaktadır. Sarraci adı meslek temelli oluşmuştur. Burada atlar için kullanılan semercilik işiyle uğraşan zanaatkarlardan dolayı *Sarrâcî* adını almıştır⁵⁷⁷. XIX. yüzyılın sonlarında Sarraci, mukataa olarak işletilen bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla günümüzdeki sınırlarından farklı sınırlara sahip olduğu düşünülmelidir. Çevresinde bulunan Beraziye ve Meytan köyleri arşiv kayıtlarında Sarraci mukataasına ait olarak gösterilmiştir⁵⁷⁸. Buradan anlaşılan Sarraci, birkaç köyden oluşan büyük bir yerleşim ve idare birimi olarak tertiplenmiş bir mukataadır.

Tablo 21. Sarraci Köyü (mukataası) Vakıf Gayrimenkulleri

İmam Ali Camii Vakfı	Hurma bağı
Aziz Ağa Camii Vakfı	Hurma bağı
Sarraci Camii Vakfı	Hurma bağı
Kattane Camii Vakfı	Hurma bağı
Arab Camii Vakfı	Hurma bağı
Gasib Camii Vakfı	Hurma bağı
Haddade Camii Vakfı	Hurma bağı
Üveysiyan-ı Kebir Camii Vakfı	Hurma bağı
Üveysiyan-ı Sağır Camii Vakfı	Hurma bağı
Şeyh Abdüsselam Camii Vakfı	Hurma bağı
Ferik El Sahir Camii Vakfı	Hurma bağı
Maarif Camii Vakfı	Hurma bağı
Haffafe Camii Vakfı	Hurma bağı
Fihame Camii Vakfı	Hurma bağı
Hz. Nebevi Camii Vakfı	Hurma bağı

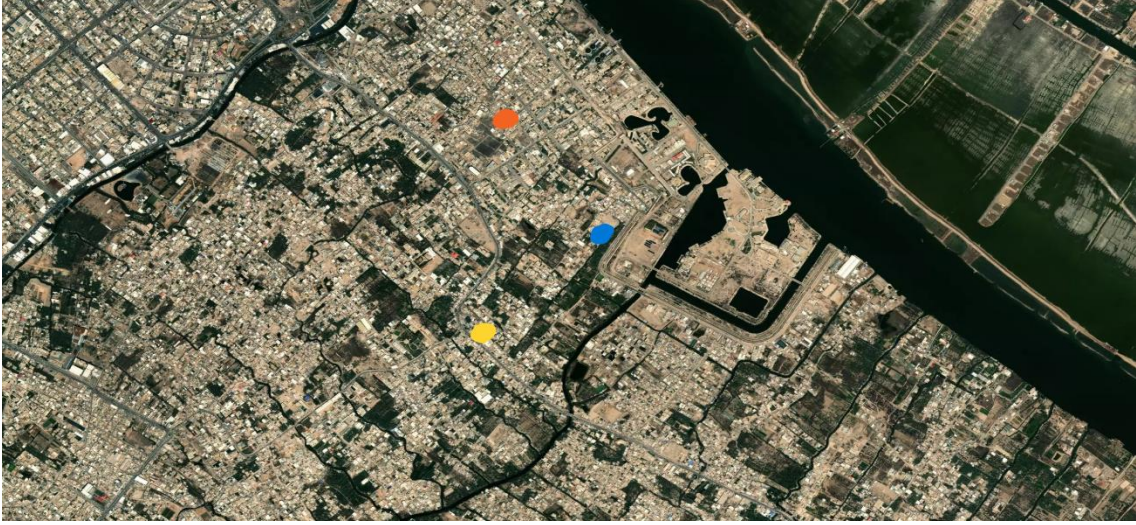
Kaynak: BOA, EV.d., 15131, 8b; 16124, 5a; 16126, 5a; 21527, 1b, 3a; 21528, 4a; 23732, 2; 24996, 3, 4; 25401, 2; 25462, 2; 25210, 3; 25505, 2.

Sarraci'deki vakıf gayrimenkullerinden de anlaşılabacağı üzere mukataanın gelirlerinin tamamı hurma bağlarından elde edilmiştir.

⁵⁷⁷ Teysîr Muhammed Halîl el-Zevâhirî, a.g.m., s.93.

⁵⁷⁸ BOA, EV.d., 26784, 2.

Harita 12. Sarraci Köyü'nün Muhtemel Konumu

Kaynak: Sarraci Köyü'nün konumunu yaklaşık olarak cami çevresinde olduğu varsaymaktayız. Cami konumu için bkz: جامع السراجي - Map, (Erişim Tarihi: 2.11.2024).

Haritadaki 3 farklı renk ile kabataslak işaretlenmiş alanlar 3 farklı köyü göstermektedir. Turuncu ile işaretlenmiş nokta Beraziye Köyü'nü, mavi ile işaretlenmiş nokta Meytan Köyü'nü ve sarı ile işaretlenmiş alan ise Sarraci Camii'nin konumunu göstermektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi Sarraci Köyü'nün konumu caminin konumundan yola çıkılarak yaklaşık olarak belirlenmiştir. Meytan ve Beraziye arazileri Sarraci ile tek bir mukataayı oluşturmaktaydı. Sarraci mukataası olarak adlandırılan bu alan Şattü'l-Arap'tan başlayıp iç kesimdeki Sarraci Camii'ne belki de daha iç kesimlere ulaşmaktaydı. Mukataa merkezi olan Sarraci Köyü'nün konumu yukarıdaki harita üzerinde sarı ile işaretlenmiş olan Sarraci Camii'nin çevresinde ya da kuzeydeki Havra Nehri'ne doğru olması kuvvetle muhtemeldir.

6.1.18. Devasir Köyü

Günümüzde bu adla bir yerleşim birimine rastlanmamıştır. Devasir Köyü'nde bulunan tek vakıf eseri Kuttul-Hust Camii'dir. Cami, 1856 yılında münderis olarak ortadan kalkmıştır⁵⁷⁹. Muhtemelen harap olup tamamen yok olmuş ki günümüzde bir kalıntısı mevcut değildir.

⁵⁷⁹ BOA, EV.d., 27689, 15.

Tablo 22. Devasir Köyü'ndeki Vakıf Gayrimenkuller

Aziz Ağa Camii Vakfı	Hurma bağı
Haddade Camii Vakfı	Hurma bağı
Sinan Paşa Camii Vakfı	Arazi
Farsi Camii Vakfı	Hurma bağı
Kuttul Hist Cami Vakfı	Hurma bağı

Kaynak: BOA, EV.d., 15131, 6b; 16124, 9b; 19644, 3; 25401, 2; 25630, 2; 26784, 2.

Köyde yalnızca bir adet vakıf eseri, 5 adet vakfın gayrimenkulü bulunmaktadır. Kırsal alan olan köy arazilerinden 5 adet gayrimenkulün dördü hurma bağı, biri arazidir.

6.1.19. Tavil Köyü

Basra şehri güneydoğuya doğru belirli bir yoğunlukta yayılmıştır. Yoğunluk aynı ekseninde tedrici olarak azalarak devam etmiştir. Tavil'in güneydoğusunda yer alan Ebulfulus Nehri nüfus ve yapı yoğunluğunun bittiği doğal bir sınır oluşturmuştur. Basra şehri Ebulfulus Nehri ile Aşar Nehri arasında yayılım göstermiştir. Ebulfulus Nehri'nin büyüklüğü doğal bir set çekerek yerleşim alanlarını bu alanda sınırlandırmıştır. Nehrin güneydoğusunda Fav'a kadar olan arazi büyük ölçüde bataklık ve çöl alanlarından oluşmakta olup seyrek bir yerleşime profili çizmektedir. Tarif edilen alanın en güneydoğusunda kalan Tavil Köyü (yerleşimi), kuzeyindeki Ebulhasib Nehri ile güneyindeki Ebulfulus Nehri'nin arasında kalmıştır. İki büyük nehir arasında olmasının yanı sıra bu nehirlerden ayrılan kollar ve kanallar ile bölge tamamen sularla çevrilidir. Bataklık alanların da olduğu yerleşimde su bolluğu hurma yetiştiriciliğine oldukça elverişli bir ortam sunmuştur.

Harita 13. Tavil Köyü'nün Konumu

Kaynak: Bab Tawil - Map, (Erişim Tarihi: 3.11.2024).

Harita üzerindeki mavi ile işaretlenmiş alan Basra şehir merkezini, sarı ile işaretlenmiş alan ise Tavis Köyü'nü göstermektedir. Sarı ile işaretlenmiş alanın hemen güneyindeki nehir ise Ebulfulus Nehri'dir. Yukarıda ifade edilen durum harita üzerinde daha net anlaşılmaktadır. Basra ve Ebulfulus Nehri arasındaki yerleşim yoğunluğu ve nehrin güneydoğusundaki neredeyse tamamen çöl olan arazi çok açık gözlenebilmektedir.

Osmanlı Arşiv kaynaklarında Darb el Tavis olarak bilinen yerleşim birimi yerel olarak Bab Tavis (باب طویل) olarak bilinmektedir⁵⁸⁰. Merkezden oldukça uzak bir konumda olmasına rağmen vakıf varlığı mevcuttur. İbrahim el Halil türbe vakfının burada olduğu kayıtlara yansımıştır. Bu vakıf eserden başka 8 adet vakfın köyde gayrimenkulü bulunmaktaydı.

Tablo 23. Tavis Köyü'ndeki Vakıf Gayrimenkuller

Kattane Camii Vakfı	Hurma bağı
Arab Camii Vakfı	Hurma bağı
Mahmud-ı Bağdadi Camii Vakfı	Hurma bağı
Muhsin-i Mehasin Camii Vakfı	Hurma bağı
Büstan Kasab Camii Vakfı	Hurma bağı
Fihame Camii Vakfı	Hurma bağı
Hiz. Nebevi Camii Vakfı	Hurma bağı
Rahmaniye Medresesi	Hurma bağı

Kaynak: BOA, EV.d., 19644, 2; 20494, 2a; 21527, 4b; 21528, 4b; 24996, 2, 4; 25401, 2, 3.

Gayrimenkullerin bölge coğrafyasına uygun olarak hurma bağlarından oluştuğu görülmektedir.

6.1.20. Muğire Köyü

Muğire adının Hiz. Ömer döneminde 638 yılında Basra valiliği yapan Muğire b. Şu'be'den gelmiş olması muhtemeldir⁵⁸¹. Muğire Köyü'nde XX. yüzyılın başlarında vakıf eser bulunmazken vakıf gayrimenkulleri mevcuttu⁵⁸². Aziz Ağa Camii Vakfı, Sinan Paşa Camii Vakfı, Kible Camii Vakfı, Hiz. Nebi Camii Vakfı köyde gayrimenkulü bulunan vakıflardı. 4 adet cami vakfının gayrimenkulleri de hurma bağlarından oluşmaktaydı.

⁵⁸⁰ BOA, EV.d., 25401, 2.

⁵⁸¹ İrfan Aycan, "Muğire b. Şu'be", *DİA*, C.XXX, Ankara 2020, s.375.

⁵⁸² BOA, EV.d., 16124, 9b; 19644, 3; 21528, 3a; 25401, 4.

SONUÇ

Günümüz İslam şehirlerinde mevcut dinî, kültürel ve tarihi varlıkların büyük çoğunluğu vakıflar vasıtasıyla oluşturulmuş ve varlığını sürdürmüştür. Balkanlar, Anadolu, Arabistan, Kuzey Afrika ve Ortadoğu’da vakıf kurumunun inkişafına en müsait ortamı sunan son siyasi birlik Osmanlılar olmuştur. Selçuklulardan devraldıkları vakıf teşkilat ve müesseselerini muhafaza ederek daha ileriye taşımışlardır. Osmanlı vergi ve toprak sisteminde, şer’i ve örfi kanunlarda vakıf kurumu özel bir yere sahip olmuştur. Ayrıca şehrin sosyal alanlarından ticari alanlara, dinî mekânlardan eğitim mekânlarına kadar birçok alanda vakıf kurumlarının etkisi görülmektedir.

Bu çalışmada imparatorluğun güneydeki vilayetlerinden olan Basra merkeze alınarak vakıflar ve eserlerinin XIX. yüzyıldaki durumu incelenmiştir. Araştırma problemlerinden ilki Osmanlı’nın devralmış olduğu vakıf külliyyatının envanteri ve niteliğinin ortaya çıkarılması olmuştur. İkincisi XVI. yüzyılda devralınan vakıfların ne kadarının XIX. yüzyıla ulaştığı, akabinde bu vakıfların, sonradan tesis edilen vakıf ve eserlerin XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki durumu ile büyük savaş dönemini atlatıp günümüze kadar ulaşan eserlerin tespitini kapsamaktadır.

Niceliksel veriler incelendiğinde Anadolu coğrafyasından farklı olarak şehirdeki vakıfların büyük çoğunluğunun cami ve mescid vakıflarından oluştuğu görülmektedir. Anadolu’daki vakıfların dinî hizmetlerin yanı sıra ekonomik ve sosyal hizmetlerde de oldukça aktif rol oynadığı bilinmektedir. Kayıtların incelenmesi neticesinde Basra’da vakıfların sosyal, eğitim, sağlık ve ekonomik alanlarda zayıf kaldığı, daha çok dinî kurumların oluşturulmuş olduğu görülmüştür. Bu durumun yaşanmasında dinî sosyal ve kültürel sermayenin farklı olması etkili olmuştur. Diğer bir husus Basra’da menkul kıymetlerin vakfedilmesinden imtina edildiği görülmektedir. İncelenen süreçte ya da öncesinde menkul kıymetlere konu para vakfına tesadüf edilmemiştir. Ticari hayatın oldukça hareketli olduğu bir şehirde para işleten bir vakfın bulunmaması dikkat çekmektedir. Burada da yine dinî ve sosyal sermayenin vakıf kurma pratiklerini etkilediği anlaşılmaktadır.

Şehirdeki vakıfların işleyişi ve personel tevcihinde birtakım hususlar dikkat çekmektedir. Vakıf personeli imam, hatip, müezzin, devirhân, hâdim gibi cami personelinin ibaret olup bunlardan başka birkaç türbedar bulunmaktadır. İmparatorluk genelinde vakıf personelinin birden fazla görevi üstlenmesi nadiren görülürken Basra’da

durumun genel teamül halini aldığı anlaşılmaktadır. Bir imamın aynı camideki bütün görevleri üzerine alabilmiş olduğu görülmektedir. Şehirdeki camilerin büyük bir kısmında imamet ve hitabet cihetleri birleştirilip aynı kişiye tevcih edilmiştir. Cami olabilmesinin ön koşulu olarak hatip tayin edilmiş olması gerekirken bir kısım camide hatiplik görevinin bulunmaması dikkat çekmektedir. Ancak hatiplik tevcihi bulunmaması camide hatipliğin yapılmadığı anlamına gelmemektedir. Bu tür camilerde imamın hatiplik göreviyle diğer görevleri tevcih olmadan yapmış olduğu anlaşılmıştır. Üzerinde birden fazla görev tevcihi olan kişiler hizmetleri fiili olarak yürütmemiş, ücret almak maksadıyla cihetleri üzerlerine toplamışlardır.

Basra'da yönetim ve siyasette etkin olan büyük aile birlikleri dinî nüfuzlarını da kullanarak şehirdeki vakıf idaresini ve görevlerini istedikleri gibi kullanmışlardır. Böylece bu gruptan olan bir kişi aynı camilerde ve farklı camilerde birçok vakıf görevine aynı anda sahip olmuşlardır. Bu da belli kesimden insanların bu görevlerde bulunması anlamına gelmekteydi. Sonuç olarak yaratılan liyakatsiz ortam aynı zamanda şehirdeki istihdamın düşmesine de etki etmiştir. 1854 yılında örnekleme alınan otuz cami için toplamda on dokuz imamın görev yapmış olması durumun istihdama etkisini göstermektedir. Her camide bir tane olması koşuluyla otuz imam olması beklenirken on dokuz imamın görev yapması istihdam açısından yaklaşık olarak %36 oranında bir kaybın olduğunu göstermektedir. Bu tarihte kaydı olmayan on bir adet vakfın dahil edilmesi halinde bu oranın daha da artacağı açıktır. Ulaşılabilirlik açısından yalnızca bir yıl ve bir personel için inceleme yapılmış olup diğer yıllar ve geriye kalan personel için istihdam verilerinin benzer olması beklenmelidir.

İnsanların vakıf kurma motivasyonlarının temelinde dinî gayeler olduğu düşünülse de farklı amaçlar da etkili olmuştur. Vakıf kurucularının niceliksel verileri göstermektedir ki vakıf tesisinde en önemli etkenler arasında ekonomik sermayenin etkisi bulunmaktadır. Şehirdeki vakıf kurucularının belirli bir ekonomik birikime sahip olduğu açık olarak görülmektedir. Tesis edilen vakıfların %43'ünün kurucuları bilinmemekte olsa da geriye kalan %57'lik kısım vasıtasıyla önemli sonuçlar elde edilmiştir. Şehirdeki vakıf kurucularının %45'i askeri sınıf mensubu iken %12'si reayadandır. Askeri sınıf siyasi, idari görevleri sayesinde önemli ölçüde ekonomik sermaye biriktirmiş ve bunların bir kısmını vakıf tesisinde kullanmışlardır. Askeri sınıf içinde ümera sınıfı %17'lik paya sahipken ulema sınıfı %28'lik paya sahiptir. Ulema ve ümeranın vakıf tesisindeki motivasyon kaynağı dinî kaygılara dayansa da ekonomik sermayenin daha etkili olduğu

anlaşılmaktadır. Ümera sınıfının müsadereden kaçınmak içi vakıflar tesis etmiş olması niyet gözetmeksizin topluma ve şehre ciddi katkılar yapmıştır. Basra'da vakıf kurma motivasyonlarında en önemli etkenin ekonomik sermaye birikimi ve bu sermayenin korunması olduğu sonucu çıkmaktadır.

Vakıf kurumunun, akarları ve eserleriyle birlikte şehre fiziki tesiri ise cevap aranan son problemdir. Basra iki merkezli kuruluş göstermiş bir şehirdir. Birincisi Basra olarak bilinen aynı zamanda günümüzde eski şehir olarak bilinen merkez, diğeri Şattü'l-Arap kıyısında olan Aşar'dır. Daha çok kırsal arazilerin yaygın olduğu bu bölgede vakıf eseri olarak Sinan Paşa Cami ve İmam Ali Makamı ve Camii'nin Aşar'ın şehirden ayrı bir merkez olarak gelişimi ve şehirleşmesinde önemli bir etkisi bulunmaktadır. İmam Ali Vakfı'na ait bir kahvehaneye ilaveten birçok vakfın arazi ve hurma bahçeleri bulunmaktadır. Bu alanların vakıfların elinde olması uzun yıllarca korunmasını sağlamıştır. Osmanlı sonrasında vakıfların etkisini yitirmesi ve suiistimali ile günümüzde bu alanlar yok olmuş ve tamamen şehirleşmiştir. Basra merkezi ise arazi ve hurma bahçelerinin az olduğu daha çok yapılaşmanın olduğu alandır. Eski Basra olarak bilinen alan, Seymer ve Mişrak, Kattane mahalleleri şehir merkezini oluşturmaktadır. Vakıf eseri olan 10 adet cami bölgenin tarihi kültür varlıklarını oluşturmaktadır. Vakıf eserler haricinde vakıf gayrimenkulleri de şehrin fiziki yapısına önemli etki yapmıştır. 93 adet dükkân, kasap, Abacı, 13 kahvehane, han, 2 hamam, şişehane ve Aziz Ağa Çarşısı, Kazım Ağa Çarşısı, Kazaze Çarşısı, Kattane Çarşısı, Davut Paşa Çarşısı, Seymer Çarşısı şehirde tespit edilen vakıf gayrimenkulleridir. Bu çarşıların bir kısmı açık çarşı şeklindeyken bir kısmı ise bedesten, han şeklindedir. Ayrıca 1906 yılında dükkânlara 58 adet dükkân daha ilave edilmiştir. Şehrin mimari kimliğini oluşturmaya yetecek miktar ve nitelikte bir yapı külliyatı bulunmaktadır. Ayrıca şehrin ticari alanlarının büyük kısmını vakıf eserleri oluşturmaktadır. Sosyo-kültürel alanların ise neredeyse tamamı vakıf eser ve gayrimenkullerinden oluşmuştur. Şehir merkezi XX. yüzyılın ilk çeyreğinde tamamen şehirleşmemiş olup hala hurma bağlarının varlığı takip edilebilmiştir. Şehir merkezindeki arazi ve hurma bağları vakıfların koruması sayesinde varlığını XX. yüzyılda da sürdürebilmiştir. Havra Nehri'nin güneyinde kalan kısımda ise Basra'nın köyleri bulunmaktadır. Köylerin büyük çoğunluğu hurma bağlarından ve tarım arazilerinden oluşmakta olup konutlar haricinde yapılaşma oldukça zayıftır. Havra Nehri ile Güneyde Tavail'e kadar olan geniş kırsal bölge hurma bahçeleriyle bezenmiştir. Bu geniş alanlarda

nadir vakıf eseri bulunmakta iken şehirde tesis edilmiş vakıfların hurma deposu konumundadır.

Vakıfların Basra’da etkili olduğu en önemli noktalardan biri de toprağın mülkiyeti olmuştur. Basra arazilerinin II. Abdülhamit döneminde bir kısmı mukataalar halinde Arazi-i Seniyye olarak mülkiyet değiştirmiştir. Ardından II. Meşrutiyet döneminde ise bu mukataalar maliye hazinesine aktarılmıştı. Ancak bölgedeki vakıf mukataalarında bir değişimin yaşanmadığı anlaşılmıştır. Özel bir hukuka sahip olan vakıflar suiistimaller haricinde mevcut akarların özellikle de mukataa arazilerinin korunmasını ve işler halde kalmasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Ali Emiri Tasnifi, Sadaret Mektubi Klemi, Muhallefat Defterleri .IV. Mehmet, (BOA, AE.SMMD. IV. Mehmet) Defter no: 95, Belge no: 11151.

BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya no: 1002, Gmlek no: 75114.

BOA, BEO, 1088/81553.

BOA, BEO, 4373/327947

BOA, BEO, 474/35499.

BEO, 124/9249.

BOA, Dahiliye Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ), 1/2.

BOA, Dahiliye Mektubi Klemi (DH.MKT.),715/43.

BOA, Evkaf Defterleri (EV.d.), 12912, 15131, 15456, 16124, 16126, 19157, 19643, 19644, 20228, 20242, 20494, 21527, 21528, 23732, 23734, 23778, 24358, 24501, 24996, 25094, 25210,25270,25287, 25401, 25462, 25476, 25505, 25517, 25532, 25558, 25572, 25605, 25630, 26784, 34968, 36586, 37073, 39266.

BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 0005/174.

BOA, İrade Rüşumat (İ.RSM.),16/36.

BOA, İrade, Adliye ve Mezahib (İ.AZN). 12/45.

BOA, İrade, Dahiliye (İ.DH.), 609/42436, 1121/87626, 853/68435.

BOA, İrade, Şura-yı Devlet (İ.ŞD.), 54/ 3026, 79, 4666.

BOA, İrade, Evkaf (İ.EV.), 2/3, 3/45, 3/49, 5/13, 9/48, 11/9, 15/31, 18/35, 19/19, 21/2, 23/38, 23/46, 33/9, 35/16, 41/25, 48/49.

BOA, Meclis-i Vala (MVL), 106, 37.

BOA, Sadaret Mektubi Klemi (A.MKT), 213/4.

BOA, Şura-yı Devlet (ŞD.), 125/78, 127/43, 143/39, 146/82, 162/31, 163/61, 164/37, 189, 2/1, 189/5.

BOA, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Defterleri (TK.GM. d.), 230.

BOA, Tapu Tahrir Defterleri (TTd.), 1022, 282, 313, 534

BOA, Y.PRK.EV., 2/54.

BOA, Yıldız Arşivi, Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.), 39/78.

BOA, Yıldız Arşivi, Resmi Maruzat (Y.A.RES), 74/3.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi Tapu Tahrir Defterleri (TKG KK. TTd.), no:30, eski no:561/94.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defterleri (VGM. d.), 139, 166

Salname ve Talimatnameler

Basra Vilayeti Salmesi, 1308/1890, 1309/1891, 1311/1893, 1314/1896, 1318/1900, 1320/1902.

Evkaf-ı Münderise Talimatı 1323, İstanbul: Büyükşehir Belediye Kitaplığı, MC Osm K.01163.

Evkaf-ı Münderise Talimatı 1325, İstanbul: Büyükşehir Belediye Kitaplığı, MC Osm K.01164.

Telif Eserler

ABDULLAH, İnâs Sa'di. *Tarihü'l Irak el-Hâdis*, Mektebetü Adnân, Bağdat, 2014.

ABDÜ'L-HÜSEYİN, Felah Hasan. "Ba'zu'l Cevânibi'l İktisâdiyye ve'l İctimâiyye Li Medîneti'l Basra Kemâ Evruduhâi'l-Rihâleti'l Urubiyyûn", *Mecelletü'l Mevrid*, C.XVIII, S.4, Şitâ' 1989, ss.5-26.

AHMET b. Yahyâ el-Belâzurî. *Fütuhu'l Büldân/Ülkelerin Fetihleri*, Çev: Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.

- AKDOĞAN, Mesut. “Osmanlı Döneminde Irak’ta Tasavvufî Hayata Genel Bir Bakış”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C.VI, Sayı:1, 2022, ss.1-11.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet. “İcâre-i Vâhide”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXI, Ankara, 2019.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet. *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 3. Baskı, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İmak Ofset Basım Yayın, İstanbul, 2013.
- AKIN, Ahmet. “Osmanlı’da Din Görevlilerinin Konumu Üzerine Değerlendirmeler (Bursa Örneği)”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.VIII, 2006, ss.65-104.
- AKYILMAZ, Gül. “Osmanlı Devleti’nde Yönetici Sınıf-Reaya Ayrımı”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.VIII, Sayı: 2, 2004, 239-258.
- ALBAYATY, İsam. “Osmanlı Döneminde Musul Vakıfları H.922-1004/M.1517-1595”, *Türk&İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.IX, Sayı: 32, 2022, ss.271-282.
- ALBAYATY, İsam. *Musul ve Kerkük Vakıfları H.922-1112/M.1516-1700*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2020.
- ALGAR, Hamid. “Molla”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXX, İstanbul, 2005.
- ÂLİ BEY. *Dicle’de Kelek İle Bir Yolculuk Seyahat Jurnalı [İstanbul’dan Bağdad’a ve Hindistan’a] Min sene 1300 ilâ sene1304*, Çev: Cahit Kayra, Büke Yayınları, İstanbul, 2003.
- ALLAHVERDİ, Reyhan Şahin. “Basra’daki Sahabe Türbe ve Mescitleri ile Vakıflarının Osmanlı Dönemindeki Durumu”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı:52, 2019, ss.139-155.
- ANSARI, A. S. Bazmee. “Zutlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XLIV, İstanbul 2013.
- ARTUÇ, Nevzat. “Tanzimat Döneminde Bağdat”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C.V, S.2, Aralık 2018.
- AŞIKPAŞAZADE. *Tevarih-i Âl-i Osman Âşıkpaşazâde Tarihi*, Hazırlayan: Ayşenur Kala, Kemer Yayınları, İstanbul, 2013.
- ATALAN, Özlem, Hasan, Şahan Arel. “15. Ve 16. Yüzyıllarda Yapılmış Osmanlı Han Yapılarının Mekânsal Analizi”, *Journal of Turkish Studies*, C.XI, Sayı: 2, 2016, ss.217-228.
- AYCAN, İrfan. “Muğire b. Şu’be”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXX, Ankara, 2020.
- AYHAN, Recep. “Siirt Ulu Camii Vakfı (1855-1907)”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı:58, 2022, ss.89-106.
- BAKIR, Abdülhalik. “Basra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.V, İstanbul, 1992.
- BARKAN, Ömer Lütfi. “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı:2, 1942, ss.279-386.
- BATATU, Hanna. *The Old Scial Clases and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton University, Princeton 1978.
- BERKİ, Ali Himmet. *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda geçen Istılah ve Tâbirler*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1996.
- BİLGE, Mustafa L. “Basra Körfezi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.V, İstanbul, 1992.
- BİLGE, Mustafa L. “Halîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XV, İstanbul 1997.
- BİLGE, Mustafa L. “Niebuhr, Carsten”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXXIII, İstanbul 2007.

- BİLGE, Mustafa L. “Şattü’l-Arap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXXVIII, İstanbul, 2010.
- BİNATLI, Yusuf Ziya. “Osmanlı Döneminin İktisadi ve Hukuki Bir Müessesesi”, *Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi İktisat Fakültesi Dergisi*, C.I, Sayı:1, 1980, ss.1-28.
- BİNZUBA, Macid Muhammed. *Vilâyet Nizamnâmelerinin Basra’da Tatbiki Meselesi (1864-1867)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2009.
- BİRD, Frederick B. “A Comparative Study of The Work of Charity in Christianity and Judaism” *The Journal of Religious Ethics*, Volume:10, Issue 1, 1982, pp.144-169.
- BOSTAN, İdris. “İzmit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXVI, İstanbul, 2001.
- BRAİM, Kamaran Abdürrezzak. *Davut Paşa Döneminde Irak’ın Siyasî Durumu ve Islahatları 1817-1831*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2020.
- CEYLAN, Ebubekir. *Modern Irak’ın Osmanlı Kökenleri*, Çev: Kenan Koçak, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2022.
- CEYLAN, Ebubekir. *Ottoman centralization and modernization in the province of Baghdad, 1831-1872*, (Basılmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- CİRİT, Hasan. “Vaaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XLII, Ankara, 2012.
- CURSETJEE, C. M. *The land of the date: a recent voyage from Bombay to Basra and back, fully descriptive of the ports and peoples of the Persian Gulf and the Shat’-el-Arab, their conditions, History and customs: 1916-1917*, Dhanjibhoy Dosabhoy, Bombay, 1918.
- ÇAM, Nusret. “Ulucami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XLII, İstanbul, 2012.
- ÇEKİM, Taif. *1551 M. (959 H.) Tarih ve 282 No’lu Tapu-Tahrir Defterine Göre Basra*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1996.
- ÇETİNSAYA, Gökhan. *II. Abdülhamid Döneminde Irak’ta Osmanlı İdaresi*, Çev: Zehra Savan, Küre Yayınları, İstanbul 2020.
- ÇETİNSAYA, Gökhan. *Ottoman Administration of Irak, 1890-1908*, Routledge, Londra 2005.
- ÇETİNSAYA, Gökhan. *Ottoman Administration of Iraq (1890-1908)*, (Basılmamış Doktora Tezi), University of Manchester, 1994.
- DARKOT, Besim, M. Tayyip Gökbilgin. “Basra”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C.II, Ankara, 1977.
- DEMİRCİ, Mustafa. “Emevîler Devrinde Aşağı Irak’ta (sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi”, *İstem Dergisi*, Sayı: 9, 2007, s. 61-82.
- DEMİRCİ, Mustafa. “Sevâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.XXXVI, İstanbul, 2009.
- DEMİRDÖĞEN, Fadime. “XVI. Yüzyılda Basra Vakıfları (1590 Tarihli Tahrir Defterine Göre)”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı:55, 2021, ss.117-138.
- DEMİRDÖĞEN, Fadime. *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2023.
- DEMİRTAŞ, Funda. “1701 Basra Seferi Osmanlı Ordusunun Yürüyüşle Sağladığı İtaat”, *İstem Dergisi*, C.XI, Sayı:21, 2013, ss.81-102.

- DOĞAN, Sabri. *İslam Su Medeniyeti ve Konya Suları*, Nüve Kültür Merkezi, Konya, 2005.
- DÖĞÜŞ, Necati. “Osmanlılarda İmamlık Müessesesi ve Vakıflar”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C.VI, Sayı: 1, 2021, ss.22-65.
- DURMUŞ, Muhammed Emin. *Osmanlı Vakıf Hukukunda Mukâtaa*, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2020.
- EFENDİOĞLU, Mehmet. “Zübeyr b. Avvâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XLIV, İstanbul, 2013.
- EL-ABBASÎ, Abdülkâdir Baş Ayân. *El-Basra Fi Edvârihe't-Tarihiyye*, Matbua Darü'l-Basra, 1961.
- EL-ÂZİMÎ, Ali Zarîf. *Muhtasar Tarihi'l Basra*, Mektebetü's- Sekafeti'd-Diniyye, Kahire, 2024.
- EL-GARİB, Talib Câsim Muhammed. “Cevâmî'u Merkezu Medîneti'l-Basra fi'l-Ahdi'l-Osmânî Dirasati't-Tarihiyye”, *Mecelle Adâbü'l-Basra*, Sayı: 43, 2007, s.117-149.
- EL-GARİB, Talib Câsim Muhammed. “El-Arâzî el-Vakfiyyetü fi'l Basra Hilâle Ahdi'l Osmânî”, *Amarabak*, C.I, S.1, Haziran, 2010, s.115-132.
- EL-İBADÎ, Muhammed. *II. Abdülhamid Döneminde Irak Bölgesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük, 2022.
- EMECEN, Feridun. “Süleyman Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXXVIII, İstanbul, 2010.
- ERCAN, Yakup. *İslam Tarihi Kaynakları ve Seyahatnamelerde Basra*, Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, Samer Yayınları, Kahramanmaraş, 2021.
- ERDOĞAN, Nami. *Lugat-ı Tarihiyye ve Cografîyye II. Cilt (Transkripsiyon-İnceleme-Madde Başlı İndeksi)*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın, 2017.
- ERGENÇ, Özer. “A'yan ve Eşrâf Diye Anılan Seçkinler Grubunun XVIII. Yüzyılda Osmanlı Toplumundaki Rölü Üzerine”, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul 2012, ss.396-416.
- EROĞLU, Cengiz, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdi. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara, 2005.
- ER-RUBAYE, Vamiz Sarhan. *Bağdat Vakıfları (1534-1830)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2020.
- ES-SAMARRAÎ, Yunus eş-Şeyh İbrahim. *Tarih Mesâcid El- Basra El-Zübeyr- Ebu'l-Hasib- El-Fav, El- Arabiyye El-Mavsuât*, 2023.
- EVLİYA ÇELEBİ. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyehatnamesi: Bağdat-Basra-Bitlis-Diyatbakır İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van*, 4. Kitap, C.II, Haz: Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- EZ-ZEVÂHİRÎ, Teysîr Muhammed Halîl. “Tatavvûrû'l Basra el-Umrânî Fi'l Ahdi'l Osmânîyyi'l-Âhir”, *Mecelletü Külliyyâtî'l Âdâb Camiatü Bağdat*, S.48, 2000, ss.88-111.
- FALEH HASAN, Raşa Abdu'l-Kerim. “Dirâsetü'n fi't-Turâsi'l- Basrî mine'l-İmâreti'l-İslâmiyye fi Mescîdi'l Basra Nemüzece Min (13h/132h hatta 1442h/749m)”, *Mecelletü Dirâseti'l Basra*, C.XVI, Sayı: 41, 2021, ss.21-60.
- FAYDA, Mustafa. “Cerîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.VII, Ankara 2019.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki. *100 soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1969.
- GÜLER, Ümit. “Osmanlı Sosyal hayatında Seyyidler: 18. Ve 19. Yy. Diyarbekir Örneği”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXX, Sayı:1, 2021, ss.185-221.

- GÜNDÜZ, Ahmet. *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2003.
- GÜNER, Ahmet. “Abdülkadir Geylânî”, *Tarikatlar Ansiklopedisi*, Milliyet, 1991, ss.12-13.
- HAİDER, Saleh. *Land Problems of Iraq*, (Basılmamış Doktora Tezi), The London School of Economics, Cambridge, 1942.
- HALAÇOĞLU, Yusuf. “Basra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.V, İstanbul, 1992.
- HANNA, Nelly. “Survey of Urban History of Arab Cities in the Ottoman Period”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.III, Sayı:6, 2006, ss.89-102.
- HARTMAN, R. “Basra”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, (Leiden baskısından çeviren ve genişleten Besim Darkot ve M. Tayyib Gökbilgin), C. II, İstanbul, 1979.
- HİSROF Armin Serkis, Halil İbrahim Ali. “El-‘İmâretü’l-‘Osmâniyye fî Medîneti’l-Basra Dirâsetün Tevsîkiyyetün Tahlîliyyetün li’l-‘İmâre ve’n-Nesîci’l-Hazarî fî’l-Fetreti’l-Osmâniyye”, *Journal of Social Sciences and Humanities*, I. Uluslararası Irak’ta Osmanlı İzleri Sempozyumu Özel Sayısı, 2021, ss.408-420.
- HUT, Davut. “Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği”, *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.I, Ortadoğu Özel Sayısı, 2016, ss.105-150.
- HUT, Davut. *Musul Vilayeti’nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.
- HÜSEYİN, Faysal H. *Sultanın Nehirleri Osmanlı İmparatorluğunda Dicle ve Fırat*, Çev: Bestami Bilgiç, Tımas Yayınları, İstanbul 2003.
- ISSAWİ, Charles. *Fertile Crescent, 1800-1914 A Documentary Economic History*, Dover Publications, New York, 1988.
- İBN BATUTA, Ebû Abdullah Muhammed Battûta Tancî. *İbn Batuta Seyehatnamesi*, Çev: A. Sait Aykut, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.
- İNALCIK, Halil. “İstanbul: Bir İslam Şehri”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, C.IX, 2010, ss.221-242.
- İPŞİRLİ, Mehmet. “Hıkr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XVII, İstanbul, 1998.
- KARA, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.
- KARAKOÇ, İrem. “Osmanlı Devleti’nde Sahih ve Gayrisahih Vakıflardaki ve Mîrî Arazideki Tasarruf Hakkı Arasındaki Farkın, Hakir ve İntikale İlişkin Hükümler Bağlamında Değerlendirilmesi”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı:17, 2014, ss.5-60.
- KARATAŞ, Yakup. “Sultan II. Abdülhamid’in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkâf-ı Münderisenin Maarife Terki”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 57, 2016, ss.1839-1867.
- KARCI Erol, Betül Karcı. “Esnaf Gediklerinin Kaldırılmasından Sonra İstanbul’daki Saka Gediklerinin Durumlarına Dair Tespitler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Sayı:104, 2022, ss.553-567.
- KARPAT, Kemal. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- KAYA, Münir Yaşar. *Ömer Hilmi Efendi ve İthâfû’l-Ahlâf Fi Ahkâmî’l- Evkâf İsimli Eseri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2011.

- KHOURY, Dina Rızk. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul 1540-1834*, Çev: Ülkün Tansel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- KHOURY, Dina Rızk. *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul 1534-1834*, Cambridge University Press, 1997.
- KILIÇ, Selda Kaya. “19. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.LIV, Sayı:2, 2014, ss.319-336.
- KİRPİ, Kayra. *II.Abdülhamid Dönemi Ebniye Nizamnammeleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2020.
- KİYOTAKİ, Keiko. *Ottoman Land Policies In The Province of Baghdad, 1831-1881*, (Basılmamış Doktora Tezi), University of Wisconsin-Madison, United States, 1997.
- KİYOTAKİ, Keiko. *Ottoman Land Reform in the Province of Baghdad*, Leiden: Brill, 2019.
- KORKMAZ, Adem. “Mithat Paşa’nın Bağdat Valiliği”, *Tarih Dergisi*, Sayı:49, 2010, ss.113-178.
- KORKMAZ, Mehmet. *Basra Körfezi'nde Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri (1847-1914)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.
- KÖÇ, Ahmet. “Osmanlı Devleti’nde Yönetici Sınıfın Hayırseverliği: Ümera ve Ulema Vakıfları üzerine Bazı Düşünceler”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.IX, Sayı: 35, 2016, ss.303-322.
- Kur’an-ı Kerim, Bakara Suresi, Ayet 43, 60, 275.
- KURAL, Muzaffer. *On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunun Basra Körfezi Politikası*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013.
- KURŞUN, Zekeriya. “Osmanlı Devleti’nin Basra Körfezi Siyaseti: Bağdat, Basra ve Lahsa Beylerbeylikleri (1534-1672)”, *Fatih Sultan Mehmet İlmî Araştırmalar İnsan ve toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı:12, 2018, ss.1-27.
- KURT, Burcu. “İrak’ta “Muktedir” ve “Müşteki” Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey’in Basra Valiliği”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.VII, Sayı: 2, 2012, ss.155-179.
- KURT, Burcu. “Meşihat Usulü’nün İlgaı: II. Meşrutiyet Dönemi Basra Vilayetinde Toprak Reformu Teşebbüsleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı:37, 2015, ss.219-238.
- KURT, Burcu. “Osmanlı Doğu Sınırında Kent Hijyeni: Basra Şehrine İçme Suyu Temini Meselesi” *XIX. Türk Tarih Kongresi*, 3-7 Ekim, Ankara 2022, ss.1283-1307.
- KURT, Burcu. *II. Meşrutiyet Dönemi Basra Vilayeti (1908-1914)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2012.
- KURT, Burcu. Kitap İncelemesi: *Ottoman Land Policies In The Province of Baghdad*, by Keiko Kiyotaki, *Archivum Ottomanicum*, Ed. Barbara Kellner-Hainkele- Pal Fodor, 2021, ss.308-313.
- KURT, Burcu. *Osmanlı Basra’sında Devlet ve Toplum (1908-1914)*, Küre Yayınları, İstanbul, 2015.
- KÜÇÜK, Hasan. *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, TÜRDAV Basım Yayım, İstanbul, 1976.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri. “Şehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXXVIII, 2010, ss.441-446.

- LORİMER, John Gordon. *Gazetteer of the Persian Gulf Oman and Central Arabia*, Vol.I, Historical, Calcuta, 1915.
- LORİMER, John Gordon. *Gazetteer of the Persian Gulf Oman and Central Arabia*, Vol.II, Geographical and Statistical, Calcuta, 1908.
- LUİZARD, Pierre-Jean. “XIX. ve XX. Asırlarda Irak’ta İsnâaşeriyye ve Vehhâbîlik Karşısında Tarikatların Durumu”, *Doğuştan Günümüze Tasavvufa Dair Çalışmalar On Üç Asırlık İhtilaflar ve Mücadele*, Ed: Frederick De jong- Bern Radtke, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, ss.213-229.
- MARUF, Sinan. *Osmanlı Döneminde Musul ve Şehrîzor (Kuzey Irak) Vilayetlerinin Sosyal ve İktisadî Durumu (1831-1914)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997.
- MARUFOĞLU, Sinan. “19. Yüzyılda Irak Vilayetlerinde Toprak Düzeni, Tapu ve Mülkiyet Sorunları”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:9, 2013, ss.235-248.
- MARUFOĞLU, Sinan. “Eyalet’ten Vilayet’e, 19. Yüzyılda Bağdat’ta Osmanlı İdari Düzenlemeleri”, *Tarih&Gelecek Dergisi*, Sayı: 8, Haziran 2022, ss. 543-560.
- MATTHEE, Rudi. “1600-1700 Yıllarında Araplar, Türkler ve İranlılar Arasında Basra Şehri”, Çev: İlker Külbilge, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, Temmuz 2018, ss.155-193.
- MATTHEE, Rudi. “Between Arabs, Turks and Iranians: The town of Basra, 1600-1700”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Volume: LXIX, Issue 1, 2006, pp.53-78.
- MEHMET HURŞİD PAŞA. *Seyâhatnâme-i Hudûd*, Çev: Alâattin Eser, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- MEMİŞ, Şerife Eroğlu. “17. Ve 18. Yüzyıllarda Edirne’de Vakıf Kurucularının Toplumsal Statülerine İlişkin Bazı Tespitler” *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 36, 2011, ss.67-86.
- MEMİŞ, Şerife Eroğlu. “Halilülrahman Vakfı’nın 18. Yüzyıl Başında Mali Durumu”, *Tarih Dergisi*, C. LXXII, 2020, ss.77-104.
- MERRE, Münib Cum’â Yusuf. *Tarihü’l Hayâtü’l İctimâiyye Fî Livâi’l Basra 1247-1333 h./1831-1914 M.*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mutha Üniversitesi, Ürdün, 1996.
- MUHAMMED, Dilshad Fadel. *Osmanlı Devleti’nde Musul Vilayeti (1878-1918)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tokat 2021.
- NİEBUHR, Carsten. Carsten. *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, vol. II, Gedruckt in der Hofbuchdruckerey Nicolaus Möller, Kopenhagen 1778.
- NİEBUHR, Carsten. *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, vol. I, Gedruckt in der Hofbuchdruckerey Nicolaus Möller, Kopenhagen 1774.
- OKUDAN, Mehmet. “Sosyal Statülerine Göre Samsun Canik Sancağında Vakıf Kurucuları”, *Birey ve Toplum Dergisi*, C. III, Sayı: 6, 2013, ss.173-192.
- ORTAYLI, İlber. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020.
- ÖĞÜN, Tuncay. “Müsâdere”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXXII, İstanbul, 2006.
- ÖNKAL, Ahmet, Nebi Bozkurt. “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.VII, İstanbul, 1993.
- ÖTER, Nacide. “Türk İslam Sanatında Sanduka Gelişimi”, *Selçuk Türkiyat*, Sayı:54, 2022, ss.391-404.

- ÖZBARAN, Salih. "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sâhillerinde Osmanlılar Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı:25, 1971, ss.51-73.
- ÖZÇELİK, Emirhan. "Silahdar Kara Mustafa Paşa'nın Basra Seferleri ve Basra Eyaleti'nin İntizamı (1667-1671)", *Kadim*, Sayı: 4, 2022, ss.1-25.
- ÖZDEMİR, Kerim, Mustafa Güler. "Modern Eğitime Geçişte Finansman Sorununa Çözüm Olarak Basra Evkaf-ı Münderisesi", *Kesit Akademi Dergisi*, Sayı: 40, 2024, ss.113-130.
- ÖZTÜRK, Mustafa. "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", *History Studies*, Sayı:2, 2010, ss.325-351.
- ÖZTÜRK, Nazif. "Mukataalı Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXXI, İstanbul, 2006.
- PARMAKSIZ, Esmâ. *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüüşdiyeler*, (Basılmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2008.
- PEDERSEN, Jons. "Hatip", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C.VIII, İstanbul, 1979.
- PEKASİL, Tahir. "Toplumsal Statü Göstergesi Olarak Dini Otorite Tipleri: Cizre Örneğinde Şeyh, Molla ve Seyyidler", *Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre (Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri)*, İstanbul, 2012, ss.141-154.
- PETERSEN, Andrew Alastair Northedge. "The Archaeology of The Early Islamic Basra: Challenges And Potential", *Basra its History, Culture and Heritage Proceedings of the Conference Celebrating the Opening of the Basrah Museum September 28-29, 2016*, Ed: Paul Tomas Collins, British Institute for the Study of Iraq, 2019, pp.53-59.
- PETERSEN, Andrew, Alastair Northedge, Frank Stremke, Martin Bates, Ifan Edwards, "Discovering Early Islamic Basra: The Origins and Development of Iraq's Southern Metropolis", *Journal of Material Cultures in the Muslim World*, Brill, Volume: 4, Issue 1, 2023, pp.119-142.
- ROSENTHAL, Franz. "Sedaka, Charity", *Hebrew Union College Annual*, Volume: 23, Issue 1, 1950, pp.411-430.
- SAĞIRLI, Abdurrahman. "Cezâyir-i Irak-ı Arab veya Şattü'l-Arab'ın Fethi- Ulyanoğlu Seferi- 1565-1571", *Tarih Dergisi*, Sayı: 41, 2012, ss.1565-1571.
- SERT, Selda. *Bir Toprak Rejimi Olarak Emlâk-ı Hümayûn: Basra Örneği (1876-1909)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- SİNGER, Amy. *İyilik Yapı Denize At Müslüman Toplumlarda Hayırseverlik*, çev: Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.
- SOAVE Anna -Bozhan Hawizy. *Old Basra Conservation and Development Plan, Local Area Development Programme (LADP-EU)*, Iraq, 2018.
- SÖNMEZ, Faruk. Muhammet Nuri Tunç, "18. Yüzyılda Behisni'de Camiler ve Cami Görevlileri", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C.VII, Sayı: 14, 2017, ss.60-87.
- SUBAŞI, Necdet. "Şeyh, Seyyid ve Molla- Doğu ve Güneydoğu Anadolu Örneğinde Dinsel İtibarın Kategorileri", *İslamiyat*, Sayı: 3, Ankara, 1999, ss.121-140.
- SÜME, Mehmet. "Osmanlı Yerel Yönetiminde İmamların Yeri ve Önemi: Bolu Örneği (19. Ve 20. Yy)", *Dergiabant*, C.X, Sayı:1, 2022, 116-148.
- ŞAKİROĞLU, Mahmut H. "Cigalazâde Sinan Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.VII, İstanbul, 1993.

- TAHRALI, Mustafa. “Ahmet er Rifâi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.II, İstanbul, 1989.
- Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, *Kuyûd-ı Kadîme Arşiv Katalogu*, Yayına Hazırlayan Haz: Sevgi Işık, Songül Kadioğlu, Mehmet Yıldırım, Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayın No: 4, Ankara, 2012.
- TAVERNIER, Jean-Baptiste. *Tavernier Seyehatnamesi Stefanos Yerasimos'un Anısına*, Ed: Stefanos Yerasimo, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.
- TERZİ, Arzu. *Hazine-i Hassa Nezareti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.
- THABÎT A. J. Abdullah. *Merchants, Mamluks, and Murder The Political Economy Eighteen-Century Basra*, Ed: Donald Quataert, Sunny, State University of New York, 2001.
- TOSUN, Necdet. “Üveysilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XLII, İstanbul, 2012.
- TUNALI, Ayten Can. *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.
- TURGUT, Vedat. “Süleyman Paşa Vakıfları”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, C.I, 2016, ss.615-636.
- TUT, Faruk. *Osmanlılar'da İmam-Hatiplik Müessesesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991.
- ULUDAĞ, Süleyman. “Hâdim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XV, Ankara, 2018.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin. “Vakıf İstılahları Lügatçesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 17, 1983, ss.55-60.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin. “XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 18, 1984, ss.5-41.
- YILDIRIM, Muhammet. *XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz, Yemen, Basra Körfezi ve Habeşistan Politikaları*, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2001.
- YILDIZ, Kenan. “Osmanlıda İcâreteynin Başlangıç Tarihi Meselesi: ilk Uygulamalara Dair Tespitler”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, C.II, Sayı:5, 2019, ss.25-46.
- YILDIZ, Rukiye. *Abdülkadir Baş Ayân El-Abbâsî'nin Hayatı ve “El-Başra Fi-Edvârihe't-Tarihîye” Eserinin Tercümesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik, 2022.
- YILMAZ, Hasan Kamil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2024.
- YÜKSEL, Hasan. *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerine Bir Araştırma (1585-1683)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1990.
- ZİYAB, Vamiz Sarhan. “Devru'l İbadetü ve'l İlmi fi'l Basra Hilale Ahdi'l Osmânî”, *Mecelletü Âdâbü'l Mustansırıyyetü'l İnsâniyyat*, C.XLVIII, Sayı: 107, 2024, ss.60-88.

İnternet Kaynakları

- Al Ashar – Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 13.10.2024).
- Al Mishraq al Jadeed – Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 15.10.2024).
- Al-Qibla Mosque – Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 12.12.2024).
- Al-Qibla Mosque – Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 2.11.2024).
- Bab Tawil – Map, (Erişim Tarihi: 3.11.2024).
- Beraziye Mahallesi, Al Baradi'yah - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 30.10.2024.)

Bin Iyd Camii içten görünüm, جامع بن عيد - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 09.01.2025).

Bin Iyd Camii, جامع بن عيد - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 09.01.2025).

Cezire/Kuds Camii kubbesinin içten görünümü, جامع القدس quds mosque - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 09.01.2025).

Ebu Minareteyn Cami Taç Kapısı, جامع ذي المنارتين - Google Haritalar, (Erişim tarihi: 08.01.2025).

Ebu Minareteyn Camii iç avlu, جامع ذي المنارتين - Google Haritalar, (Erişim tarihi: 08.01.2025).

Ebu Minareteyn Camii kitabesi, جامع ذي المنارتين . - Google Haritalar, (Erişim tarihi: 08.01.2025).

Ebu Minareteyn Camii Taç Kapısı, جامع ذي المنارتين - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 08.01.2025).

Google Earth Pro 7.3, Menavi Lacem Mahallesi, 30°29'20"K 47°50'09"D, Google Earth, (Erişim Tarihi: 23.10.2024).

Google Earth Pro 7.3, Sai Mahallesi, 30°30'46.40"K 47°49'39.45D, Google Earth, (Erişim Tarihi: 20.10.2024).

Google Earth Pro 7.3, Ümmünniaç Köyü, 30°27'52"K 47°50'43"D, Google Earth, (Erişim Tarihi: 23.10.2024).

Google Earth Pro 7.3., Basra, 30°29'55"N 47°49'59"E, Google Earth, (Erişim Tarihi: 02.10.2024).

Google Earth Pro 7.3., İmam Ali Camii, 30°23'58.48"K 47°43'59.24"D, Google Earth, (Erişim Tarihi: 07.10.2024).

Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 30.11.2024).

Google Haritalar, Yerel rehber Sharaf Aldeen, Google Haritalar, (Erişim tarihi: 08.01.2025).

Haddade Camii, باب و منارة جامع الحداة - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 09.01.2025).

<https://maps.app.goo.gl/7UKNRNRzGLXRXS638>, (Erişim tarihi: 14.10.2024).

<https://maps.app.goo.gl/LAr828xf1Q2QwBTA>. (Erişim tarihi: 02.08.2024).

<https://maps.app.goo.gl/LCACQh92cr3gGmg66>, (Erişim Tarihi: 30.10.2024.)

<https://maps.app.goo.gl/MB3aizR7rUx3AjEJ6>, (Erişim Tarihi: 18.10.2024).

<https://maps.app.goo.gl/q82tCvcibjEgMFbp7>. (Erişim tarihi 21,07,2024).

<https://maps.app.goo.gl/QaQxybtdzbxAct69>. (Erişim tarihi 30.07.2024).

H. Zübeyr Köprüsü, Zubair Bridge - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 07.05.2024).

İmam Ali Camii'ne ait bir fotoğraf, نمای قدیمی از مسجد بصره (770×629), (Erişim Tarihi: 08.01.2025).

Katana Camii, Alqtanh mosque - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 18.01.2025).

Katana Camii, Alqtanh mosque - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 18.01.2025).

Katana Camii, Alqtanh mosque - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 08.01.2025).

Katar Dijital Kütüphanesi, IOR/L/ML/17/15/95, P. 46, default.jpg (1371×1199), (Erişim Tarihi: 07.01.2025)

Kubbealtı Lugatı, Kubbealtı Lugatı, (Erişim Tarihi: 30.12.2024).

Manawi Al Basha – Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 17.10.2024).

Menavi Lacem-i Kebir Camii, جامع مناوي لجم الكبير - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 09.01.2025).

Mhejeran Bridge – Google Haritalar (Erişim Tarihi: 31.10.2024)

Muhsin-i Mehasin Camii, <https://en.mapy.cz/s/jobobofela>. (Erişim tarihi: 03.08.2024).

Reuters, 300 yıllık Irak cami minaresinin yol genişletme için yıkılması yerel halkı öfkeliendirdi | Reuters; The demolition of the minaret of Al-Siraji Mosque in Basra sparks widespread anger in the Iraqi street | West Observer; 1727'de inşa edilen Basra'daki Al-Siraji Camii yıkılıyor – Irak ve Dinar İlgili Haberler – Dinar Vets

Mesaj Panosu, 'İnsanlığa karşı suç': Iraklılar, Basra'da 300 yıllık minarenin yıkılmasına öfkelenildi (thenationalnews.com), (Erişim Tarihi: 20.07.2024).

Ribat Mahallesi, Ar Ribat - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 18.10.2024).

Seyf Camii, جامع السيف - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 08.01.2025).

Arap Camii, Shuhada Al Arabs Mosque – Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 13.10.2024).

Sinan Paşa Camii diğer cephe, جامع سنان باشا - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 09.01.2025).

Sinan Paşa Camii, جامع سنان باشا - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 09.01.2025).

Tür Tarih Kurumu Tarih Çevirme Kılavuzu, Tarih Çevirme Kılavuzu – TÜRK TARİH KURUMU. (Erişim Tarihi: 2021-2025).

Türk Dil Kurumu Genel Türkçe Sözlük, makam ne demek TDK Sözlük Anlamı, (Erişim Tarihi: 30.12.2024).

Uveysiyan Camii, جامع عويسيان - Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 09.01.2025).

Uveysiyan'ın konumu, Uwaysan – Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 31.10.2024).

ام النعاج Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 30.10.2024).

جامع الحدادة Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 14.10.2024).

جامع الحدادة – Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 14.10.2024).

جامع السراجي – Map, (Erişim Tarihi: 2.11.2024).

جامع السراجي – Map, (Erişim Tarihi: 2.11.2024).

Map – Mosque – Abu Al-Khaseeb District, Iraq (mapcarta.com), (Erişim tarihi: 21.11.2024).

جامع السيف – Google Haritalar, (Erişim tarihi: 22.11.2024).

جامع الغنامة – Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 16.10.2024).

جامع المعرفي – Google Haritalar. (Erişim tarihi: 31.07.20224).

جامع بن عيد – Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 14.10.2024).

جامع ذي المنارتين – Google Haritalar, (Erişim tarihi: 20.07.2024).

جامع عويسيان – Google Haritalar. (Erişim tarihi: 30.07.2024).

جامع مناوي لجم الصغير – Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 30.11.2024).

جامع وحسينية ميتان – Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 30.10.2024).

جامع يوسفان – Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 1.11.2024.)

حمدان – Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 1.11.2024)

مسجد خطوة الامام علي عليه السلام Imam Ali Khitwa Mosque – Google Haritalar, (Erişim tarihi: 22.11.2024).

مسجد كوت أم فرج – Google Haritalar, (Erişim Tarihi: 07.01.2025).

مسجد محسن محاسن (Mosque) • Mapy.cz. (Erişim tarihi: 03.08.2024).

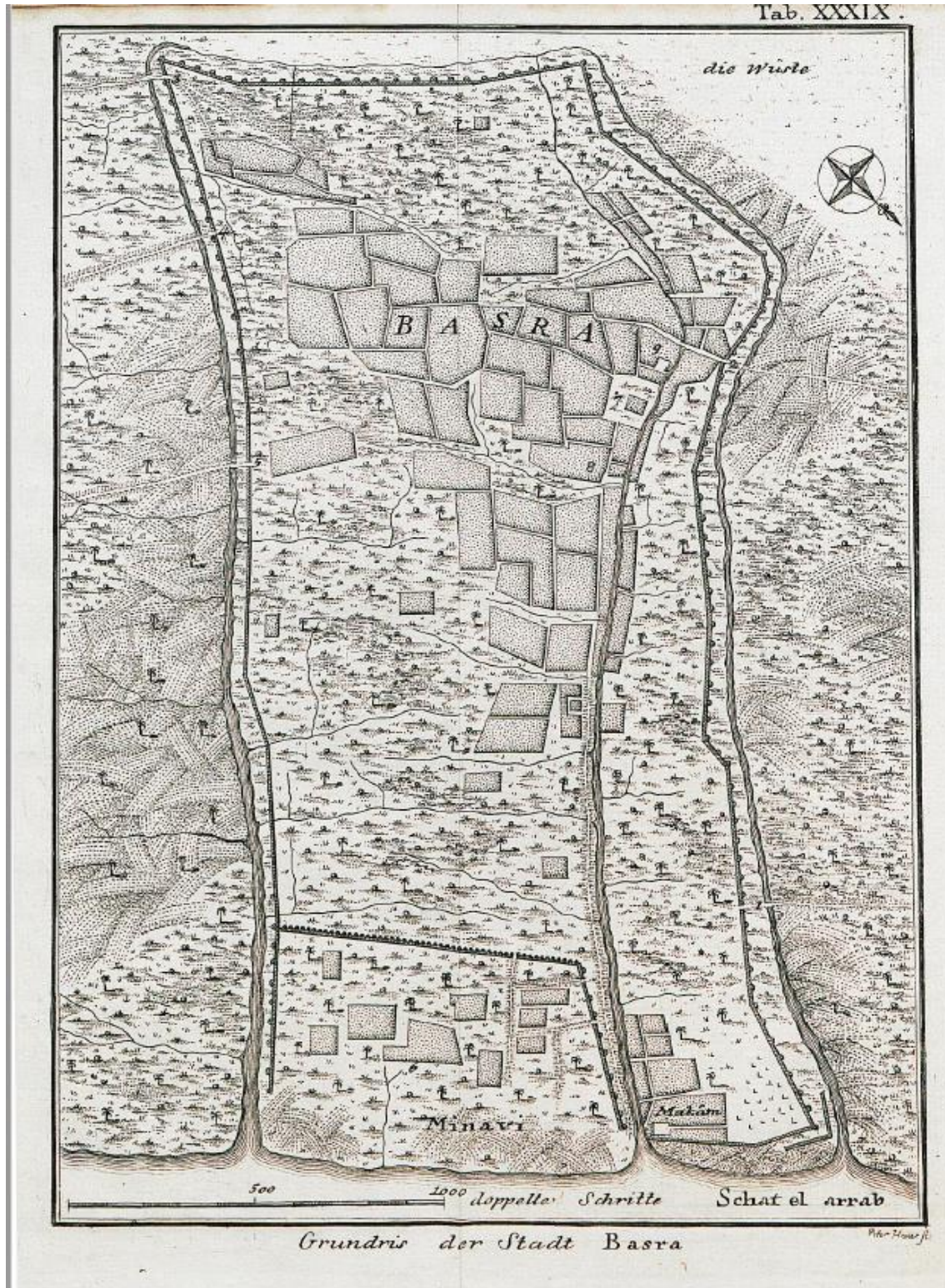
المشراق الجديد – Map (mapcarta.com), (Erişim Tarihi: 16.10.2024).

EKLER DİZİNİ

Ek 1. Basra Şehrinin XVIII. Yüzyıldaki Durumunu ve Şattü'l-Arap Kıyısındaki Makam-I Ali Yapısını Gösteren Çizim.	178
Ek 2. Kurna'dan Fav'a kadar olan yerleşim yerlerini ve isimlerini gösteren çizim. ...	179
Ek 3. 1915 yılında Zübeyr Kasabası ile Basra şehir merkezini gösteren çizim.	180
Ek 4. Basra'nın önemli kanallarından olan Aşar'ın 1908 yılına ait fotoğrafı.	181
Ek 5. Eski Basra yerleşimi ve mahallelerin konumları	182
Ek 6. Basra Kazasındaki vakıfların 1867 yılına ait muhasebe kayıtları	183
Ek 7. Kattane Mahallesi'ndeki Vakıf Şişehanesinin Tamiri.	184
Ek 8. Zübeyr Kasabası yakınında bulunan İmam Ali Camii kalıntısı.....	185
Ek 9. Ebu Minareteyn Camii Taç Kapısı.	186
Ek 10. Ebu Minareteyn Camii Diğer Taç Kapısı.	187
Ek 11. Ebu Minareteyn Camii İç Avlu.....	188
Ek 12. Ebu Minareteyn Camii Girişte Bulunan Kitabe.....	188
Ek 13. Seyf Camii.	189
Ek 14. Cezire/Kuds Camii kubbesinin içten görünümü.....	190
Ek 15. Arab Camii.	191
Ek 16. Haddade Camii.	192
Ek 17. Bin İyd Mescid/Camii.	193
Ek 18. Bin İyd Mescid/Camii içten görünüm.	194
Ek 19. Sinan Paşa Camii.	195
Ek 20. Sinan Paşa Camii diğer cephe.	196
Ek 21. Menavi Lacem-i Kebir Camii.....	197
Ek 22. Uveysiyan Camii.	198
Ek 23. Kattane Camii Kapısı.....	199
Ek 24. Kattane Camii Diğer Kapı.	200
Ek 25. Kattane Camii dış cepheden görünüm.....	201

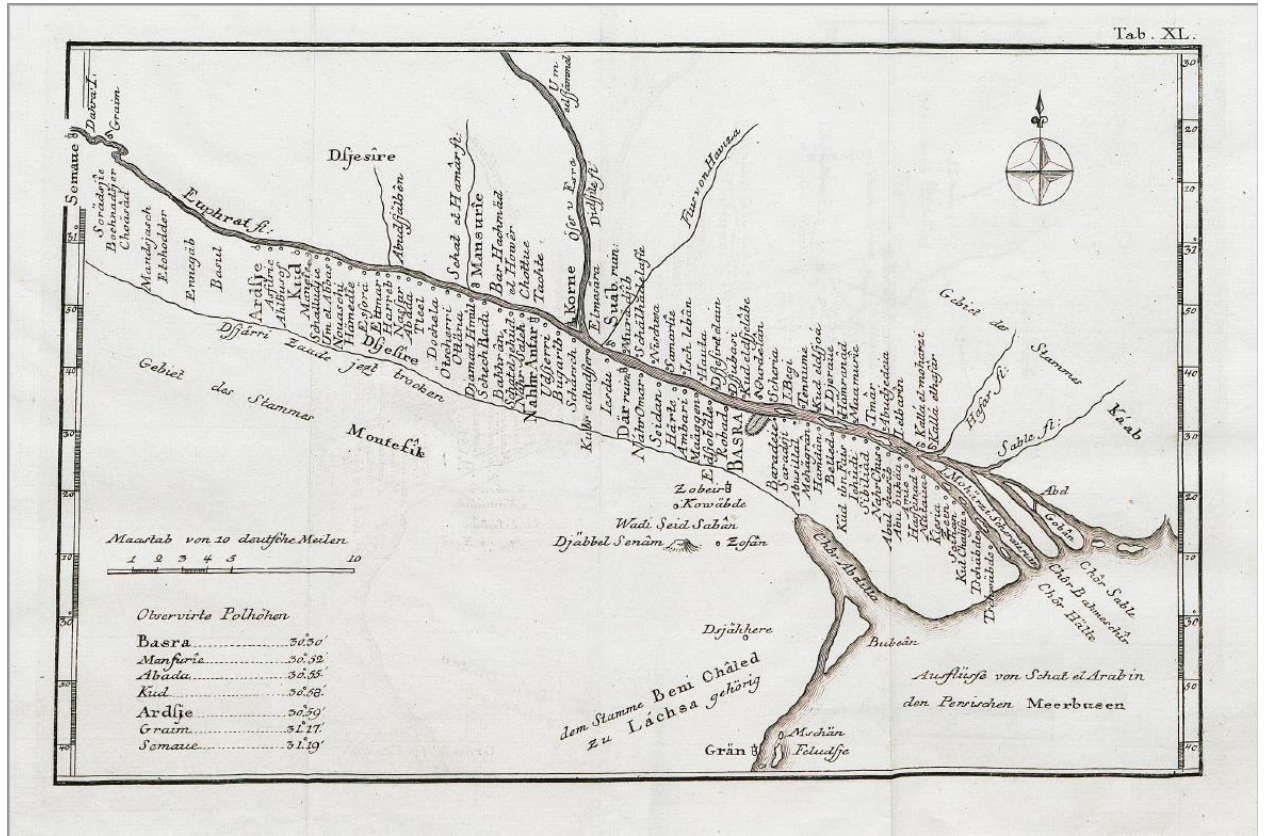
EKLER

Ek 1. Basra Şehrinin XVIII. Yüzyıldaki Durumunu ve Şattü'l-Arap Kıyısındaki Makam-I Ali Yapısını Gösteren Çizim⁵⁸³.

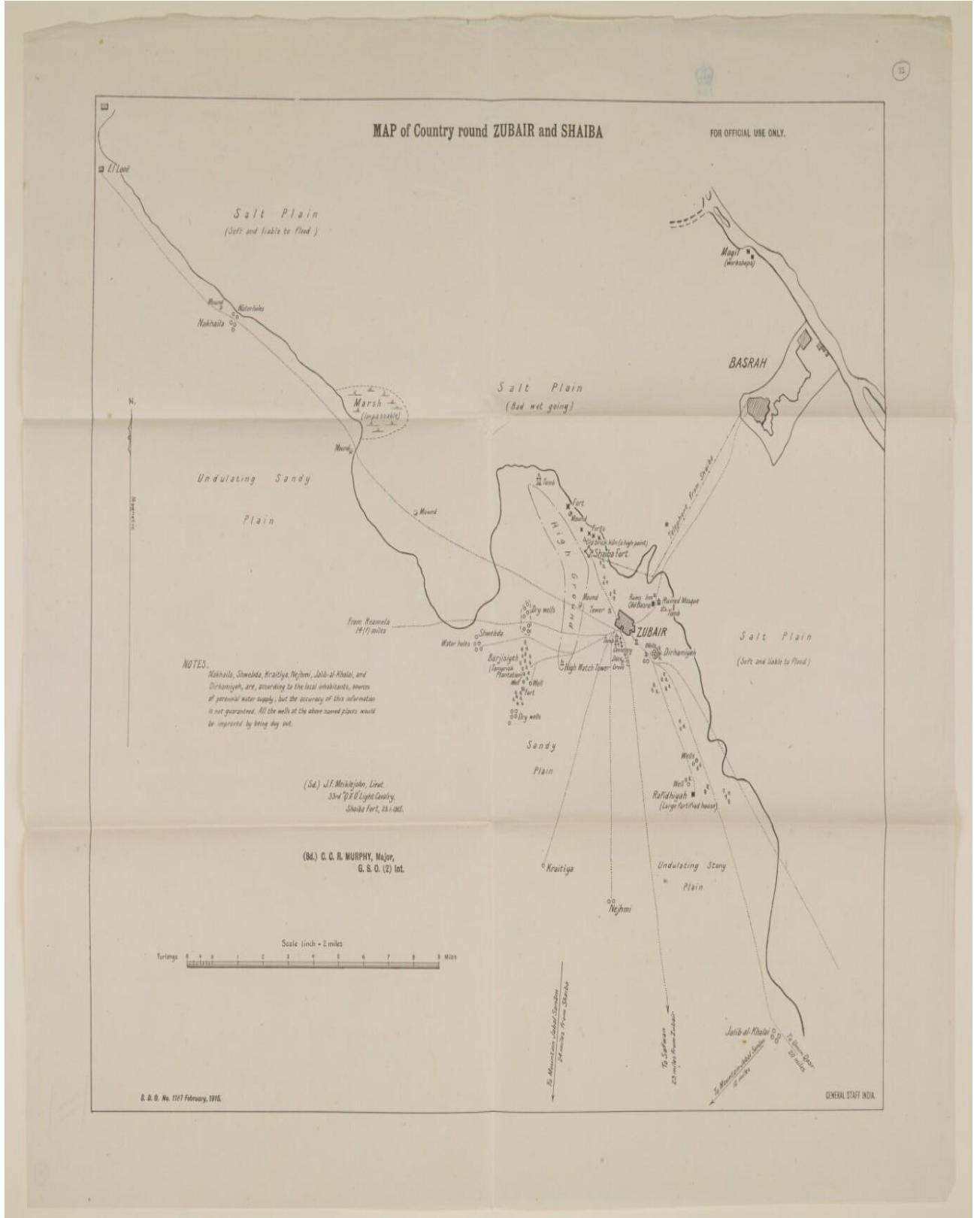
⁵⁸³ Carsten Niebuhr tarafından çizilmiştir.bkz: Carsten Niebuhr, *Voyage en Arabie*, Vol.II, Hofbuchstunde (Saray Matbaası), Kopenhag 1778, Tab.XXXIX.

Ek 2. Kurna'dan Fav'a kadar olan yerleşim yerlerini ve isimlerini gösteren çizim⁵⁸⁴.

⁵⁸⁴ Carsten Niebuhr tarafından çizilmiştir.bkz: Carsten Niebuhr, Voyage en Arabie, C.II, Hofbuchstunde (Saray Matbaası), Kopenhag 1778, Tab.XL.

Ek 3. 1915 yılında Zübeyr Kasabası ile Basra şehir merkezini gösteren çizim⁵⁸⁵.

⁵⁸⁵ Katar Dijital Kütüphanesi, IOR/L/ML/17/15/95, P. 46, [default.jpg \(1371×1199\)](#), (Erişim Tarihi: 07.01.2025). Orijinal belge için bkz: British Library: India Office Records and Papers.

Ek 4. Basra'nın önemli kanallarından olan Aşar'ın 1908 yılına ait fotoğrafı⁵⁸⁶.

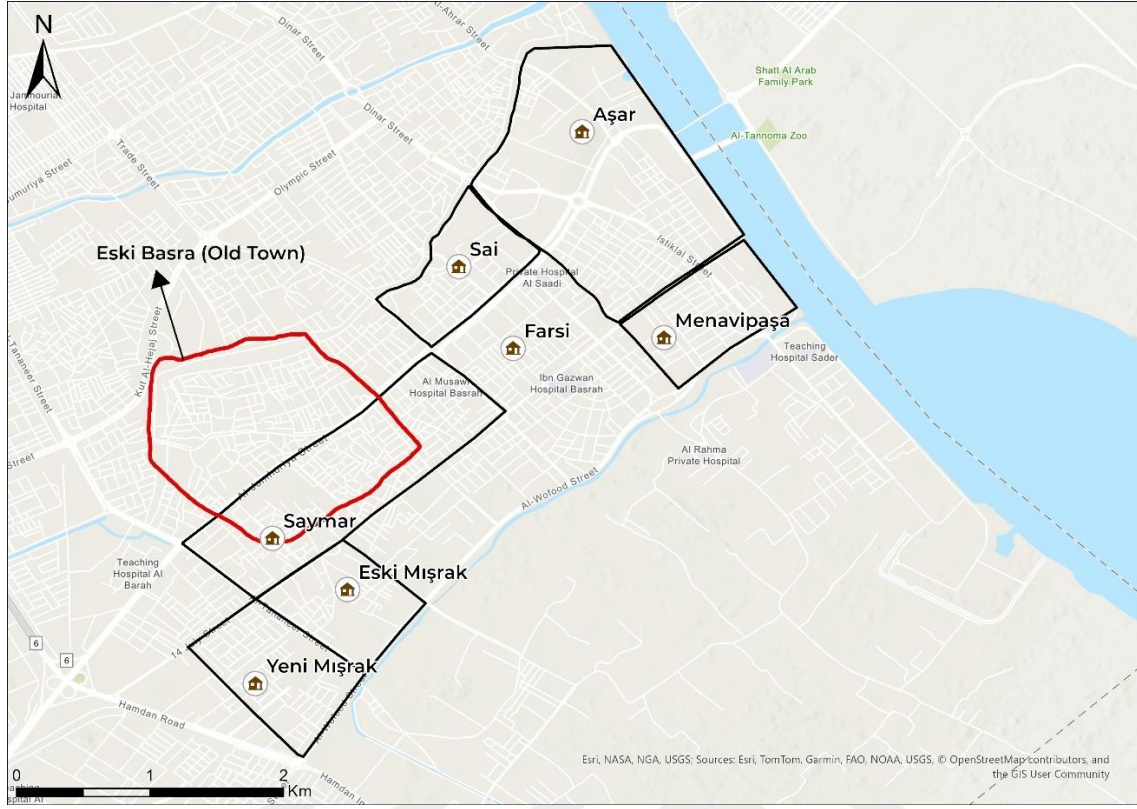
COPYRIGHT.

The 'Ashshār creek in Basrah Town.

(MR. A. C. WRATISLAW.)

⁵⁸⁶ John Gordon Lorimer, *Gazetteer of the Persian Gulf Oman and Central Arabia*, Vol.II, Geographical and Statistical, 1908, s.273.

Ek 5. Eski Basra yerleşimi ve mahallelerin konumları

Ek 6. Basra Kazasındaki vakıfların 1867 yılına ait muhasebe kayıtları

EV.d 20228

029

[illegible]

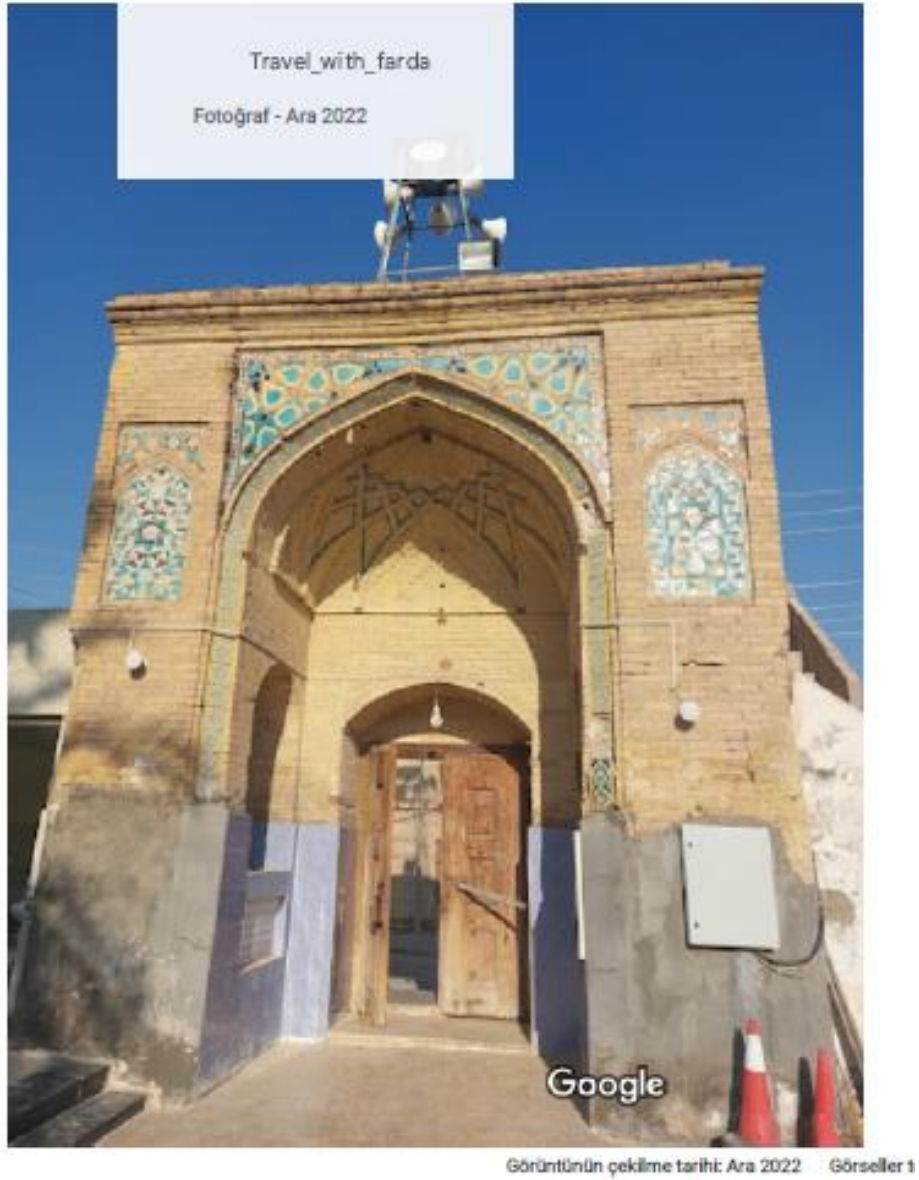
Y. E. 3/45

Ek 8. Zübeyr Kasabası yakınında bulunan İmam Ali Camii kalıntısı⁵⁸⁷.

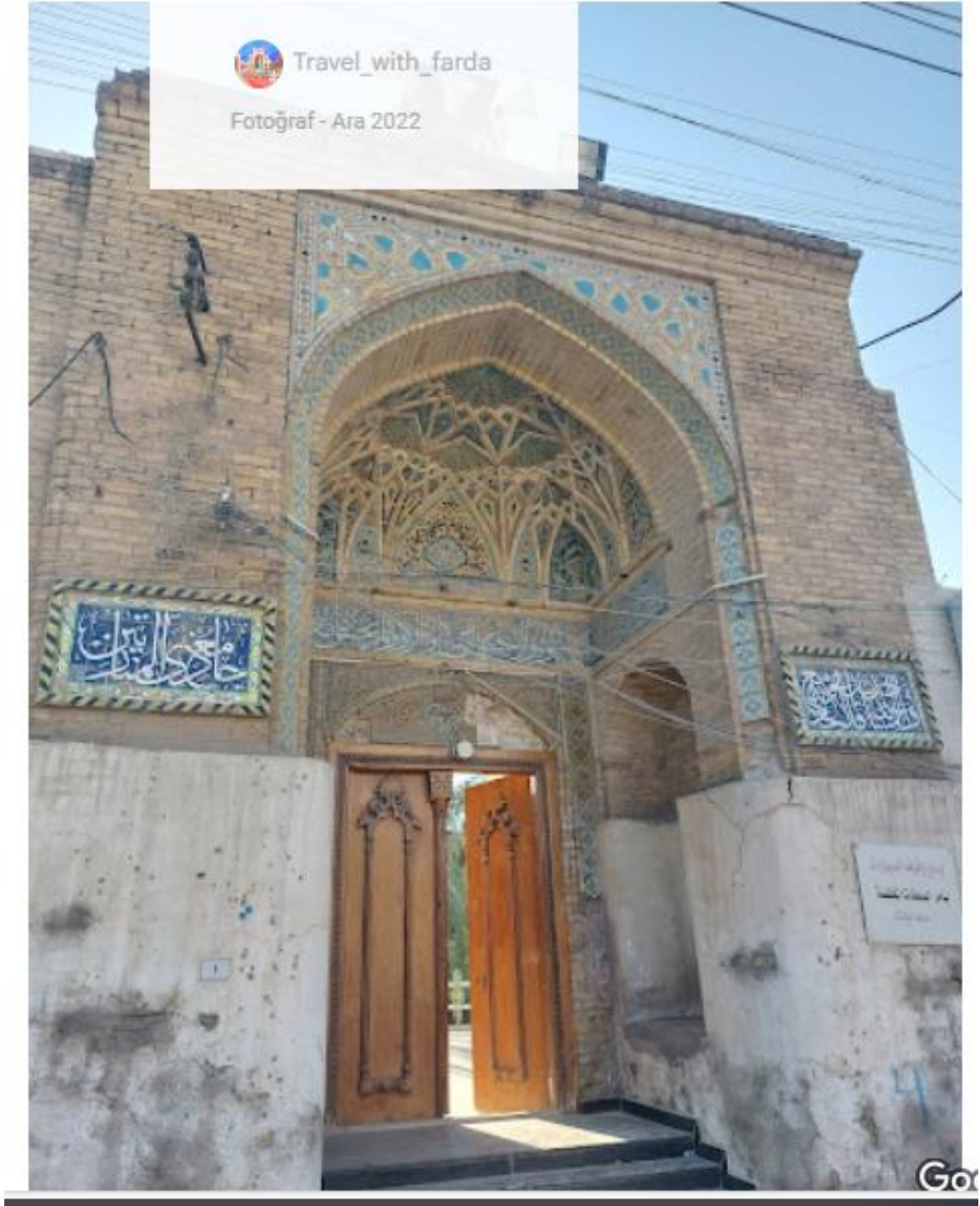
⁵⁸⁷ Fotoğraf için bkz: [نمای قدیمی از مسجد بصره](#) (770×629).jpg, (Erişim Tarihi: 08.01.2025).

Ek 9. Ebu Minareteyn Camii Taç Kapısı⁵⁸⁸.

⁵⁸⁸ Bu görsel Google haritalar'daki yerel rehber Travel_With_farda adlı kullanıcı tarafından Aralık 2022 tarihinde çekilmiştir. [جامع ذي المنارتين - Google Haritalar](#), (Erişim tarihi: 08.01.2025).

Ek 10. Ebu Minareteyn Camii Diğerk Taç Kapısı⁵⁸⁹.

⁵⁸⁹ Bu görsel Google haritalar'daki yerel rehber Travel_With_farda adlı kullanıcı tarafından Aralık 2022 tarihinde çekilmiştir. [جامع ذي المنارتين - Google Haritalar](#), (Erişim Tarihi: 08.01.2025).

Ek 11. Ebu Minareteyn Camii İç Avlu⁵⁹⁰.

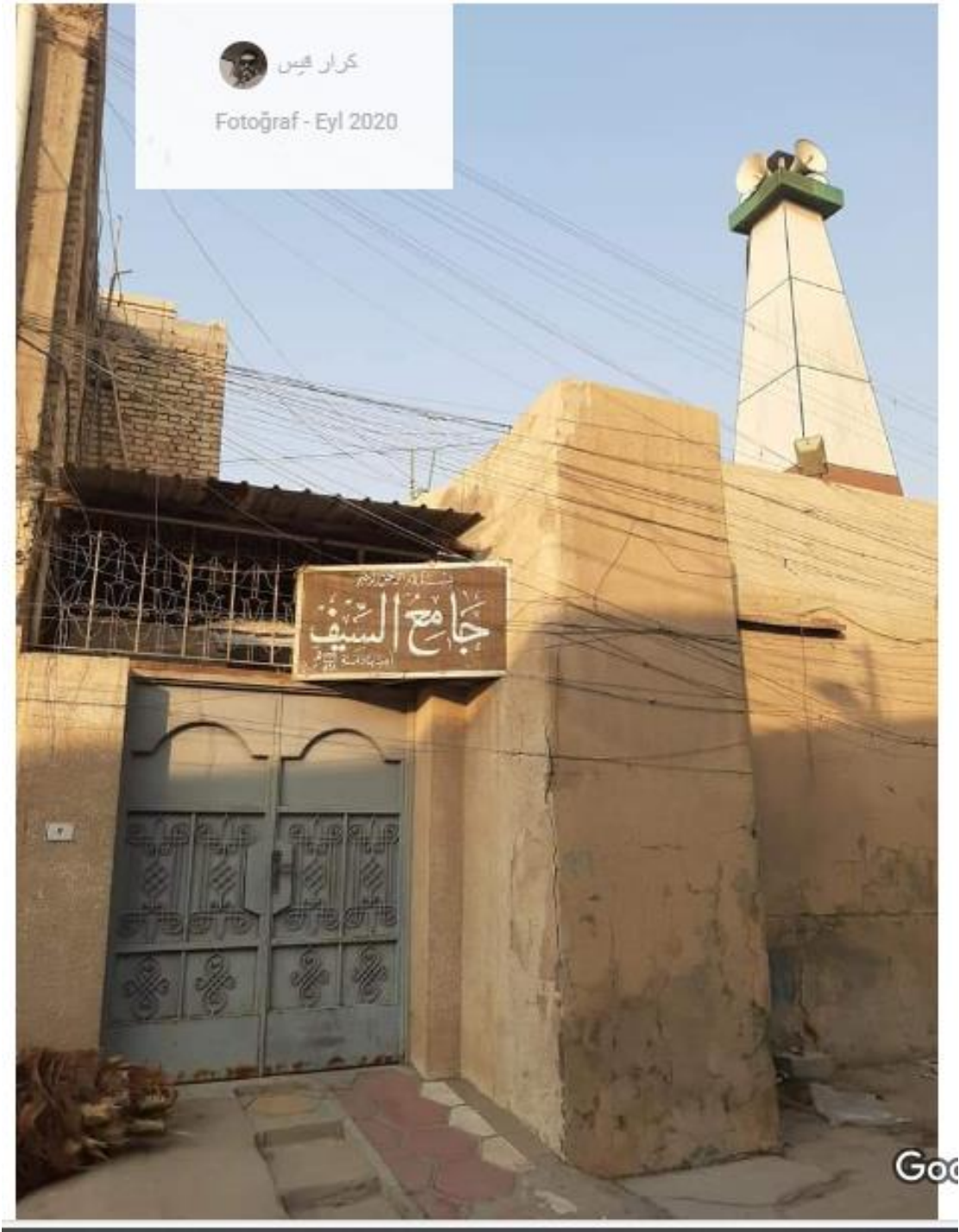
Ek 12. Ebu Minareteyn Camii Girişte Bulunan Kitabe⁵⁹¹

⁵⁹⁰ Bu Fotoğraf Google Haritalar'daki yerel rehber Kadore Khalidy adlı kullanıcı tarafından Nisan 2021 tarihinde çekilmiştir. [جامع ذي المنارتين - Google Haritalar](#), (Erişim tarihi: 08.01.2025).

⁵⁹¹ Bu Fotoğraf Google Haritalar'daki yerel rehber Ebubekir Aycibin adlı kullanıcı tarafından Şubat 2024 tarihinde çekilmiştir. [جامع ذي المنارتين - Google Haritalar](#), (Erişim tarihi: 08.01.2025).

Ek 13. Seyf Camii⁵⁹².

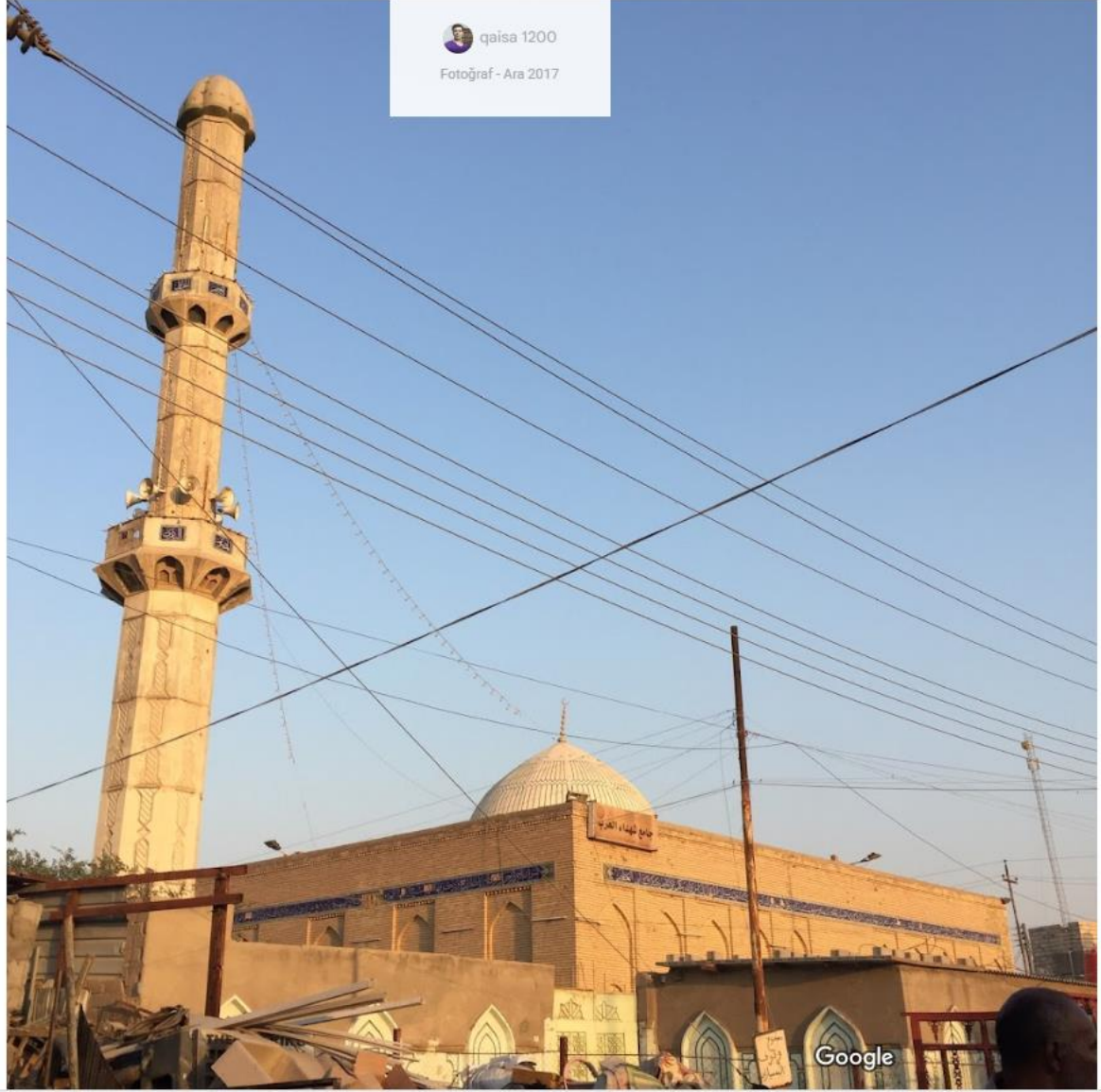
⁵⁹² Bu Fotoğraf Google Haritalar'daki yerel rehber کرار قیس adlı kullanıcı tarafından Eylül 2020 tarihinde çekilmiştir.
[جامع السيف - Google Haritalar](#), (Erişim Tarihi: 08.01.2025).

Ek 14. Cezire/Kuds Camii kubbesinin içten görünümü⁵⁹³.

⁵⁹³ Bu Fotoğraf Google Haritalar'daki yerel rehber Hudhifuh Al_mubark adlı kullanıcı tarafından Mart 2024 tarihinde çekilmiştir. [جامع القدس al quds mosque - Google Haritalar](#), (Erişim Tarihi: 09.01.2025).

Ek 15. Arab Camii⁵⁹⁴.

⁵⁹⁴ Bu Fotoğraf Google Haritalar'daki yerel rehber qaisa 1200 adlı kullanıcı tarafından Aralık 2017 tarihinde çekilmiştir. [جامع شهداء العرب في سوق البصرة - السيمر - Google Haritalar](#), (Erişim Tarihi: 09.01.2025).

Ek 16. Haddade Camii⁵⁹⁵.

⁵⁹⁵ Bu Fotoğraf Google Haritalar'daki yerel rehber Muhanad Munther adlı kullanıcı tarafından Haziran 2020 tarihinde çekilmiştir. [Google Haritalar](#) - باب و منارة جامع الحداة (Erişim Tarihi: 09.01.2025).

Ek 17. Bin İyd Mescid/Camii⁵⁹⁶.

⁵⁹⁶ Bu Fotoğraf Google Haritalar'daki yerel rehber qaisa 1200 adlı kullanıcı tarafından Aralık 2012 tarihinde çekilmiştir. [جامع بن عيد - Google Haritalar](#), (Erişim Tarihi: 09.01.2025).

Ek 18. Bin İyd Mescid/Camii içten görünüm⁵⁹⁷.

⁵⁹⁷ Bu Fotoğraf Google Haritalar'daki yerel rehber Vdk Jxj d adlı kullanıcı tarafından Aralık 2023 tarihinde çekilmiştir.
[جامع بن عید - Google Haritalar](#), (Erişim Tarihi: 09.01.2025).

Ek 19. Sinan Paşa Camii⁵⁹⁸.

⁵⁹⁸ Bu Fotoğraf Google Haritalar'daki yerel rehber qaisa 1200 adlı kullanıcı tarafından Ocak 2003 tarihinde çekilmiştir.
[جامع سنان باشا - Google Haritalar](#), (Erişim Tarihi: 09.01.2025).

Ek 20. Sinan Paşa Camii diğerk cephe⁵⁹⁹.

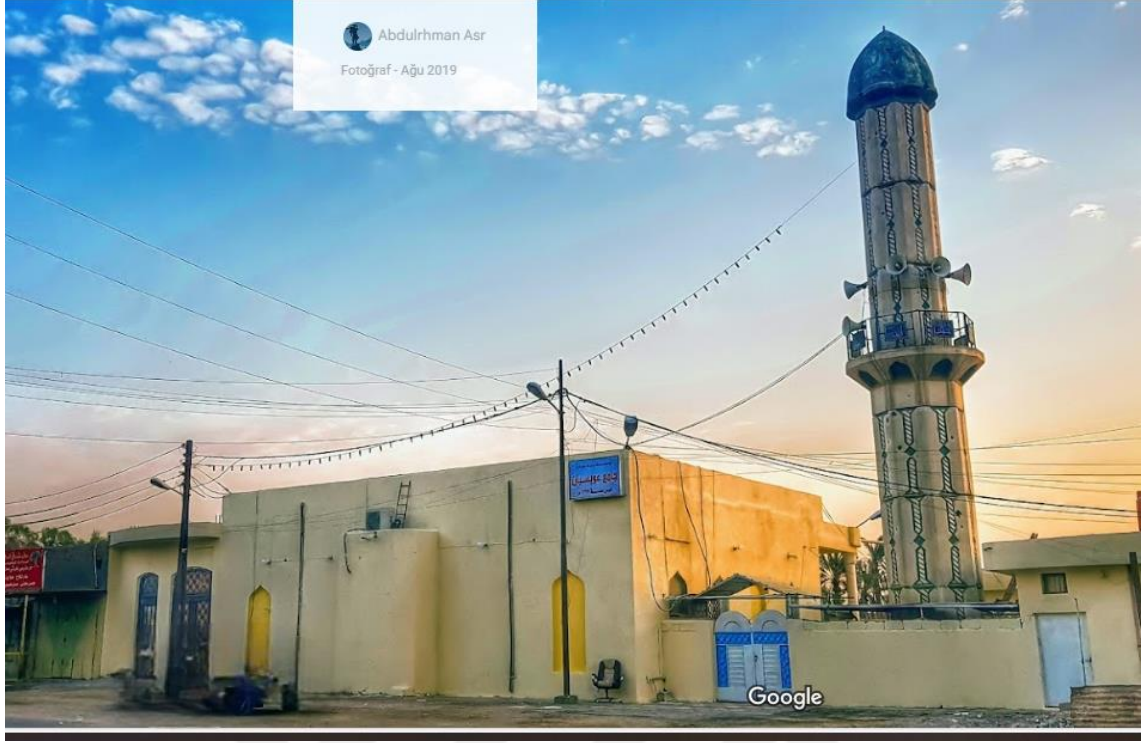
⁵⁹⁹ Bu Fotoğraf Google Haritalar'daki yerel rehber Muhammed adlı kullanıcı tarafından Ağustos 2021 tarihinde çekilmiştir. [جامع سنن باشا - Google Haritalar](#), (Erişim Tarihi: 09.01.2025).

Ek 21. Menavi Lacem-i Kebir Camii⁶⁰⁰.

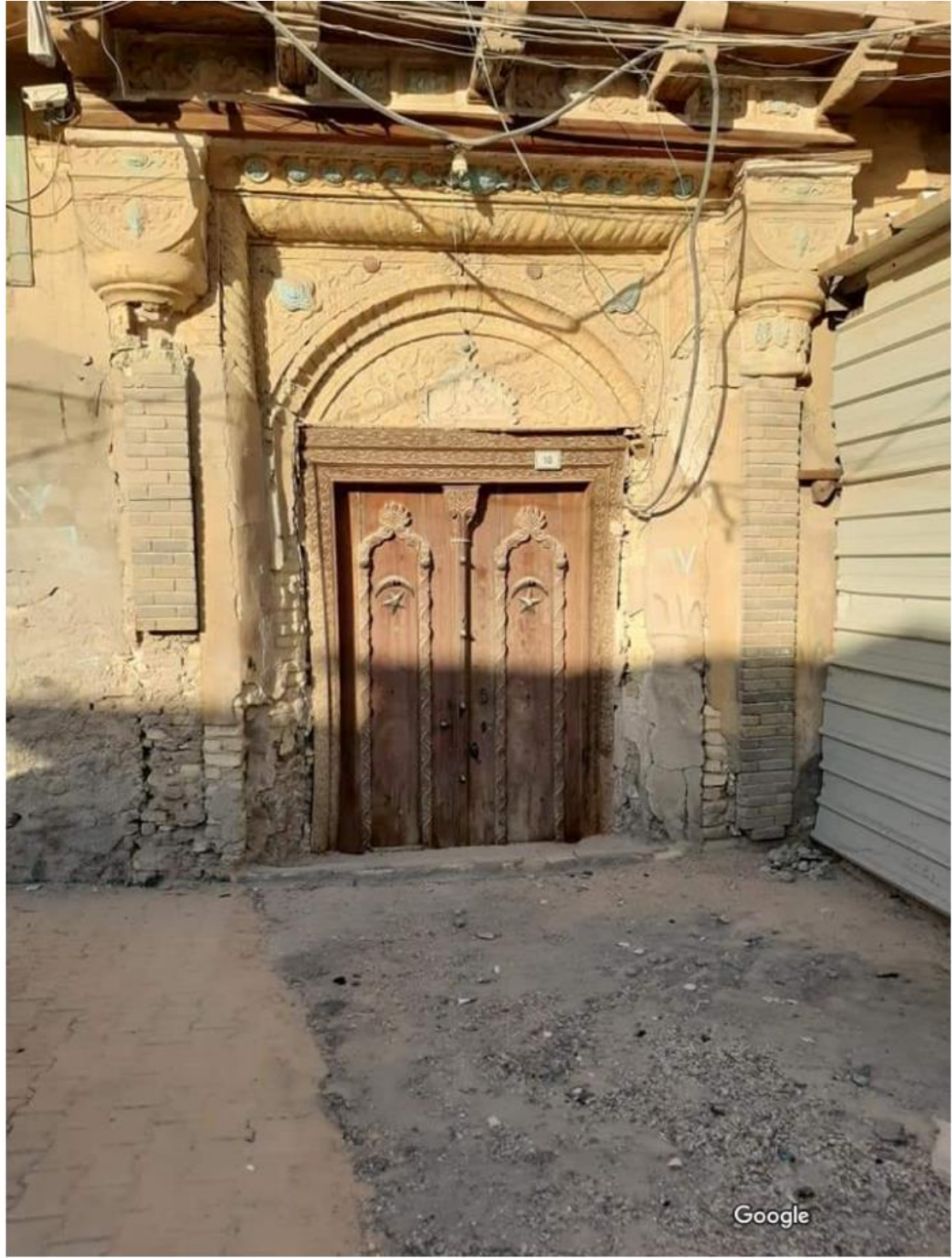
⁶⁰⁰ Bu Fotoğraf Google Haritalar'daki yerel rehber محمد تيكنو adlı kullanıcı tarafından Kasım 2021 tarihinde çekilmiştir.
[جامع مناوي لجم الكبير - Google Haritalar](#), Erişim Tarihi: 09.01.2025).

Ek 22. Uveysiyan Camii⁶⁰¹.

⁶⁰¹ Bu Fotoğraf Google Haritalar'daki yerel rehber Abdulrhman Asr adlı kullanıcı tarafından Ağustos 2019 tarihinde çekilmiştir. [جامع عويسيان - Google Haritalar](#), Erişim Tarihi: 09.01.2025).

Ek 23. Kattane Camii Kapısı⁶⁰².

⁶⁰²Bu Fotoğraf Google Haritalar'daki yerel rehber کرا قیس adlı kullanıcı tarafından Eylül 2020 tarihinde çekilmiştir [Alqtanh mosque - Google Haritalar](#), (Erişim Tarihi: 18.01.2025).

Ek 24. Kattane Camii Diğer Kapı⁶⁰³.

⁶⁰³ Bu Fotoğraf Google Haritalar'daki yerel rehber كراتر قيس adlı kullanıcı tarafından Eylül 2020 tarihinde çekilmiştir [Alqtanh mosque - Google Haritalar](#), (Erişim Tarihi: 08.01.2025).

Ek 25. Kattane Camii dış cepheden görünüm⁶⁰⁴.

⁶⁰⁴ Bu Fotoğraf Google Haritalar'daki yerel rehber کراڻر قيس adlı kullanıcı tarafından Eylül 2020 tarihinde çekilmiştir [Alqtanh mosque - Google Haritalar](#), (Erişim Tarihi: 08.01.2025).